

FAN VA JAMIYAT ILIM HÁM JÁMIYET

2025/3-1

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRLOGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.

Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar.

Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические науки.

Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.

Philological sciences

№3/1

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: K.A.KADIROV – NMPI rektori
Bas redaktor: A.K.PAZÍLOV**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

b.i.d. (DSc), prof. **Ajiev A.** (Nókis);
s.i.d. **Atamuratov M.U.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Genjemuratov B.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
e.i.f.d. (PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis);
a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Markov M.B.** (Rossiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Matyakupov S.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
x.i.d., prof. **Mustafayev I.I.** (Azerbayjan);

x.i.d., doc. **Nawbeyev T.X.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Orazimbetov Q.K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Palimbetov K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Ruzmetov B.** (Urgench);
f.i.d. (DSc), prof. **Salqınbay A.** (Alma-ata);
b.i.d. (DSc), doc. **Saparov A.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Sauxanov J.K.** (Nókis);
tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
x.i.d., doc. **Seytnazarova O.M.** (Nókis);
x.i.d., prof. **Toremuratov Sh.N.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Turdimambetov I.** (Nókis);
f-m.i.k., doc. **Tanirbergenov S.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Ubaydullev K.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Yusupova B.** (Nókis).

**Q.Biysenbaev – juwaphı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

Juwaphı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. B.Yusupova – qaraqalpaq tili boyınsha

Jurnal 1992-jıldan
«Qaraqalpaqstan muǵallimi»
atamasında shıǵarıla baslaǵan.
2004-jılda «Ilim hám jámiyet»
atamasına ózgertilip, 01-022-
sanlı gúwalıq penen
Qaraqalpaqstan Respublikası
Baspasóz hám xabar agentligi
tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta
Ózbekstan Respublikası
Prezidenti Administracyası
janındaǵı xabar hám ǵalaba
kommunikaciýalar agentligi
tárepinen qayta dizimge alınıp,
1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan
Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı Joqarı
Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı
menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim
doktori dárejesin alıw ushın maqalalar
járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine
kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika-matematika. Texnika. Informatika

AQLLI HAVO TORTGICH LOYIHASI

M.A.Artikbayev – *texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

N.K.Azbergenova – *talaba*

Nukus davlat texnika universiteti

Tayanch so'zlar: «gazlanish tarqalishi», fenomen, havo oqimlari, ventilyatsiya, olov tezligi, gaz sızıntısı, gaz sızıntısı detektorlari, MQ-2 sensori, relay modul, solenoid valf, signal beruvchi buzzer, IoT moduli, mikrokontroller, mobil ilova, SMS xabar, kompressor, vityajka, datchik kalibrash.

Ключевые слова: «диффузия газа», явление, воздушные потоки, вентиляция, скорость пожара, утечка газа, детекторы утечки газа, датчик MQ-2, релейный модуль, электромагнитный клапан, звуковой сигнал тревоги, модуль IoT, микроконтроллер, мобильное приложение, SMS-сообщение, компрессор, фитиль, калибровка датчика.

Key words: gas diffusion, phenomenon, air flows, ventilation, flame speed, gas leak, gas leak detectors, MQ-2 sensor, relay module, solenoid valve, alarm buzzer, IoT module, microcontroller, mobile application, SMS message, compressor, vityajka, sensor calibration.

Hozirgi kunda «Gazlanish tarqalishi» mavzusi ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik sohalarida muhim ahamiyatga ega. Gazlanish, ya'ni inson faoliyatidan kelib chiqadigan, asosan sanoat inshootlari, transport vositalari va energiya ishlab chiqarish jarayonlaridan chiqadigan zararli gazlarning atrof-muhitga chiqishi, nafaqat tabiiy resurslar va atmosferaga, balki insonlarning salomatligi va turmush tarziga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu fenomenning tarqalishi jahon miqyosida tobora kengayib borayotgan muammo bo'lib, global iqlim o'zgarishlarining asosiy sabablari qatorida turadi. Shu bilan birga, gazlanishning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun turli tadbirlar va innovatsion texnologiyalar joriy etilishi zarur. Bu masalani chuqur tahlil qilish, gazlanishning sabablarini aniqlash va unga qarshi kurashishning samarali yo'llarini topish bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega [1].

«Gazlanish tarqalishi» mavzusi birinchi navbatda is gazi tarqalishi bilan xarakterlanadi.

Is gazi tarqalishi bilan zaharlanish oqibatida inson organizmi zaharlanishi va inson o'limi bilan tugash holatlari yuz bermoqda, Is gazi tarqalishi bilan zaharlanish oqibatida dunyo yuzi bo'yicha 2024-yil boshidan buyon 43 846 kishi, mamlakatimizda esa, 74 is gazi tarqalishi holatlari yuz bergan, zaharlanish oqibatida esa 82 kishi vafot etgan. Shuning uchun ham is gazi tarqalishini oldini olish hozirgi kunda dunyo yuzilik muammoga aylangan va is gazi tarqalishini oldini olish uchun turli harakatlar olib borilmoqda [2].

Is gazi tarqalishi quydagi omillardan iborat.

Gaz plitasidagi olov o'chib qolgan taqdirda, is gazining tarqalishi, xavfli va muhim bir jarayon hisoblanadi. Gaz plitasi ishlayotganda, gaz va olov o'rtasidagi munosabatlar doimo boshqarilishi kerak, chunki noto'g'ri ishlash holatida olovning o'zgarishi va gazning tarqalishi bir qator xavflarga olib kelishi mumkin. Gazning tarqalishi, ayniqsa, olov kuchayib yoki tarqalib ketganida, uning o'zgargan yo'nalishida yoki zichligida turli xil xavfli holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayonlarning qanday yuzaga kelishini tushunish, gaz plitalarini xavfsiz ishlatish uchun juda muhim. Gazning tarqalishi, havo oqimlari, ventilyatsiya va olovning tezligi kabi omillarga bog'liq bo'lib, ular gazning to'g'ri yo'nalishda tarqalishi yoki xavfli darajaga oshishiga ta'sir qiladi. Shu sababli, gaz plitasidagi olov o'chib qolgan taqdirda, gazning tarqalishining mexanizmlarini o'rganish va xavfsizlik choralari ko'rish juda muhimdir.

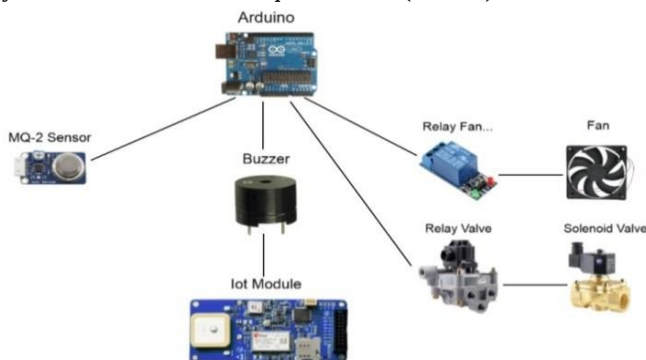
Gazdan qutilish (yoki gaz bilan bog'liq o'limlar) va gazdan zaharlanishning oldini olish uchun bir qator chora-tadbirlar ko'rilmogda. Gazdan zaharlanish, odatda, gaz ishlatiladigan xonadonda yomon ventilyatsiya, nosoz gaz qurilmalari yoki gaz sızıntıları tufayli yuzaga keladi. Buning oldini olish uchun ko'plab davlatlar va tashkilotlar turli choralar ko'rmoqdalar. Ular gazni to'g'ri ishlatish, qurilmalarning muntazam tekshiruvdan o'tkazilishi, xavfsizlik tizimlarining o'rnatilishi va aholining bu borada o'z vaqtida ogohlantirilishiga qaratilgan [3,4].

Birinchi navbatda, gazli qurilmalar va tizimlar muntazam ravishda texnik ko'rikdan o'tkazilishi zarur. Gaz pechlari, isitish tizimlari, gaz plitalari va boshqa qurilmalar o'z vaqtida tekshirilib, ularning ishlash holati tasdiqlanishi kerak. Agar qurilmalar nosoz bo'lsa yoki gaz sızıntısı aniqlansa, bu holat darhol bartaraf etilishi kerak. Gazni ta'minlovchi quvurlar va ulanish tizimlari ham muntazam tekshirilishi, bu orqali mumkin bo'lgan nosozliklari oldini olish zarur. Shu bilan birga, gazdan foydalanishning xavfsizligini ta'minlash uchun maxsus gaz sızıntısı detektorlari o'rnatilishi muhimdir. Bu qurilmalar gaz sızıntısını aniqlagach, avtomatik tarzda ogohlantiradi va xavf yuzaga kelmasdan oldin choralar ko'rishga imkon beradi [5].

Gazdan zaharlanish va gaz bilan bog'liq xavflarni kamaytirish uchun, gazdan to'g'ri foydalanish qoidalariga qat'iy rioya qilish lozim. Har bir qurilma va gazdan foydalanish bo'yicha ko'rsatilgan yo'l-yo'riqlarni to'liq bajarish kerak. Masalan, gazli pechni o'chirgandan so'ng, gazni to'liq yo'qotish va havalandirishni ta'minlash zarur. Elektr jihozlarini ishlatishda ehtiyotkorlik va boshqa xavfli holatlardan saqlanish muhimdir. Agar xonada gaz hidini sezsangiz, avvalo derazalarni oching va gaz ta'minotini to'xtatib, mutaxassisni chaqirish kerak. Bunday holatda elektr jihozlaridan foydalanish yoki olov yoqishdan qochish zarur, chunki bu xavfli gazning portlashiga olib kelishi mumkin [6].

Yuqorida aytilgan dunyo miqyosida keng tarqalgan va muammoga aylangan is gazining tarqalishi va undan zaharlanishning oldini olish maqsadida «Aqli havo tortgich» loyihasi ishlab chiqildi. Bu loyihani ishlab chiqishdan maqsad - gaz plitasidagi olov o'chib qolgan taqdirda is gazining xonaga tarqalishini oldini olish, havoni avtomatik tortish va gaz quvurlarini yopish orqali xavfsizlikni ta'minlash, uy egasiga o'z vaqtida xabar berish bo'lib hisolanadi.

Quyida Arduino bilan aqlli havo tortgich tizimini yaratish uchun chizma taqdim etiladi (1-rasm).

1-rasm. Aqlli havo tortgich tizimi sxemasi

«Aqlli havo tortgich tizimi» ishlash jarayoniga keladigan bo'lsak, tizimning yuragi hisoblangan Arduino har bir komponentni boshqaradi va ulardan kelayotgan ma'lumotlarni tahlil qiladi. Avvalo, MQ-2 sensori orqali havodagi zararli gazlar va tutun miqdori o'lchanadi. Sensorning vazifasi – atrof-muhitdagi gazlarning konsentratsiyasini doimiy ravishda kuzatib borishdir. Agar zararli gazlar miqdori belgilangan xavfsizlik chegarasidan oshsa, sensor ushbu holat haqida Arduinoga signal yuboradi, arduino mazkur signalni qabul qiladi va vaziyatga mos ravishda chora ko'radi. Agar havodagi zararli gazlar konsentratsiyasi oshgan bo'lsa, Arduino relay modul yordamida ventilyatorni (Fan) ishga tushiradi. Ventilyator esa xonadagi zararli gazlarni tashqariga chiqarib, xonaning havosini tozalaydi. Shuningdek, tizimda solenoid valf ham mavjud bo'lib, u zarurat tug'ilganida gaz yoki suyuqlik oqimini boshqarishga xizmat qiladi. Arduino bu valfni relay orqali boshqaradi va kerak bo'lganda ochadi yoki yopadi.

Agar zararli gazlar konsentratsiyasi xavfli darajada yuqori bo'lsa, Arduino ovozli signal beruvchi buzzerni ishga tushiradi. Buzzer ogohlantiruvchi signal chiqarib, atrofdagilarni xavf haqida xabardor qiladi. Ushbu tizim IoT moduli bilan jihozlangan bo'lib, foydalanuvchi masofadan turib tizimni kuzatishi va boshqarishi mumkin. IoT orqali foydalanuvchi real vaqt rejimida havo sifatini ko'rish va tizimning holatini nazorat qilishi mumkin.

Umuman olganda, ushbu tizim havoni tozalash, xavfsizlikni ta'minlash va atrof-muhitni monitoring qilish uchun mo'ljallangan. Sensor, Arduino va boshqa qurilmalar birgalikda samarali ishlash orqali zararli gazlarning oldini olishga yordam beradi va foydalanuvchining xavfsizligini ta'minlaydi.

Bu loyihani ishlab chiqish jarayonida quydagi asosiy komponentlar va texnologiyalardan foydalanilgan:

Gaz sensori-is gazini (CO) va gaz sızishini (metan yoki propan) aniqlash uchun, havo tortgich – avtomatik yoqiladigan va yuqori samarali ventilyator, solenoid valf-gaz quvurlarini avtomatik yopish uchun, IoT moduli – foydalanuvchiga ogohlantirish yuborish uchun (Wi-Fi yoki GSM), mikrokontroller- boshqaruv tizimi (Arduino, ESP32 yoki Raspberry Pi), mobil ilova yoki SMS xabar-foydalanuvchini xabardor qilish uchun ishlatiladi.

Ushbu loyhaning ishlash prinsipi: Aniqlash bosqichi-gaz plitasi yoki xonada gaz sensori yordamida gazning yuqori darajasi yoki is gazining mavjudligini aniqlaydi. Avtomatik javob berish- gaz quvurlarini solenoid valf yordamida yopadi.

Havo tortgich avtomatik ishga tushadi va havoni tozalaydi (2-rasm).

2-rasm. Havo tortgich qurilma (Vityajka)

Bu qurilma odatda, kompressor yoki ventilyator tizimlarida ishlatiladi, uning ishlash prinsipi asosan havo yoki gazni tortish va uni siqish orqali tizimga uzatishga qaratilgan. Vityajka tizimi orqali havo, odatda, past bosimdan yuqori bosimga o'tkaziladi. Bu jarayon asosan quyidagicha amalga oshadi:

Havo tortadigan vityajkada bir val va unga bog'langan tishli mexanizm mavjud. Vityajka ishlaganda, birinchi valning aylanishi vityaj tizimi orqali ikkinchi valga uzatiladi. Ikkinchi val esa, o'z navbatida, havo yoki gazni tortadi va uni siqilgan holda chiqaradi. Shuning bilan birga unda xonadon egasiga xabar yuborish funksiyasi ham mavjud. Bunda IoT moduli orqali mobil ilovaga yoki SMS orqali ogohlantirish yuboriladi. Shuningdek, yana bir ahamiyatli funksiyalaridan biri qo'shimcha xavfsizlik choralarning ta'minlanishi bo'lib, u gaz plitasidagi elektrni o'chiradi yoki qulf tizimini faollashtiradi.

Bu qurilmaning texnik bosqichlariga keladigan bo'lsak, sensor tizimini ishlab chiqish, bu gaz sensori (MQ-2 yoki MQ-7) ya'ni, gaz va is gazini aniqlaydi, keyingi bosqishda datchik kalibrlash – noto'g'ri signal berishning oldini olish uchun aniqlikni oshiradi.

Datchik kalibrlash - bu datchik (sensor)ning aniqligini va ishonchliligini ta'minlash uchun uni standart yoki ma'lum bir normaga moslashtirish jarayonidir. Kalibrlash, odatda, datchikdan olingan oqishlar va ma'lum bir reference qiymat o'rtasidagi farqni aniqlashni o'z ichiga oladi. Bu jarayon datchikning xatoliklarini aniqlash va to'g'irlash uchun muhimdir, chunki vaqt o'tishi bilan yoki tashqi omillar ta'sirida datchiklar o'z aniqligini yo'qotishi mumkin. Kalibrlashning maqsadi esa datchikdan olingan natijalarni eng yuqori darajada to'g'ri va ishonchli qilishdir. Boshqaruv modulida esa mikrokontrollerni dasturlash ya'ni, gaz aniqlanganda havo tortgichni ishga tushiradi, gaz quvurlarini yopadi. Mexanik tizimida havo tortgichning samaradorligi oshiriladi, solenoid valf gazni to'liq yopishi uchun to'g'ri o'rnatiladi, dizayn va o'rnatishda qurilmani estetika va funksionallikni birlashtirgan holda ishlab chiqadi.

Foydalanuvchi uchun qulay interfeysga ega bo'lgan mobil ilova yoki SMS xizmatga keladigan bo'lsak, foydalanuvchi interfeysi mobil ilova yoki SMS ogohlantirish- gaz sızib chiqishi aniqlanganda real vaqt xabari, qurilmaning ishlash holatini ko'rsatadi. Masofadan boshqarish imkoniyatida tizim masofadan yoqish/o'chirish, texnik xizmatni monitoring qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, loyhaning ahamiyatli tomoni xavfsizlikni taminlash bo'lib, gaz sızishi va is gazidan himoya qiladi, avtomatik tizim hamma jarayonni o'z zimmasiga oladi. Shuningdek, qurilma boshqa muqobil

xavfsizlik tizimlariga qaraganda tejamkor va arzon texnologiya bolib hisoblanadi. IoT bilan integratsiya qilinishi bu zamonaviy va qulay foydalanish imkoniyatidir. Arduino platformasidan foydalanish samarali va xavfsiz yechim bo'ladir. Bu jarayonning asosi, is gazining darajasini

aniqlash uchun maxsus datchiklardan foydalanish va bu ma'lumotlarni real vaqtda monitoring qilishni o'z ichiga oladi. Arduino platformasi esa o'zining ochiq manbali (open-source) va arzon narxlar bilan IoT tizimlarini ishlab chiqishda keng qo'llaniladi.

Adabiyotlar

1. Rustamova H.E., Maxsumov M.D., Tuymachev U.A. Hayot faolyati xavfsizligi fuqaro muhofazasi. –Toshkent: «Noshir», 2019, 217-b.
2. Lou Theodore, R.Ryan Dupont, Environmental Health and Hazard Risk Assessment, CRS Press Teylor& Francis Group Boca Raton London. –New York: 2012. –P. 59.
3. Peng Xu and Shuhui Zhan, Safety management for the city gas industry. –China: 2022. –P. 270.
4. https://www.emsd.gov.hk/m/en/gas_safety/publications/general/reportable_gas_incidents_statistics/index.html
5. <https://uz.wikipedia.org>
6. <https://selaigas.com/cooking-gas-safety-guidelines/>

REZYUME. Bugungi kunda «Gazlanish tarqalishi» mavzusi ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik sohalarida muhim ahamiyatga ega. «Gazlanish tarqalishi» mavzusi birinchi navbatda is gazi tarqalishi bilan xarakterlanadi. Is gazi tarqalishi bilan zaharlanish oqibatida inson organizmi zaharlanishi va inson o'limi bilan tugash holatlari yuz bermoqda. Shuning uchun ham is gazi tarqalishini oldini olish hozirgi kunda dunyo yuzilik muammoga aylangan va is gazi tarqalishini oldini olish uchun turli harakatlar olib borilmoqda. Bunday harakatlarning biri «Aqilli havo tortgich» loyihasi ishlab chiqilishidir. Bu loyihani ishlab chiqishdan maqsad – gaz plitasidagi olov o'chib qolgan taqdirda is gazining xonaga tarqalishini oldini olish, havoni avtomatik tortish va gaz quvurlarini yopish orqali xavfsizlikni ta'minlash, uy egasiga o'z vaqtida xabar berish bo'lib hisolanadi.

РЕЗЮМЕ. На сегодняшний день тема «Диффузия газа» имеет важное значение в социальных, экономических и экологических сферах. В первую очередь, эта тема характеризуется распространением угарного газа. Отравление угарным газом может привести к интоксикации организма человека и даже к летальному исходу. Поэтому предотвращение распространения угарного газа стало глобальной проблемой, и в настоящее время предпринимаются различные меры для её решения. Одной из таких мер является разработка проекта «Умная вытяжка». Целью данного проекта является предотвращение распространения угарного газа в случае затухания пламени на газовой плите, автоматическое вытягивание воздуха, перекрытие газопроводов для обеспечения безопасности, а также своевременное оповещение владельца дома.

SUMMARY. Today, the topic of «Gas Diffusion» holds significant importance in social, economic, and environmental fields. This issue is primarily characterized by the spread of carbon monoxide. Carbon monoxide poisoning can lead to human intoxication and even death. Therefore, preventing the spread of carbon monoxide has become a global problem, and various measures are being taken to address it. One such measure is the development of the «Smart Exhaust Fan» project. The purpose of this project is to prevent the spread of carbon monoxide in case the flame on a gas stove goes out, automatically extract the air, shut off gas pipelines to ensure safety, and promptly notify the homeowner.

КОРПОРАТИВ МАЪЛУМОТЛАР АЛМАШИНУВИ ЖАРАЁНЛАРИДА СЕРВЕР КЛАСТЕРЛАРИ ЮКЛАМАЛАРИНИ ТАКСИМЛАШНИНГ ҚАРОРЛАР ДАРАХТИГА АСОСЛАНГАН УСУЛИ

О.У.Асқаралиев – мустақил тадқиқотчи

Муҳаммад ал-Хорезмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети

Таянч сўзлар: ахборот тизими, корпоратив ахборот алмашинуви, ҳисоблаш юкламасини тақсимлаш, серверни баланслаш, қарорлар дарахти, маълумотларни таҳлил қилиш.

Ключевые слова: информационная система, корпоративный информационный обмен, балансировка вычислительной нагрузки, балансировка серверов, дерево решений, анализ данных.

Key words: information system, corporate information exchange, distribution of computing load, server balancing, decision tree, data analysis.

Кириш. Бугунги кунда юкори юкланишда ишлаётган мижоз-сервер иловалари унумдорлигини ошириш долзарб масала ҳисобланади. Одатда фойдаланувчи сўровларини тақсимлаш юкламаларни баланслаш сервери ёрдамида амалга оширилади, бунда сўровни қабул қилади ва уни бажариш учун тегишли серверни танлайди. Таъкидлаш жоизки, мавжуд юкламаларни мувозанатлаш технологиялари сервер ускунасининг ҳолатини, унинг иш ҳажмини ва ишлаш тезлигини ҳисобга олмайди. Бу эса фойдаланувчи сўровларини қайта ишлаш вақтига таъсир қилади. Мақолада сервер ҳолати маълумотлари асосида ҳисоблаш юкламаларини тақсимлашга макбул ечим таклиф қилади. Фойдаланувчи сўрови қабул қилинганда, баланслаш сервери фойдаланувчи сўровларини қайта ишловчи серверларнинг ҳолат

параметрларини баҳолайди ва қайси серверни танлаш бўйича қарор қабул қилади [1]. Серверни танлаш учун ташкилотнинг талаблари асосидаги параметрларини кириш сифатида қабул қиладиган ва серверни танлаш тўғрисида қарор қабул қилувчи қарор дарахти усулидан фойдаланиш таклиф этилади.

Корпоратив ахборот алмашинувида серверни танлаш вазифаси қуйидагича ўрганилади. Фойдаланувчидан сервер станциясигача бўлган масофа (D_s , км.) каби сервер ҳолати параметрларини ҳисобга олган ҳолда сервер мажмуасида ҳисоблаш юкини тақсимлаш керак бўлади. Бунда қаттиқ диск юки (U_{hd} , %), оператив хотирадан фойдаланиш (U_{ram} , %) каби қаралади [2]. Сервер ҳолати параметрларига боғлиқ бўлган ва фойдаланувчи сўровларини бажариш вақтини тавсифловчи $F(D_s, U_{ram}, U_{hd})$ функциясини киритамиз. Сўровларни

қайта ишлаш харажатларини минималлаштириш керак бўлади. Шунинг учун биз қуйидаги сервер танлаш мезонини қабул қиламиз:

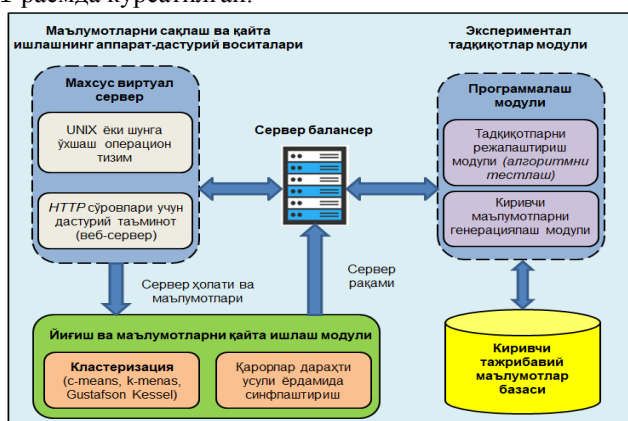
$$\sum_{l=1}^q \sum_{i=1}^n \alpha^{li} F(D_s^{li}, D_{ram}^{li}, U_{hd}^{li}) = \sum_{l=1}^q \sum_{i=1}^n \alpha^{li} t^{li} \rightarrow \min,$$

бу ерда α^{li} - l -сўров ($l = \overline{1, q}$, q -сўровлар сони), i -серверга юборилганлигини кўрсатадиган белги ($i = \overline{1, n}$, n - комплекс (агар сўров юборилган бўлса $\alpha^{li} = 1$; агар юборилмаган бўлса $\alpha^{li} = 0$); t^{li} - i -сервер томонидан l -чи сўровни бажариш учун сарфланган вақт.

Вазифанинг чекловлари сервер ҳолати параметрлари ҳар бирининг ўзгариш диапазонлари бўлиб, улар қуйидагича ёзилади:

$$D_s^{\min} \leq D_s \leq D_s^{\max}; U_{ram}^{\min} \leq U_{ram} \leq D_{ram}^{\min}; U_{hd}^{\min} \leq U_{hd} \leq D_{hd}^{\min}.$$

Бу ерда $\max$ ва $\min$ индекслари ҳар бир ҳолати параметрларининг максимал ва минимал қийматларини билдиради. Энди сервер мажмуасидаги учта серверни кўриб чиқамиз, уларнинг умумийлигини $SR = (1\text{-сервер}, 2\text{-сервер}, 3\text{-сервер})$ деб белгилаймиз. Сервер ҳолати ҳақида маълумот тўплаш учун тажриба ўтказамиз. Серверлар ҳолати тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва қайта ишлаш учун экспериментал комплекс яратилади, унинг функционал тузилиши 1-расмда кўрсатилган.

1-расм. Экспериментал тадқиқотлар ўтказиш мажмуасининг функционал тузилиши

Экспериментал комплекснинг асосини **Ubuntu Linux** операцион тизимининг ўрнатилган дистрибуцияси ва **Ngnix** веб-серверига эга учта тақсимланган ҳамда ажратилган виртуал серверларни ташкил этади [3]. Турли маълумотлар марказларида жойлардан фойдаланувчи сўровларини юбориш учун республика ҳудудидаги серверлар орқали сўровларни қайта йўналтирувчи прокси-сервер (узатувчи сервер) ишлатилади. Фойдаланувчи сўрови воситачи серверга юборилади, ундан сўровни қайта ишлайдиган серверга йўналтирилади. Сўровни бажариш вақти - воситачи сервер фойдаланувчи сўровини қайта ишлаган сервердан жавоб олиш учун кетадиган вақт билан боғлиқ. Сўров учта сервернинг ҳар бири учун <http://serverip/search> манзилига юборилади, бу ерда **serverip** сервернинг IP манзили ҳисобланади. Сўров бажарилганда тест топшириғи ҳал қилинади. Тест топшириғидаги қидирув пастки қатори ҳужжат матнида мавжуд бўлган 150 та асосий иборага асосланган. Сўровларни бажаргандан сўнг, 150 та ёзув олинди

(D_s, U_{ram}, U_{hd} параметрлари билан ўқув маълумотлари 0 дан 1 гача нормаллаштирилган). Сервер мажмуасининг учта сервери учун ташкилот талаблари асосида параметрларнинг чегара қийматлари 1-жадвалда келтирилган.

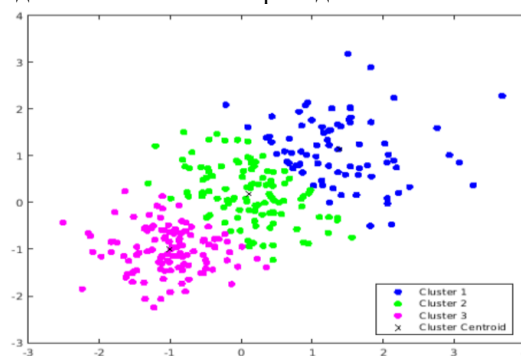
Сервер ҳолати маълумотлар чегаралари (1-жадвал)

Сервер номи	Сервер ҳолати параметрлари					
	Қаттиқ диск юқламаси		Оператив хотира юқламаси		Фойдаланувчилардан сервергача масофа	
	$U_{hd}^{\min}$	$U_{hd}^{\max}$	$U_{ram}^{\min}$	$U_{ram}^{\max}$	$D_s^{\min}$	$D_s^{\max}$
№ 1 сервер	0,53	0,58	0,43	0,67	0,22	0,46
№ 2 сервер	0,54	0,57	0,52	0,80	0,30	0,80
№ 3 сервер	0,51	0,62	0,72	0,93	0,71	0,93

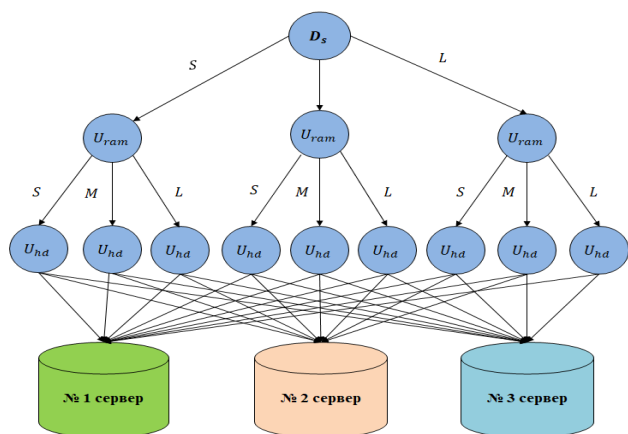
Қарорлар дарахти усулидан фойдаланиш учун сўров юбориш ва серверни танлаш таклиф этилади. Олинган маълумотларнинг қарорлар дарахтлари (сервер танлаш) бўйича кейинги таснифлаш учун яроқлилигини аниқлаш учун кластер таҳлили процедураси ёрдамида маълумотларни олдиндан қайта ишлаш амалга оширилди. “с-средних” норавадан кластерлаш усули қўлланилади, бу ерда q қувватга эга бўлган мавжуд элементлар тўпламини (сўровлар сони) маълум микдордаги ноаниқ тўпламлар n (серверлар сонига тенг кластерлар сони)га бўлиш имконини беради [4]. Кўриб чиқилаётган тўпламнинг ҳар бир элементи учун унинг ҳар бир кластерга тегишлилик даражаси ҳисобланади.

2-расмда келтирилган кластерлаш натижалари шуни кўрсатадики, маълумотлар учта бир хил гуруҳга бўлинган (ўхшаш хусусиятларга эга). Шунинг учун ҳар бир янги фойдаланувчи сўрови тегишли кластерга (серверга) тақсимланади. Ушбу натижа сервер танлашда таснифлаш усуллари қўллаш имкониятини яратади.

Серверни танлаш қарорлар дарахти усули ёрдамида амалга оширилди. 3-расмда кириш маълумотлари сифатида D_s, U_{ram}, U_{hd} сервер ҳолати параметрларидан фойдаланган ҳолда барча мумкин бўлган сервер танлаш қарорлари учун тўлиқ дарахт кўрсатилган. Кириш параметрларининг ҳар бирининг ўзгариш диапазонлари қийматлар шартлари билан ифодаланади: S (small-кичик), M (medium-ўрта), L (large-катта). Биринчи тугун D_s параметри бўйлаб тармоқланишни ифодалайди, бу эса танлов учун энг муҳим ҳисобланади [6]. Кейин танланган қисмга қараб, U_{ram} ва U_{hd} параметрлари асосида танлов амалга оширилади.

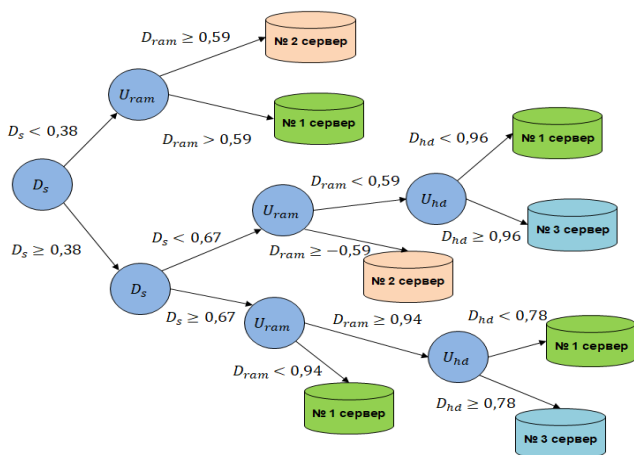

2-расм. Ўқув танланмаси маълумотларини кластерларга тақсимлаш (3 та сервер мисолида)

3-расм. Сервер ҳолатининг параметрлари D_s , U_{ram} , U_{hd} ва S , M , L шартлари учун тўлиқ сервер танлашнинг қарор дарахтига асосланган ёндошуви

Matlab муҳитида “fitrtree” функциясида фойдаланган ҳолда тажриба натижасида олинган серверлар ҳолати ҳақидаги дастлабки маълумотлар асосида қарорлар дарахти граф шакли тузилди (4-расм). Тажрибада олинган дарахтнинг тузилиши чекланган микдордаги маълумотлардан фойдаланилганлиги билан изоҳланади. Дастлабки маълумотлар 150 та ёзувни ўз ичига олган матнли ҳужжатда пастки қаторни қидириш масаласи эди [7]. Ўқув танланмалари сифатида 1-жадвалда келтирилган параметрлардан фойдаланилган.

4-расм. Экспериментал маълумотларга асосланган сервер танлаш қарорлар дарахти

Шакллантирилган қарорлар дарахти асосида серверни танлаш қоидаларининг маълумотлар базаси шакллантирилди ва ташкилот талаблари параметрларининг чегара қийматлари белгилаб олинди. Қоидалар базаси 8 та подукцион қоидаларини ўз ичига олади:

1: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 \geq 0,67$ И $U_{ram}^1 \geq 0,94$ ТО №1 сервер

2: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 \geq 0,67$ И $U_{ram}^1 < 0,94$ И $U_{hd}^1 < 0,78$ ТО №3 сервер

3: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 \geq 0,67$ И $U_{ram}^1 < 0,94$ И $U_{hd}^1 \geq 0,78$ ТО №1 сервер

4: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 < 0,67$ И $U_{ram}^1 \geq 0,59$ И $U_{hd}^1 \geq 0,96$ ТО №2 сервер

5: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 < 0,67$ И $U_{ram}^1 \geq 0,59$ И $U_{hd}^1 < 0,96$ ТО №3 сервер

6: ЕСЛИ $D_s^1 \geq 0,38$ И $D_s^1 < 0,67$ И $U_{ram}^1 \geq 0,59$ ТО №1 сервер

7: ЕСЛИ $D_s^1 < 0,38$ И $U_{ram}^1 < 0,59$ ТО №1 сервер

8: ЕСЛИ $D_s^1 < 0,38$ И $U_{ram}^1 \geq 0,59$ ТО №2 сервер

2-жадвалда қарорлар дарахтини қуришда олинган сервер ҳолати параметрларининг чегара қийматлари кўрсатилган.

2-жадвал. Сервер ҳолати параметрлари чегаралари

Муддатларни белгилаш	Сервер ҳолати параметрлари					
	Фойдаланувчилардан сервергача масофа		Оператив хотира юкламаси		Қаттиқ диск юкламаси	
	D_s^{min}	D_s^{max}	U_{ram}^{min}	U_{ram}^{max}	U_{hd}^{min}	U_{hd}^{max}
S	0	0,38	0	0,59	0	0,78
M	0,38	0,67	0,59	0,96	0,78	0,94
L	0,67	1	0,96	1	0,94	1

Ушбу қийматлар қарорлар дарахтида қисм серверлар, яни кичик маълумотлар марказлари сифатида ишлатилади. 3-жадвалда S , M , L шартлари ва D_s , U_{ram} , U_{hd} параметрлари учун сервер танлаш қоидаларининг тўлиқ рўйхати келтирилган. Қарорлар дарахти асосида олинган ечимлар яшил рангда таъкидланган [8]. Жадвалдан кўришиб турибдики, ўқув танланмаси маълумотлари асосида олинган қарорлар дарахти 27 та мумкин бўлган ечимдан фақат 20 тасини қамраб олади. Бу эса қарорлар дарахтидан серверни танлаш воситаси сифатида кейинги фойдаланиш учун муммолар туғдириши мумкин.

3-жадвал. Қарорлар дарахтидан олинган сервер танлаш қоидалари

U_{hd} параметрлари	U_{ram} параметрлари		
	S	M	L
$D_s = S$ параметрлари билан			
S	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 2 сервер
M	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 2 сервер
L	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 2 сервер
$D_s = M$ параметрлари билан			
S	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 3 сервер
M	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 3 сервер
L	№ 3 сервер	№ 2 сервер	№ 3 сервер
$D_s = L$ параметрлари билан			
S	№ 1 сервер	№ 1 сервер	№ 1 сервер
M	№ 1 сервер	№ 1 сервер	№ 3 сервер
L	№ 1 сервер	№ 2 сервер	№ 3 сервер

Ҳисоблаш юкламасини тақсимлаш бўйича тажриба. l -чи фойдаланувчи сўровини бажариш мисолини кўриб чиқамиз.

$$\begin{bmatrix} D_s^{l1} & U_{ram}^{l1} & U_{hd}^{l1} \\ D_s^{l2} & U_{ram}^{l2} & U_{hd}^{l2} \\ D_s^{l3} & U_{ram}^{l3} & U_{hd}^{l3} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0,25 & 0,31 & 0,7 \\ 0,33 & 0,2 & 1 \\ 0,75 & 0,8 & 0,2 \end{bmatrix} \Rightarrow \text{№ 1 сервер}$$

РЕЗЮМЕ. Мақолада корпоратив ахборот алмашинуви режимида сервер мажмуасида ҳисоблаш юкламаларининг мувозанатлаш масалалари кўриб чиқилган. Корпоратив маълумотлар алмашинуви жараёнида сервер кластерлари юкламаларни тақсимлашнинг қарорларлар дарахтига асосланган усули илгари сурилди, бунинг натижасида юкламаларни баланслаш муаммоси ечилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы балансировки вычислительных нагрузок серверного комплекса в режиме корпоративного информационного обмена. Предложен метод распределения нагрузки кластера серверов в корпоративных процессах обмена данными на основе дерева решений, который решает проблему балансировки нагрузки.

SUMMARY. The article examines the issues of balancing computing loads of a server complex in the mode of corporate information exchange. In corporate data exchange processes, a decision tree-based method of server cluster load distribution was proposed, as a result of which the load balancing problem was solved.

THE IMPORTANCE OF THE ENGLISH IN ENGINEERING

F.Bozarov – senior lecturer

F.Mamatov – 3rd year student

The university of economics and pedagogy

Tayanch soʻzlar: muhandislik, xizmat koʻrsatish, aloqa, hujjatlar, hamkorlik, Ingliz tilida taʼlim berish.

Ключевые слова: инжиниринг, обслуживание, коммуникация, документация, сотрудничество, обучение на английском языке.

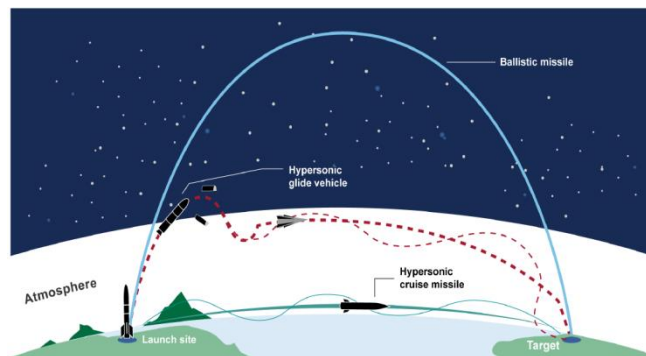
Key words: engineering, serving, communication, documentation, collaboration, English-Medium Instruction (EMI).

Introduction. Engineering is a global profession that relies on collaboration, communication, and the sharing of knowledge across diverse cultures and regions. English has become the universal language in engineering, largely due to its dominance in scientific research, technical documentation, and international standards. Understanding and using English effectively is critical for engineers to access the latest technologies, comply with global regulations, and communicate effectively with colleagues worldwide. This paper explores the importance of the English language in engineering, emphasizing its role in education, technical communication, international collaboration, and research dissemination. The article covers topics such as helicopter-related issues, including how to control helicopters in various conditions. It can be recommended for aviation institute students who are willing to enhance their knowledge and skills using English literature.

Methods. As major methods it was chosen the methods of data collection and analysis techniques. For our propose we opted for several English based literatures and one-by-one analyzed them for understandability, wide coverage of given materials, graphics, tables, descriptions and others crucial factors. This study utilizes a qualitative approach by reviewing existing English-language engineering literature, including textbooks, technical manuals, academic research papers, and international standards. Sources from prominent organizations such as the Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE), the International Organization for Standardization (ISO), and academic journals are analyzed.

Engineering education relies heavily on hands-on, practical experience. Simulation software and laboratory sessions are typically conducted in English, especially when using internationally developed tools.

English-Medium Instruction (EMI) Programs is most important issue in the education.

Figure 1. Ballistic missiles follow a largely predictable, arched trajectory, flying high above the atmosphere before plummeting back towards Earth. Hypersonic glide vehicles and cruise missiles fly at lower altitudes within the atmosphere and follow different flight paths. (Illustration by United States Government Accountability Office) [3].

Hypersonic missile technology has become a crucial aspect of modern defense systems, significantly impacting global security and aerospace advancements. These missiles, capable of traveling at speeds exceeding Mach 5, present new challenges and opportunities in aerodynamics, propulsion, and strategic defense planning. For students in aviation institutes, understanding hypersonic missile technology is essential, as it integrates key principles of aerospace engineering, materials science, and flight dynamics.

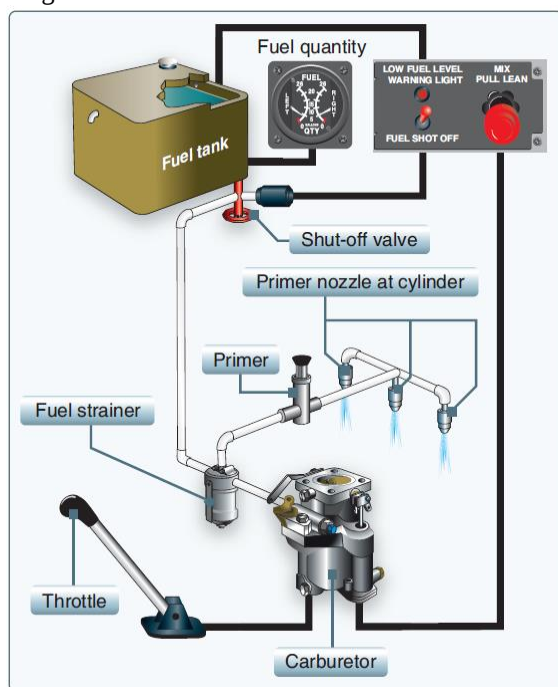
This study explores the significance of hypersonic missiles in today's geopolitical landscape, highlighting their influence on military aviation, air defense systems, and future technological developments. By analyzing the engineering principles behind these advanced weapons, students can enhance their knowledge of high-speed flight mechanics, thermal protection systems, and cutting-edge propulsion techniques. Additionally, familiarity with hypersonic technology prepares aviation students for careers in defense research, aerospace industries, and government agencies focused on national security.

Given the rapid advancements in this field, incorporating hypersonic missile studies into aviation curricula can bridge the gap between theoretical knowledge and practical applications, ensuring that future engineers and defense specialists are well-equipped to contribute to the evolution of aerospace technology.

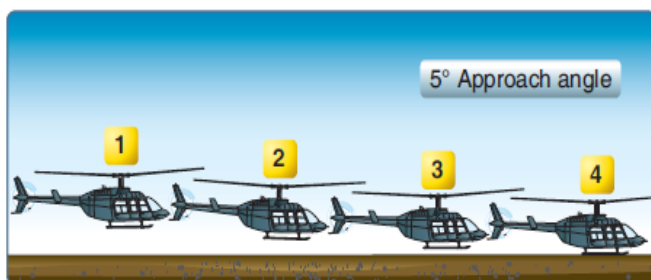
Many universities and technical institutions worldwide offer English-Medium Instruction (EMI) programs for engineering. In these programs, all courses are taught in English, regardless of the native language of the country. This approach ensures that students develop both technical expertise and English language skills simultaneously.

Figure 2. Exercise extreme caution when hovering near buildings or other aircraft.

Figure 3. A typical gravity feed fuel system, in a helicopter with a reciprocating engine, contains the components shown here.

Figure 4. Shallow approach and running landing.

Use a shallow approach and running landing when a high density altitude, a high gross weight condition, or some combination thereof, is such that a normal or steep approach cannot be made because of insufficient power to hover.

Normal takeoff from the surface is used to move the helicopter from a position on the surface into effective translational lift and a normal climb using a minimum amount of power. If the surface is dusty or covered with loose snow, this technique provides the most favorable visibility conditions and reduces the possibility of debris being ingested by the engine [1].

Results.

Role of English in Engineering Education. The study found that English is the primary language of instruction in engineering programs across the globe, especially in regions where English is not the native language. Engineering universities in countries like Germany, Japan, Great Britain, and China offer English-based programs to attract international students and align with global standards.

English as the Medium for Technical Communication. The study demonstrated that English is the primary language for technical communication in engineering, including technical manuals, user guides, and safety protocols. Technical documentation from major engineering firms such as Siemens, Bosch, and General Electric is published primarily in English.

Standardized Manuals and Documentation. English-based technical documents ensure that engineers worldwide have access to standardized information, allowing them to install, maintain, and repair equipment correctly. This standardization minimizes errors and enhances safety, as engineers across various countries use the same guidelines and terminology.

Software and Tools. Many engineering software programs, including AutoCAD, Proteus, MATLAB, and SolidWorks, NX CAD are available predominantly in English. This requires engineers to have a strong grasp of English to use these tools effectively, further emphasizing the language's significance in technical communication.

The study highlighted that English is the primary language for international collaboration among engineers. Multinational engineering projects, such as those in aerospace, civil engineering, and software development, rely on English as the common language for communication and documentation.

The findings confirm that the English language is integral to the engineering profession. English serves as the global medium for education, technical communication, collaboration, and research dissemination. Proficiency in English is not only beneficial but necessary for engineers to excel in their careers. Engineers with strong English skills have access to a wider range of educational resources, can participate in international projects, and are better positioned to publish research and contribute to the global engineering community.

Moreover, English proficiency allows engineers to use advanced software tools and understand technical documentation, which are crucial for maintaining safety and quality in engineering practices. The importance of English is particularly evident in multinational corporations where communication and collaboration across diverse

teams rely on a common language. Without a shared language like English, the engineering field would struggle with inconsistencies, miscommunication, and inefficiencies.

Conclusion. The English language is essential in the engineering field, providing a common platform for education, technical communication, international collaboration, and the dissemination of research. Engineers with proficiency in English are better equipped to access knowledge, participate in global projects, and contribute to technological advancement. As the engineering profession continues to expand and globalize, English will remain a vital tool for ensuring consistency, safety, and innovation. Encouraging English proficiency in engineering education and professional development is critical for preparing

engineers to succeed in an increasingly interconnected world.

Abbreviations

The list below provides a brief explanation of various abbreviations used in this paper.

- International Civil Aviation Organization (ICAO)
- National Transportation Safety Board (NTSB)
- Federal Aviation Administration (FAA)
- European Union Aviation Safety Agency (EASA)
- Air Traffic Controllers (ATC)
- Safety Management Systems (SMS)
- NTSB (The National Transportation Safety Board)
- ISO (International Organization for Standardization).

References

1. U.S. Department of Transportation. Federal Aviation Administration. Flight standards service. Helicopter flying handbook. Oklahoma City. 2012.
2. Richard D. GAS TURBINE ENGINES. Aviation Maintenance Technician Certification Series. Printed in United States of America.
3. Understanding Hypersonic Weapons: Managing the Allure and the Risks. Shannon Bugos and Kingston Reif. An Arms Control Association Report. September 2021.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Инглизча техник адабиётларининг авиациядаги аҳамияти, шу жумладан, ҳарбий учувчи тайyorlaydigan oliy harbiy yurtlari talabalariga, harbiy xizmatchilarni yetkazib beruvchi boshqa oliy harbiy yurtlari talabalari, uchuvchilar, muhandislar va tadqiqotchilarga bilimlarni chuqur o'zlashtirish va texnik qo'llanmalarni tushunishda yordam berish ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье подчеркивается важность англоязычной технической литературы в авиации, в том числе для оказания содействия студентам высших военных институтов, готовящих военных летчиков, курсантам других высших военных училищ, готовящих военных кадров, летчиков, инженеров, научных сотрудников в глубоком освоении знаний и понимании технической литературы.

SUMMARY. The article emphasizes the importance of English technical literature in aviation, including supporting students of higher military schools that train military pilots, students of other higher military schools that supply military personnel, pilots, engineers, and researchers to in-depth mastery of knowledge and understand technical manuals.

ORGANIKALIQ TÖGINLERDI LOKAL SALATUĞIN QURILMANIŇ DISKLI QARIQ ASHQÍSHTIŇ TIKKE SALÍSTIRĞANDA ORNATILIW MUYESHINIŇ OLARDIŇ JUMIS KÖRSETKISHLERINE TÁSIRI

A.A.Ibragimov – *texnika ilimleriniŇ doktori, professor*

B.B.Ramazanov – *texnika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Özbekstan awıl xojalıǵın mexanizaciyalastırıw ilim-izertlew instituti

B.N.Ramazanov – *ülken oqıtıwshı*

Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar instituti

Tayanch so'zlar: laboratoriya qurilmasi, nazariy tadqiqotlar, agregat, disk, omillar, egat ochgich, o'rnatiladigan burchak, sinovlar, harakat tezligi, agroteknika talablar, tadqiqot natijalari.

Ключевые слова: лабораторное оборудование, теоретические исследования, агрегат, диск, факторы, бороздarez, установленный угол, исследование, скорость движения, агротехнические требования, результаты исследований.

Key words: laboratory equipment, theoretical studies, the aggregate, the disc, the factors, the borehole cutter, the fixed angle, the study, the speed of movement, the agrotechnical requirements, the results of the studies.

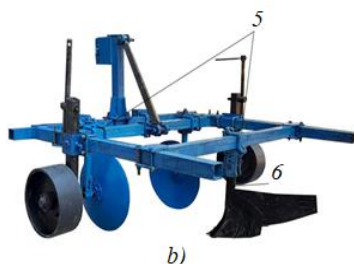
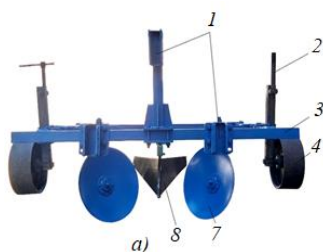
Kirisiw. Ötkerilgen teoriyalıq izertlewler nátiyjelerinen kelip shıǵıp, organikalıq tóginlerdi lokal salatıǵın qurılmanıń diskli qarıq jarǵıshınıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshiniń olardıń jumıs kórsetkishlerine tásirin anıqlaw maqsetinde eksperimental izertlewler alıp barıldı.

Izertlew metodikası. Eksperimental izertlewlerdi ótkeriw sharayatlardı hám usılları. Eksperimental izertlewler Özbekstan awıl xojalıǵın mexanizaciyalastırıw ilimiy-izertlew institutınıń tájiriye xojalıǵı atızlarında shúdigarlaw, chizellew, baronalaw hám malalaw jumısları alıp barılǵannan keyin eki basqısha ótkerildi, yaǵnıy dáslep bir faktorlı, keyin bolsa kóp faktorlı tájiriyeberler ótkerildi. Tájiriyeberler ótkerilgen atızlardıń topıraǵı orta-salmaqlı

mexanikalıq quramdaǵı boz topıraq bolıp, jer astı suwı 10-12 m tereńlikte jaylasqan [1; 2].

Tiykargı bólim. Tájiriyeberlerdi ótkeriw ushın arnawlı laboratoriya qurılması tayarlandı. Ol aspalı apparatı menen úskenelengen rama, oǵan ornatılǵan tayanış dóńgelekler hám qarıq jarǵıshlardan quralǵan (1-súwret).

Laboratoriyalıq qurılma qarıq jarǵıshlar arasındadı keske hám boylama aralıqlardı ózgertiw múmkinshiligine iye etip tayarlangan. Aldın ótkerilgen salıstırıw sınaqları nátiyjelerinen kelip shıǵıp, qurılmaǵa organikalıq tóginler salınatıǵın qarıqlar ashatuǵın diskli qarıq ashqıshlar hám tógin salınǵan qarıqlardı kómiw menen bir waqıtta egiw hám suwǵarıw qarıǵın ashıw ushın awdarǵıshlı qarıq ashqıshları tańlap alındı.

1-súwret. Laboratoriya qurılımanıń aldınan (a) hám arqa tárepinen (b) kórinisleri: 1-traktorga asıw apparatı; 2-qayta islew beriw tereńligin retlewshi vint; 3-rama; 4-tayanış dóngelek; 5-bekkemlew qulıp; 6-ústin; 7-diskli qarıq ashqısh; 8-awdarǵıshlı qarıq ashqısh.

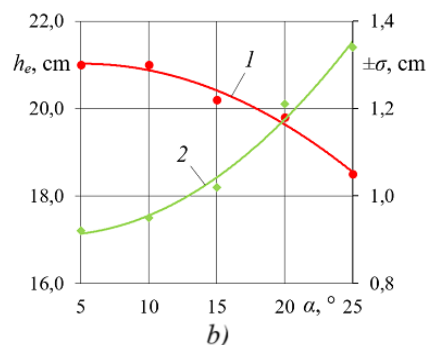
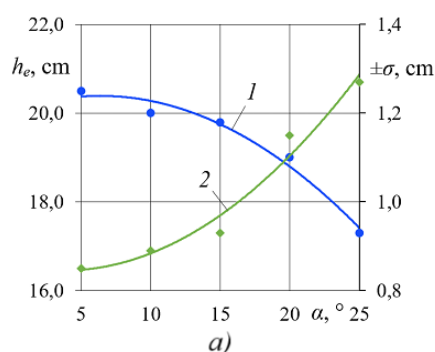
Diskli qarıq ashqıshlardıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshiniń olardıń jumıs kórsetkishlerine tási

Diskli qarıq ashqıshlardıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi 5° interval menen 5° tan 25° qa shekem ózǵertirilip tájiriybeler ótkerildi. Bunda qarıq ashqıstıń diametri 610 mm hám háreket baǵdarına salıstırǵanda ornatılıw múyeshi ózgermeytuǵın 35° , agregat háreket tezligi bolsa 5,4 hám 7,2 km/s etip qabıllandı.

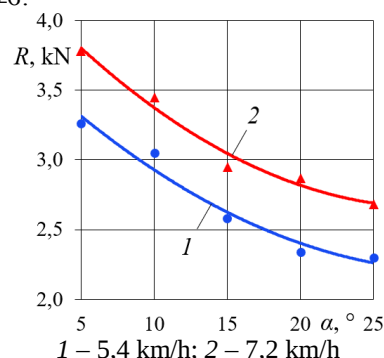
Tájiriybelerde alınǵan nátiyjeler 1-keste jáne 1,2 hám 3-súwretlerde keltirilgen.

1-keste. Qarıq ashqıshlardıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshiniń onıń sapa hám energetikalıq kórsetkishlerine tási

Qarıq ashıwshı disktiń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi, grad	Háreket tezligi, km/saat	Qarıq tereńligi, sm		Tartıwǵa bolǵan qarsılıq, kN
		M_{or}	$\pm\sigma$	
5	5,4	20,5	0,85	3,26
	7,2	21,0	0,92	3,78
10	5,4	20,0	0,89	3,05
	7,2	21,0	0,95	3,45
15	5,4	19,8	0,93	2,58
	7,2	20,2	1,02	2,95
20	5,4	19,0	1,15	2,34
	7,2	19,8	1,21	2,87
25	5,4	17,3	1,27	2,30
	7,2	18,5	1,34	2,68

2-súwret. Diskli qarıq ashqısh tárepinen payda etilgen qarıq tereńligi hám de onıń ortasha kvadratlıq shetleniwiniń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshine baylanışı túrde ózgeris grafikleri: a-5,4 km/saat; b-7,2 km/saat; 1-qarıq tereńligi h_e ; 2-ortasha kvadratlıq shetleniwi $\pm\sigma$.

3-súwret. Diskli qarıq ashqıstıń tartıwǵa qarsılıǵın onıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshine baylanışı túrde ózgeriw grafikleri

Joqarıdaǵı grafiklerden qarıq tereńligi hám de onıń ortasha kvadratlıq shetleniwi diskli qarıq ashqıstıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi 5° tan 25° qa shekem ózgergende 5,4 km/saat tezlikte 20,5 sm den 17,3 sm ge shekem kemeygeni, onıń ortasha kvadratlıq shetleniwi bolsa $\pm 0,85$ sm den $\pm 1,27$ sm ge shekem artqanı, 7,2 km/saat tezlikte kórsetkishleri sáykes túrde 21,0 sm den 18,5 sm ge shekem kemeygeni, onıń ortasha kvadratlıq shetleniwi bolsa $\pm 0,92$ sm den $\pm 1,34$ sm ge shekem artqanı kórinip turıptı. Yáǵnıy diskli qarıq ashqıshlardıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi 5° tan 25° qa shekem artıwı qarıq tereńliginiń azayıwına alıp kelgen. Sebebi disktiń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi $\alpha > 20^\circ$ bolǵanda onıń arqa tárepi topıraqqa tiyip qaladı, bul, óz náwbetinde, onıń topıraqqa batıwın tómenletedi.

Agregattıń háreket tezligi 5,4 ten 7,2 km/saat qa shekem artqanda qarıq tereńligi 3,2 sm den 2,5 sm ge shekem, tartıwǵa qarsılıǵı bolsa 1,1 kN nen 0,96 kN ge shekem kemeygen. Buni disk tárepinen topıraqtı qaptal tárepke ılaqtırıw aralıǵı hám oǵan sarıplanatuǵın energiya muǵdarınıń kemeyiwi menen anıqlama beriw múmkin.

Agregattıń 5,4 hám 7,2 km/saat háreketleniw tezliklerinde qarıq ashqıstıń tartıwǵa qarsılıǵı onıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshi 5° tan 25° qa shekem artıwı menen sáykes túrde 3,26 kN nen 2,30 kN ge shekem hám 3,78 kN nen 2,68 kN ge shekem jedel túrde kemeygen. Buǵan sebep disktiń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshiniń artıwı menen topıraqtıń disk boylap kóteriliw biyikligi azayadı hám de onıń topıraqqa tási tómenleydi.

Diskli qarıq ashqıstırnı tikke salıstırǵanda ornátılıw múyeshi 15-20° bolǵanda organikalıq tóginlerdi salıw ushın ashlatuǵın qarıqtıń tereńligi hám de onıń ortasha kvadratlıq shetleniwi belgilengen agroteknikalıq talaplar dárejesinde boldı [3; 4].

Juwmaq. Solay eken, ótkerilgen izertlewler nátiyjelerine kóre, az energiya sarıplǵan halda talap dárejesindegi qarıqtı qalıplestiriw ushın qarıq ashqıshlardıń tikke salıstırǵanda ornátılıw múyeshi 15-20° bolıwı kerek degen juwmaqqa kelemiz.

Ádebiyatlar

1. Igamberdiyev A.U. Tuproqqa minimal ishlov beruvchi kombinatsiyalashgan agregat pushta olgichining parametrlarini asoslash: Tex. fan. (PhD) ... dis. – Andijon: 2021. 145-b.
2. Ramazanov B.B. Organik o'g'itlarni lokal soluvchi qurilma diskli egatochgichning o'rnatilish burchagini asoslash. // O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limining axborotnomasi. – Nukus: 2023. № 3. 25-27-b.
3. Ibragimov A.A., Ramazanov B.B. Organik o'g'itlarni lokal soladigan qurilma egatochgichlarining parametrlarini asoslash. // Yuqori samarali qishloq xo'jalik mashinalarini yaratish va texnika vositalaridan foydalanish darajasini oshirishning innovatsion yechimlari. Xalqaro ilmiy-texnik konferensiyasi. – Gulbahor: 2023. 206-209-b.
4. O'z DSt 3412:2019 "Qishloq xo'jaligi texnikasini sinash. Tuproqqa yuza ishlov beruvchi mashinalar va qurollar. Sinov dasturi va usullari" – Toshkent: 2019. 52-b.

REZYUME. Ushbu maqolada o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, kam energiya sarflagan holda talab darajasidagi egatni shakillantirish uchun diskli egatochkichlarning harakat yo'nalishiga nisbatan o'rnatilish bo'rchagining optimal parametrlarini asoslashdan iborat.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены результаты исследований, для определения оптимального параметра угла установки по отношению к направлению движения дисковых бороздoreзов для формирования нужного уровня кромики с низкими энергозатратами.

SUMMARY. According to the results of the research conducted in this article, the study aims to justify the optimal parameters of the installation angle of disc furrow openers relative to the direction of movement to form the required furrow with minimal energy consumption.

KALIY O'G'ITLARI ISHLAB CHIQRARISHDA TUZ TASHLAMALARI VA CHIQINDI OMBORLARINI REKULTIVATSIYA QILISH

T.N.Yarboboiev – professor

K.Y.Qosimova – magistrant

Qarshi davlat texnika universiteti

Tayanch so'zlar: atrof-muhit, tuz chiqindilari, galit, silvinit, rekultivatsiya, chiqindi omborlari, tog'-kon sanoati, gil-tuz shlamlari, ma'dan, flotatsiya, shaxta, karyer.

Ключевые слова: окружающая среда, солевые отходы, галит, сильвинит, рекультивация, хранилища отходов, горнодобывающая промышленность, глинисто-солевой шлам, рудник, флотация, шахта, карьер.

Key words: environment, salt waste, halite, silvinit, reclamation, waste storage, mining industry, clay-salt sludge, mine, flotation, mine, quarry.

Kirish. Sayyoramizda maqbul turmush darajasi va barqaror dunyoni yaratishda mineral resurslarning ahamiyati zamonaviy davrda oldingi tarixiy davrlarga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Mineral resurslar milliy iqtisodiyotning asosi hisoblanadi, sanoat uchun eng muhim xomashyo manbayi bo'lib xizmat qiladi va jahon iqtisodiyotining deyarli barcha sohalorida birlamchi material sifatida ishlatiladi. Foydali qazilmalarni qazib olish norasmiy va ba'zan noqonuniy hunarmandchilikdan tortib yirik, yuqori mexanizatsiyalashgan sanoat konchilik korxonalariga qadar butun dunyoda keng tarqalgan turli xil faoliyatni o'z ichiga oladi.

Tog'-kon sanoatida foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlashda tog' massasining 30-40% yoki undan ko'prog'i tashlamalar va chiqindilarga aylanadi va ular asosan yer yuzasida saqlanadi. Mineral xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash chiqindilari nokonditsion jinslar va qoplama jinslar, boyitish qoldiqlari, karbonat changlari, kul va shlakli chiqindilar, qurilish materiallari qazib olish chiqindilari va boshqalar hisoblanadi. Eol va geokimyoviy tarqalish natijasida chiqindilar atrof-muhitni zaharli moddalar va ular tarkibidagi elementlar bilan ifloslantiradi va yillar mobaynida ekstremal sharoitlarga ega hududlarga aylanadi. Chiqindilarning miqdori yil sayin ortib boradi. Shu tufayli, ularning tog'-konchilik korxonalarining faoliyati davomida va faoliyati tugagandan so'ng, chiqindi

omborlarini atrof-muhitga zararli ta'sirini bartaraf etish maqsadida rekultivatsiya qilish korxonalar faoliyat ko'rsatadigan sohalarda atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarining ajralmas qismiga aylanadi. Ushbu muammoni hal qilish eroziyaga qarshi funksiyalarni bajaradigan va yetarlicha barqaror va bardoshli bo'lgan qoplamanı yaratish hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – tadqiqot obyektining geografik va iqlimiy xususiyatlarini hisobga olgan holda kon qazish ishlari va qayta ishlash natijasida buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish texnologiyasini taklif qilishdan iborat.

Asosiy qism. Kaliy o'g'itlari ishlab chiqarish konlarni o'zlashtirish va ishlatish jarayonida qoplama va sanoat konsentratsiyasiga ega bo'lmagan "bo'sh" jinslardan hosil bo'ladigan tuz tashlamalari hamda silvinit ma'danidan kaliy xlorini ajratib olish jarayonida hosil bo'ladigan tuz chiqindilaridan iborat katta miqdordagi texnogen to'plamlarning hosil bo'lishi bilan bog'liq. Chiqindilar qattiq (galit chiqindilari) va suyuq (gil-tuz shlamlari) hosil bo'lishi mumkin, shu bilan birga qattiq tuz chiqindilari kaliy o'g'itlari ishlab chiqarish korxonalarining asosiy qismini tashkil etadi. Ularning kimyoviy tarkibi 80-85% natriy xloriddan iborat. Qolgan qismida oz miqdordagi kaliy xlorid (ma'danni boyitishdagi yo'qotishlar), magniy xlorid, kalsiy xlorid, kalsiy sulfat va erimaydigan (loy) cho'kindi – 5% gacha. Har bir tonna foydali mahsulotga

(KCl) taxminan 3-4 tonna qattiq tuz chiqindilari to'g'ri keladi.

Tepaqo'ton konida qazib olingan silvinit ma'dani boyitish majmuasida qayta ishlanadi. Shu bilan birga, flotatsiya usuli tuzli aralashmani o'z ichiga olgan silvinit ma'danlaridan kaliy xloridni ajratib olish uchun samarali hisoblanadi. Kaliy xloridni ajratib olish darajasi 92-96% ga yetadi [1:127].

1-jadval. Silvinit rudasini qayta ishlash natijasida hosil bo'lgan chiqindilarining tarkibi

№	Chiqindi tarkibidagi moddalar	%
1.	NaCl	90-95
2.	Erimaydigan qoldiq	2-6
3.	KCl	3,8
4.	CaSO ₄	2
5.	MgCl ₂	0,2

“Dehqonobod kaliy zavodi” AJ ning chiqindi ombori tarkibiga ikkita obyekt kiradi:

1. Konni qurishda tayyorgarlik (dastlabki) lahimlarini o'tish jarayonida hosil bo'lgan tuz tashlamalarini joylashtirish uchun tuz tashlamasi;

2. Qayta ishlash majmuasida silvinit ma'danini qayta ishlash natijasida hosil bo'lgan qattiq galit chiqindilarini joylashtirish ombori. Galit chiqindilari zavoddan tashib keltiriladi.

Qoplama (bo'sh) jinslar va boyitish chiqindilarini alohida joylashtirishning zarurati sabablari quyidagilar hisoblanadi:

1. Tuz tashlamasida kombayn yordamida o'tishdan hosil bo'lgan, qo'shimcha ishlov berilmagan, deyarli quruq (namlik 0,2-0,3%) tosh tuzi saqlanadi, tarkibida 10 mm bo'lgan fraksiya ustunlik qiladi. Jinslar ekologik toza, chunki u faqat tabiiy qo'shimchalarni o'z ichiga oladi va flotatsion reagentlar kabi zararli aralashmalarni o'z ichiga olmaydi. Shu sababli, mazkur chiqindilardan kimyoviy tozalashsiz turli maqsadlarda foydalanish mumkin (tabiiy ifloslantiruvchi moddalarning mavjudligini hisobga olgan holda, masalan, tosh tuzidagi loy qatlamlari tufayli erimaydigan qoldiqlarning ko'payishi). Saqlanadigan jinslarning tarkibi haqidagi ma'lumotlar mavjud emas. Ammo, har qanday holatda ham, bu texnogen chiqindilar ikkilamchi tabiiy resurslar sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

2. Chiqindi omborida silvinit ma'danini boyitish va qayta ishlashdan hosil bo'lgan galit chiqindilari saqlanadi. Ularning o'ziga xos xususiyatlari quyidagicha:

- zarralarining o'lchami o'rtacha 0,3-0,5 mm atrofida;
- texnologik namligi (fabrikadan chiqishda) – 8% gacha;
- erimaydigan qoldiqning miqdori taxminan 1% ni tashkil qiladi, agar tuz chiqindilari bilan shlam aralashtirilmasa;

- ma'danlarni boyitishning flotatsiya texnologiyasida ishlatiladigan turli xil reagentlarning mavjudligi.

Oldingisidan asosiy farqi shundaki, texnogen ifloslantiruvchi moddalarning mavjudligi tuz chiqindilaridan foydalanish uchun nafaqat mexanik, balki zaharli moddalarni ajratish uchun kimyoviy tozalash ham zarur.

3. Tuz tashlamasi eng boshlang'ich bosqichda to'ldirish uchun tayyorlangan – tayyorgarlik ishlarini kombayn bilan o'tish bo'yicha ish boshlanishidan oldin. Kon ishga

tushirilgunga qadar tuz chiqindixonasining shakllanishi deyarli tugagan [1:127; 2:23-27; 3:181-188].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, korxonada kaliy ma'danlarini qazib olish va boyitish jarayonlari natijasida hududda katta miqdordagi chiqindilar to'planib bormoqda. Tuz chiqindilarining atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatish mexanizmi avvalo hududning geografik-iqlim sharoitlariga, yer osti va yer usti suvlarining holatiga va chiqindilarni saqlash sharoitlariga bog'liq. Yana shuni qayd etish lozimki, bunday chiqindi omborlarining atrof-muhitga ta'siri uzoq yillar davom etishi mumkin. Chunki, korxona o'z faoliyatini tugallagandan keyin ham bu chiqindilar asosiy hollarda o'z o'rnida qoladi va jarayon davom etaveradi. Bu uzoq muddatli ekologik xavf sanaladi.

Tuz tashlamalari va chiqindi omborlaridan zararli moddalarning atrof-muhitga tarqalishi asosan atmosfera yog'inlari, yer usti va yer osti suvlari, ma'lum miqdorda atmosfera havosi orqali yuzaga keladi. Bunday holatlarda atrof-muhitni muhofaza qilishning asosiy usullari tabiiy resurslardan kompleks foydalanish, tuz chiqindilarini oqilona joylashtirish, texnogen chiqindilardan ikkilamchi mahsulotlar ishlab chiqarish va eng muhimi chiqindilar joylashgan hududda rekultivatsiya tadbirlarini olib borish hisoblanadi.

Tog' - kon korxonalari tomonidan buzilgan hududlarni rekultivatsiya qilish to'g'risida muammolar 100-150 yil oldin, avval Yevropada, Amerikada, so'ngra sobiq ittifoqda ko'tarilgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin muammo ko'plab mamlakatlarga tarqaldi va yerlarni rekultivatsiya qilish yo'nalishiga aylandi (Akimova va Xaskin, 1999). Bugungi kunda bu borada dunyoning ko'plab mamlakatlarida rejali ishlar olib borilmoqda.

Rekultivatsiya jarayoni odatda tog'-texnik va biologik (agrobiologik) rekultivatsiyaga bo'linadi. Ba'zi hollarda biologik o'rniga qurilish rekultivatsiyasidan foydalanish mumkin, masalan, aholi punktlari chegaralarida joylashgan chiqindi omborlarni rekultivatsiya qilishda. Ammo, tuz chiqindilarida bu amaliyotni qo'llab bo'lmaydi.

Tog'-texnik rekultivatsiyaning maqsadi chiqindi omborlari yuzasini rejalashtirish yo'li bilan zararlangan yerlarni atrof landshafti bilan birlashtirish, chiqindi omborlari, shaxta va karyerlarning yon bag'irlarini barqaror holatga keltirish va boshqa turdagi ishlarni bajarish hisoblanadi.

Biologik rekultivatsiyaning maqsadi buzilgan yerlarni ko'kalamzorlashtirish va ularning asl biologik holatini to'liq tiklash hisoblanadi. Ushbu ikki turdagi rekultivatsiya o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'inga biologik faol bo'lmagan jinslarda unumdor tuproq qatlamini yaratishni kiritish mumkin [4:82-91; 5:209-215; 6:57-64; 7:104-110; 8:52-59; 9:1311-1315].

Tuz tashlamalari va chiqindixonalarini rekultivatsiya qilishning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularni tashkil etuvchi jinslar (galit chiqindilari) suvda eriydi va fitotoksik (o'simliklarga zaharli ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega) hisoblanadi. Bunday sharoitlarda tabiiy o'sish ro'y bermaydi, shuningdek, kelajakda o'simliklarning qandaydir manbalar orqali kelib joylashish ehtimoli ham yo'q. Tuz chiqindilarining fitotoksikligi tufayli ularni hech bo'lmaganda qisman o'simliklarning o'sishi uchun substrat sifatida ham ishlatish mumkin emas [10:26; 11:173-180].

Bugungi kunda chet elda yotqizish operatsiyalari bilan birgalikda yopiq konlarda tuz chiqindilarini rekultivatsiya qilish usuli qo'llaniladi. Rekultivatsiya tajribasi tabiatni muhofaza qilishning murakkabligi va ko'p bosqichli tadbirlari, shu jumladan bir qator texnik, texnologik va biologik yechimlardan dalolat beradi. Germaniya va Fransiyada qabul qilingan ekologik qonunchilikka muvofiq tuz chiqindilarini rekultivatsiya qilishning ikkita usuli joriy etilgan: 1) tuz chiqindi omborining shaklini o'zgartirish (bir qismini ajratib olish) va uning yuzasini chiqindilarni atmosfera yog'inlari ta'siridan himoya qiladigan gil va bitum qatlami bilan qoplash orqali tuproq va o'simlik qoplamini hosil qilish; 2) kimyoviy birikmalar bilan tabiiy yoki stimulyatsiya qilingan tarzda eritish, drenaj oqova suvlarini tozalash quduqlariga yig'ish va ularni keyinchalik Reyn daryosining irmoqlariga chiqarib yuborish.

Rekultivatsiya qilish usullaridan biri Germaniyada allaqachon amalga oshirilgan. Chiqindi omborlardan biri balandligi 100 m gacha, uzunligi 1200 m va kengligi 550 m bo'lib, odatdagi trapetsa shakliga ega va hozirgi kunda qisman qoplangan va o'simliklar o'stirilgan. Chiqindixonona yonbag'ining janubi-g'arbiy qismi quyosh elektr stansiyasi sifatida ishlatiladi. Chiqindixonona yonbag'ining janubiy qismi asosan o'simliklar bilan qoplangan va shimoliy qismida chiqindixonaning asl materiallari hali ham ko'rinadi, bu juda tik qiyaliklar bilan bog'liq. Bundan tashqari, Germaniyada atrof-muhitga sizilish suvlari miqdorini kamaytirish maqsadida kaliy koni chiqindilarida suv balansi va transpiratsiyasini baholash bo'yicha tadqiqotlar o'tkazildi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, transpiratsiya chiqindixonalaridan yuqori minerallashtirgan suvlarning oqishini kamaytirishi hamda suv va tuproqning ifloslanishini kamaytirishi mumkin [12:101-110; 13:731-731; 14: 19-35].

Rossiyada Ye.A.Xayrulina, O.S.Kudryashova, L.V.Novoselovalar (2019 y.) tomonidan Verxnekamskoye kaliy-magniy tuzlari koni hududida tuproqning tabiiy va texnogen sho'rlanishi maydonlarini uzoq muddatli tadqiqotlar natijalariga ko'ra rekultivatsiya tadbirlarining turli yo'nalishlari tahlil qilingan. Galit chiqindilarining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar taklif qilingan.

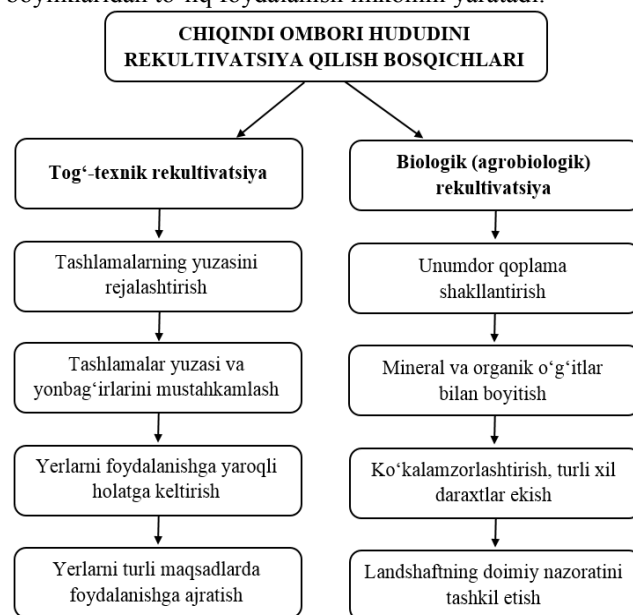
Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib, "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ chiqindi ombori hududining geografik-iqlim sharoitlariga, yer osti va yer usti suvlarining holatiga va chiqindilarni saqlash sharoitlarini inobatga olgan holda rekultivatsiya qilishning tog'-texnik va biologik (agrobiologik) usulini tavsiya qilish mumkin. Chiqindi ombori hududini rekultivatsiya qilishni quyidagi sxemada amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi (1-rasm).

Tog'-texnik rekultivatsiya jarayonlariga biologik rekultivatsiya boshlangunga qadar davrda chiqini omborlarida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan tadbirlar kiradi: yondosh zararlanmagan yerlarni, suv manbalari va havoni zararlovchi manbalar sifatida chiqindilarni izolyatsiyalash; suv va shamol eroziyasini oldini olish maqsadida chiqindilar yuzasini mustahkamlash; tog' jinslarning kimyoviy parchalanishiga to'sqinlik qiladigan sharoitlarni yaratish.

Chiqindi omborlari tog' jinslarining tarkibiga qarab, ular tizimli sug'orish, yirik shag'al bilan yuzasini qoplash, sirt qatlamiga organik materiallarni kiritish orqali

mustahkamlanadi. Mustahkamlashning kimyoviy usulini ham qo'llash mumkin. Unga rekultivatsiya qilinadigan uchastkalarining yuzasini sement, ohak, sintetik yog'och qatroni bilan qoplash kiradi. Qulay holatlarda chiqindi omborining ma'lum bir qismi vaqtincha ko'kalamzorlashtiriladi. Mustahkamlashning eng yaxshi usuli – fitotoksik jinslar yuzasiga kuchli biologik faol qatlamni qoplash, masalan, lyossga o'xshash jinslar va uning ustiga – tuproq qatlami, qora tuproq.

Tog'-texnik rekultivatsiyaning eng samarali usullariga chiqindi jinslarni yo'q qilish, ularni yotqiziq sifatida, qishloq xo'jaligida yoki boshqa maqsadlarda ishlatish kiradi. Jinslarni qayta ishlash yo'li bilan bartaraf qilish yer maydonlarini kengaytirish va yer qa'ining mineral boyliklaridan to'liq foydalanish imkonini yaratadi.

1-rasm. Chiqindi ombori hududini rekultivatsiya qilish bosqichlari.

Biologik rekultivatsiyaning yo'nalishini tanlash va uning maqsadga muvofiqligi tog'-kon maydonlarining tuproq-iqlim sharoiti, ularda qishloq xo'jaligi va sanoatning rivojlanish jadalligi bilan belgilanadi.

Biologik rekultivatsiyaning eng keng tarqalgan yo'nalishi qishloq xo'jaligi ekinlari va yaylov yerlari, sabzavot, meva va poliz ekinlarini, o'rmon plantatsiyalari, shu jumladan istirohat bog'lari yaratish, himoyalovchi va dekorativ o'simliklar yetishtirish uchun yerlarni tayyorlash hisoblanadi.

Tog'-texnik va biologik rekultivatsiyaning muhim amaliy maqsadi chiqindi omborlari uchun yer ajratishning boshlanishi va keyinchalik o'zgartirilgan shaklda foydalanish o'rtasidagi farqni kamaytirishdir. Biologik rekultivatsiya davrining davomiyligi odatda 15-30 yil. Biologik rekultivatsiya jarayoni yangi tuproqdagi gumus miqdori ekilgan o'simliklarning me'yorida o'sish sharoitlariga javob bersagina tugaydi.

Buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish vazifalarini belgilashda, birinchi navbatda, yerlarni tiklash imkoniyatini belgilovchi omillarni hisobga olish kerak: joyning relyefi, litologiyasi, gidrologik va suv rejimlari, iqlim sharoitlari. Kon qazib olish natijasida buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish loyihasi taqdim etilgan texnik shartlarga qat'iy muvofiq ishlab chiqilishi zarur [4:82-91; 6:57-64; 7:104-110; 8:52-59; 9:1311-1315; 12:101-110; 13:731-731].

Xulosa. Shunday qilib, rekultivatsiya atrof muhitni muhofaza qilish, tabiatni tiklash, xo'jalik-tiklash va hududiy rejalashtirish funksiyalari bilan ko'p maqsadli tadbir sanaladi. Shuni yodda tutish kerakki, buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish nafaqat ularni qishloq xo'jaligi yoki o'rmon fondiga qaytarish, ko'chkilar yoki eroziyaning oldini olishga, balki iqtisodiy va estetik qiymatga ega bo'lgan ekologik muvozanatli tizimini yaratishga qaratilgan.

Oddiy buxgalteriya nuqtai nazaridan rekultivatsiya ko'pincha rentabelli emas, chunki u ko'p yillardan keyin o'zini oqlaydi. Ammo shuni doimo yodda tutishimiz kerakki, inson yer qo'ridan foydali qazilmalarni qazib olish orqali o'zi yashaydigan, avlodlari yashaydigan yerga zarar yetkazadi. Shuning uchun rentabellik va xarajatlarni qoplashning odatiy tushunchalari rekultivatsiya masalalariga mutlaqo tadbiiq etilmaydi. Yer pul belgilari bilan emas, balki kelajakda uning ijtimoiy qiymati va foydaliligi bilan baholanishi lozim.

Adabiyotlar

1. Латипов З.Ё. Калий рудалари чиқиндиларининг атроф-муҳитга салбий таъсирини камаййтириш усулини ишлаб чиқиш: дис. ... техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун. – Навоий: 2021. 127-б.
2. Каримов Ё.Л., Муродов Ш.О., Якубов С.И., Нурхонов Х., Латипов З.Ё. Экологические аспекты Дехканабадского рудного комплекса по добыче калийных руд. // Горный вестник Узбекистана №3 (74) 2018. –С. 23-27.
3. Karimov Yo.L., Latipov Z.Yo. va b. Texnologiya chiqindilarining saqlashning oqilona usulini tanlash va atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish. // Sanoatda raqamli texnologiyalar. 2024. Volume 2, №1. 181-188- b.
4. Ярбобоев Т.Н., Қосимова К.Ё. Тоғ-кончилик саноатида зарарланган ерларни рекултивация қилиш усуллари. // Innovations in Technology and Science Education. Volume 1 issue 5. 2023. -P. 82-91.
5. Ярбобоев Т.Н., Қосимова К.Ё. Тепакўтон калий тузлари конининг геологик тузилиши ва гидрогеологик хусусиятлари. // [International journal of scientific researchers](#). Vol. 8 №1. 2024. 209-215-б.
6. Ярбобоев Т.Н., Қосимова К.Ё. Тоғ-кончилик саноатининг экологик муаммолари. // Ta'lim fidoyilari Respublika ilmiy-uslubiy jurnali. 2022, Iyul, 1-qism. 57-64-б.
7. Ярбобоев Т.Н., Қосимова К.Ё. Калий ишлаб чиқариш корхоналарининг атмосферага таъсири ва уни олдини олиш йўллари (Тепакўтон кони мисолида). // Multidisciplinary Scientific Journal "Research and education". Vol. 3 №9. 2024. 104–110-б.
8. Қосимова К.Ё. Калий маъданларини қазиб чиқариш ва қайта ишлашнинг атроф-муҳитга салбий таъсири. // Ta'lim fidoyilari Respublika ilmiy-uslubiy jurnali. 2023, Oktabr, 1-qism. 52-59-б.
9. Қосимова К.Ё. “Дехқонобод калий заводи” АЖда калий ўғитлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ экологик муаммолар хусусида [Электронный ресурс] // «Экономика и социум». Россия. 2024. №12(127). 1311-1315-б.
10. Белкин П.А. Трансформация химического состава подземных вод в зоне влияния объектов складирования отходов разработки калийных солей (на примере Верхнекамского месторождения) // Автореф. на соиск. уч. ст. канд. г-м. н. –Москва: 2019. –С.26.
11. Высоцкая Н.А., Пискун Е.В. Основные факторы неблагоприятного воздействия на окружающую среду деятельности калийного производства и способы ее защиты. // Горные науки и технологии. -Т. 4, №3, 2019. –С. 173-180.
12. Кологривко А.А. Снижение геоэкологических последствий при подземной разработке калийных месторождений // Вестник полоцкого государственного университета. Серия F.Строительство. Прикладные науки.: Геодезия и геоэкология. 2014 №16. –С. 101-110.
13. Квиткин С.Ю., Ковальская В.В. Об экологической эффективности и правовой возможности размещения в надсолевом комплексе пород Верхнекамского месторождения минерализованных вод. // Записки Горного института. 2017. Т. 228. -С. 731-737.
14. Перевощикова А.А. и др. Управление отходами калийных горнодобывающих предприятий. // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. 2024. Т. 335. №1. -С. 19-35.

REZYUME. Kaliy o'g'itlari ishlab chiqarish sanoati bugungi kunda rivojlanib borayotgan tarmoqlardan biri hisoblanadi. Tog'-kon sanoatining har qanday tarmog'i, jumladan kaliy o'g'itlari ishlab chiqarish sanoati tabiiy muhitga ma'lum bir ma'noda o'z ta'sirini ko'rsatadi. Maqolada kaliy ma'dalarini qazib olish va qayta ishlash jarayonida hosil bo'ladigan katta miqdordagi chiqindilarning atrof-muhitga salbiy ta'siri, chiqindi omborlarini rekultivatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari qisqacha tahlil qilingan. Tahlil natijalariga asosan "Dehqonobod kaliy zavodi" AJning ishlab chiqarish chiqindi omborlarini rekultivatsiya qilish texnologiyasi tavsiya etilgan.

РЕЗЮМЕ. Производство калийных удобрений - одна из развивающихся сегодня отраслей промышленности. Любая отрасль горнодобывающей промышленности, включая производство калийных удобрений, в определенном смысле оказывает свое влияние на окружающую среду. В статье кратко анализируется негативное воздействие на окружающую среду большого количества отходов, образующихся при добыче и переработке на калийных руд, научно-исследовательские работы, проводимые по рекультивации хранилища отходов. По результатам проведенного анализа была рекомендована технология рекультивации хранилища отходов производства АО "Дехканабадский калийный завод".

SUMMARY. The production of potash fertilizers is one of the developing industries today. Any branch of the mining industry, including the production of potash fertilizers, has its own impact on the environment in a certain sense. The article briefly analyzes the negative environmental impact of a large amount of waste generated during the extraction and processing of potash ores, research work carried out on the reclamation of waste storage. Based on the results of the analysis, the technology of recultivation of the waste storage facility of JSC "Dehkanabad Potash Plant" was recommended.

TEXNIK TIZIMLARDAGI MASALALARNI YECHISHDA MATLAB DASTURINING IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Sh.O.Zaripova – dotsent v.b.

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Tayanch soʻzlar: MATLAB dasturi, mexanika, SIMULINK dasturi, «click – and – drag» operatsiyasi, ekvivalent gaz, FNC bloke, MathWorks kompaniyasi, Wavelet kutubxonasi, help <funksiya_nomi>buyrugʻi, Image Processing kutubxonasi, geometrik operatsiyalar, modellashtirish, muxandislik, energetik, dinamik, elektron jadvallar.

Ключевые слова: программа MATLAB, механика, программа SIMULINK, операция «нажми и перетаски», эквивалентный газ, блок FNC, компания MathWorks, библиотека Wavelet, команда help <имя_функции>, библиотека обработки изображений, геометрические операции, моделирование, инженерия, энергия, динамика, электронные таблицы.

Key words: MATLAB program, mechanics, SIMULINK program, "click – and – drag" operation, equivalent gas, FNC block, MathWorks company, Wavelet library, help <function_name> command, Image Processing library, geometric operations, modeling, engineering, energy, dynamics, spreadsheets.

Kirish. MATLAB tizimi – kompyuterda turli yoʻnalishdagi mexanika, matematika, fizika, muxandislik va boshqaruv masalalarini yechish, turli xil texnik, energetik va dinamik sistemalarni modellashtirish, loyihalash, tavsiflash va tahlil qilish masalalarining aniq, tez, samarali hal etish uchun moʻljallangan sistema va turli xil sohali foydalanuvchilarga moʻljallangan dasturlash tilidir [1-5]. Dastlab, MATLAB paketi matrisali hisoblashlar, dasturlar kutubxonasi uchun qulay qobiq sifatida qoʻllanilgan boʻlsa, keyinchalik yuzlab yuqori malakali matematiklar va injener-texnik dasturchilar tajribasida, oʻziga xos laboratoriya sharoitida uning imkoniyatlari ancha kengaydi va hozirga kelib, ilmiy-texnikaviy dasturlash tili sifatida kompyuter algebrasi tizimlarining ilgʻor vakillaridan biriga aylandi [2].

Uslub va materiallar. Oxirgi yillarda SIMULINK dasturi dinamik tizimlarni modellashtirish va simulyatsiyalash (oʻxshatish) uchun fanda va sanoatda eng keng qoʻllaniladigan dasturlar paketi boʻlib qoldi.

SIMULINK dan foydalanib, namunalardan osongina modellarni shakllantirish mumkin yoki mavjud modellarga yangi komponentlarni qoʻshish mumkin. Simulyatsiya interaktiv jarayondir, shuning uchun ishlash vaqtida parametrlarni oʻzgartirish va oʻzgartirish natijalarini birdan koʻrish mumkin [6]. MATLABning tahlil qilish asboblari vositalarini toʻgʻridan-toʻgʻri ochish imkoniyati mavjud va binobarin natijalarni olish, ularni tahlil qilish va barcha zarur grafiklarni chizish mumkin.

SIMULINK yordamida haqiqatga yaqinroq nochiziqli modellarni tekshirish mumkin. Masalan, ishqalanish, havo qarshiligi, mexanizmning siydalishi, keskin toʻxtashlarni va boshqa omillarni hisobga oluvchi real hodisalarni tasvirllovchi modellarni tekshirish mumkin. Shunday kilib, **SIMULINK** – bu dinamik tizimlarni modellashtirish, simulyatsiyalash va tahlil qilish uchun xizmat qiluvchi dasturlar paketidir [1-3]. Bu paket uzluksiz vaqt, vaqt intervalida yoki ikkalasining ham uygʻunligida modellashtirilgan chiziqli va nochiziqli tizimlarni qoʻllab – quvvatlaydi. Modellashtirish uchun **SIMULINK** foydalanuvchining grafik interfeysini taʼminlaydi. Foydalanuvchining grafik interfeysi sichqonning «click – and – drag» operatsiyasi yordamida modelning blok-sxemasini shakllantirish imkoniyatini beradi. Bu interfeys yordamida modellarni qogʻoz va qalam bilan chizgan kabi «chizish» mumkin. Bunday imkoniyat oldingi modellashtirish paketlari imkoniyatlaridan ancha ilgari ketgan. Avvalgi modellashtirish paketlari yechilishi lozim boʻlgan differentsial va chekli ayirmali tenglamalar maʼlum tilda yoki dastur koʻrinishida tasvirlanishini talab qilardi. **SIMULINK** tarkibida turli bloklar mavjud kutubxonani oʻz

ichiga oladi: qabul qiluvchilar, manbalar, chiziqli va nochiziqli komponentlar, ulatgichlar [7]. Modellar ierarxik tuzilmaga ega, shuning uchun modellarni yuqoridan pastga tushiradigan va pastdan yuqoriga koʻtariladigan yondashishlarni qoʻllab shakllantirish mumkin. [4] Modelni ishga tushirish uchun integrallash usullaridan tanlash, yoki SIMULINK menyusidan tanlashdan foydalanish, yoki MATLABning buyruqlar oynasida buyruq kiritish kerak. Menyular interaktiv usulda ishlash uchun ayniqsa qulaydir, buyruqlar satridan ishlash esa paketli modellashtirishni bajarishda juda foydalidir. MATLABva **SIMULINK** integrallashgani tufayli muhitida uning istalgan nuqtasida turib modellashtirish, tahlil qilish va modellarni tuzatish mumkin. Oxirgi variant tayyor modelni ishga tushirish va modelga oʻzgartirishlar kiritish hamda hisoblashlarni oʻtkazishda qoʻllaniladi. Birinchi va ikkinchi usullarda SIMULINK kutubxonasi boʻlimlari ochiladi [8-11].

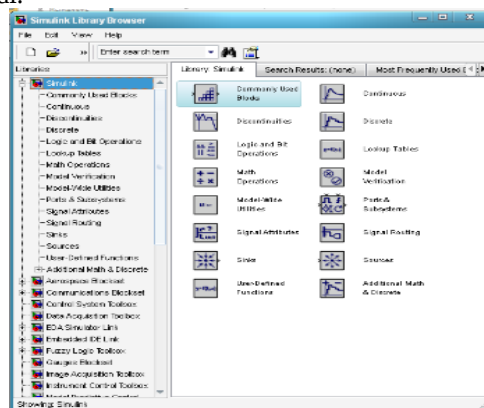
Tadqiqot natijalari. Bir ekvivalent gazning nisbiy sharoitda egallagan hajmi shu gazning ekvivalent hajmi deyiladi. Gazning ekvivalent hajmini topish uchun gazlarning molyar hajmini ekvivalentiga koʻpaytirib, nisbiy molar massasiga boʻlish kerak: Bunda kislorod uchun molyar massa $M_r = 32$, berilgan massa esa $E_H = 8$

$$V_e = \frac{V_0 E_H}{M_r(H_2)} = \frac{26.4 \cdot 8}{32} \frac{l}{mol} = 6.6 \frac{l}{mol} \quad (1)$$

Shunda MATLAB da shu masalani yechish uchun quyidagi buyruq kiritiladi:

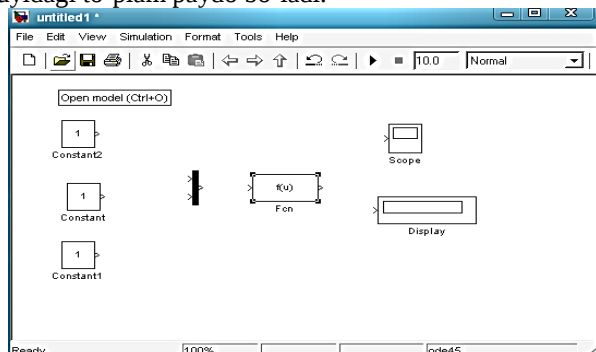
$$V_0 = 26.4, \quad M_r = 32, \quad E_H = 8, \quad V_e = V_0 E_H / M_r, \quad V_e = 6.6. \quad (2)$$

Yangi model yaratish uchun **SIMULINK** dasturini chaqiramiz va shu dasturni yuklaymiz. Buning uchun tugmasini bosish orqali yoki, buyruq oynasiga >> Simulink buyrugʻi kiritiladi. **SIMULINK** kutubxonasining oynasi ochiladi.

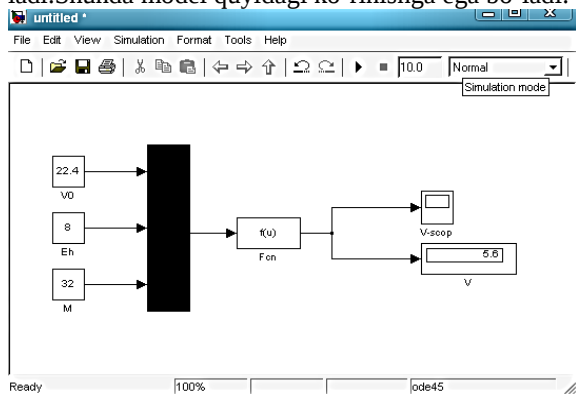
1– rasm. Simulink paketi kutubxonasi brauzeri

Yangi model yaratish tug'masini bosamiz yoki, CTRL+N tugma kombinatsiyasi orqali yangi model yaratish oynasi ochiladi. Shu oynada kerakli model yaratamiz. Yuqoridagi masala asosida quyidagi elementlarni olamiz. **Source** dan **constant bloke**, **Sink**dan >>**Scope** va **Display bloke**, **Commonly Used Blocks**dan >>**Mux bloke**, **User-defined Functions** dan>> **FNC bloki** olinadi. Shunda quyidagi to'plam paydo bo'ladi.

2– rasm. paketida yangi oynada bloklarni yig'ish

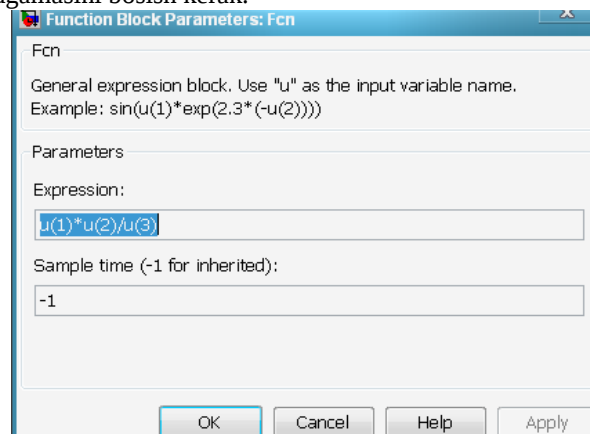
Bloklarni o'zaro ulab nomlarini formula asosida qaytadan nomlasak va (1) va (2) kerakli formulani kiritsak bo'ladi. Shunda model quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

3– rasm. Untitledda model yaratish oynasi

Modelning elementlarni xususiyatini chaqirish uchun uning ustiga sichqoncha bilan ikki marta bosing, shunda tanlangan element uchun xususiyat ochiladi. Misol uchun

fnc uchun quyidagicha: Modelni ishga tushirish uchun tugamasini bosish kerak.

4 – rasm. fnc model yaratish oynasi

MATLAB paketi ikkita katta qismlardan tashkil topgan: yadrosi va ulanayotgan (qo'shilayotgan) kutubxonalar (yoki "toolboxes" - "asboblarni komplektlari"). MATLAB paketi foydalanuvchilari tomonidan yaratilgan kutubxonalar ham mavjud. Bu kutubxonalardagi funktsiyalar matematik mantiq, boshqarish nazariyasi, neyron tarmoqlari, signallarni qayta ishlash sohalardagi, boshqa zamonaviy amaliy sohalardagi masalalarni yechib beradi. Quyida standart kutubxonalarning ba'zilarini tahlil qilingan [10].

Xulosa. MATLAB dasturini imkoniyatlari juda yuqori va ayni paytda ham sodda, ham murakkab topshiriqlarni bajara olish mumkin. Shunisi e'tiborga loyiqki, u bevosita aniq fanlar bilan ham chambarchas bog'liq. MATLAB dasturi integralashgan tizim bo'lib, matematik hamda texnik muhandislik hisoblashlarni hisoblash uchun mo'ljallangan. Hisoblash vaqtida tushunarliklik, aniqlik, oddiylilik kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Elektron jadvalga xos foydalanishda oson. [12]. MATLAB tarkibiga kiruvchi SIMULINK dasturi real tizim va qurilmalarni funksional bloklardan tuzilgan modellar ko'rinishida kiritib imitatsiya qilish imkoniyatini beradi. Bloklarning parametrlari sodda vositalar yordamida kiritiladi va o'zgartiriladi.

Adabiyotlar

1. Ergashev N.G'. Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari. Darslik. –Qarshi: «Intellekt», 2024, 380-b.
2. Kadirov M.M. Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari. Darslik. 2-qism. –T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati», 2019. 306-b.
3. Raximov Z.T., Xo'jayev A.A., Ergashev G'.N. "Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari". O'quv qo'llanma. – T.: «Voriz», 2020. 221-b.
4. Kadirov M.M. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma, 1-qism. –T.: «Sano-standart», 2018. 320-b.
5. Ergashev N.G', Chorshanbiyev Z.E., Siradjiev S.N. "Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari" fanidan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlardan masalalar to'plami. O'quv qo'llanma. –Qarshi: «Intellekt», 2023, 102-b.
6. Ergashev N.G', Holiqulov B.J. "Axborot texnologiyalari va JMM". Darslik. –Qarshi: «Intellekt», 2023, 196-b.
7. Shukurov A.U. "Energetikada EHM ni qo'llash". Darslik. –Qarshi: «Intellekt», 2024. 140-b.
8. Dadabayeva R.A., Nasridinova Sh.T., Shoaxmedova N.X., Ibragimova L.T., Ermatov Sh.T. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va tizimlari. O'quv qo'llanma. –T.: «Sano-standart», 2017, 552-b.
9. Kenjabayev A.T., Ikromov M.M., Allazarov A.Sh. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2017. 408-b.
10. Azimjanova M.T., Muradova M.T., Pazilov M.S. Informatika va axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2013. 176-b.
11. Каримова Н.О. Информационные технологии в технических системах. Часть 1. «Fan va texnologiya matba uyi», 2020. –C. 340.
12. Xaljigitov A.A., Madrahimov Sh.F., Adamboyev U.E. Informatika va programmalash. O'quv qo'llanma, O'zMU, 2005-yil. 145-b.

REZYUME. Maqolada MATLAB dasturining SIMULINK paketida bilan ishlash keltirilgan. MATLAB dasturi integralashgan tizim bo'lib, matematik hamda texnik muhandislik hisoblashlarni hisoblash uchun mo'ljallangan. SIMULINK dasturi dinamik tizimlarni modellashtirish va simulyatsiyalash uchun fanda va sanoatda eng keng qo'llaniladigan dasturlar paketi bo'lib qoldi. MATLAB dasturida SIMULINK integrallashgani tufayli muhitida uning istalgan nuqtasida turib modellashtirish, tahlil qilish va modellarni tuzatish mumkin.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена работа с пакетом SIMULINK программы MATLAB. Программа MATLAB представляет собой интегрированную систему, предназначенную для математических и инженерно-технических расчетов. Программное обеспечение SIMULINK стало наиболее широко используемым программным пакетом в науке и промышленности для моделирования и симуляции динамических систем. Благодаря интеграции SIMULINK в MATLAB можно моделировать, анализировать и отлаживать модели из любой точки среды.

SUMMARY. The article presents work with the SIMULINK package of the MATLAB program. The MATLAB program is an integrated system designed for mathematical and technical engineering calculations. The SIMULINK program has become the most widely used software package in science and industry for modeling and simulation of dynamic systems. Due to the integration of SIMULINK in the MATLAB program, it is possible to model, analyze and correct models from anywhere in its environment.

Biologiya. Zoologiya. Ximiya. Ekologiya

QORAQALPOG'ISTONDA YANTOQ (ALHAGI) DORIVOR O'SIMLIGI ZARARKUNANDALARI

I.I.Abdullayev – biologiya fanlari doktori, professor
Xorazm Ma'mun akademiyasi

Z.O.Bekbergenova – biologiya fanlari nomzodi, docent
Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti

A.S.Jangabaeva – biologiya fanlari nomzodi, docent
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: dorivor o'simliklar, zararkunanda, hasharot.

Ключевые слова: лекарственные растения, вредители, насекомые.

Key words. medicinal plants, pests, insects.

Yantoq (*Alhagi*) – dukkakdoshlar oilasiga mansub ko'p yillik begona o'tlar turkumi. Bo'yi 40-110 sm, tik, sershox, ildizi kuchli rivojlangan, yer osti suvlarigacha yetib boradi (10 m va undan ortiq). Barg qo'ltig'ida qattiq tikanlari bor. Barglari cho'ziq, nashtarsimon, barg bandi kalta, ketmaket joylashgan. Gullari mayda, qizil yoki push-ti. May-sentyabrda gullaydi, avgust- oktyabr oylarida urug'laydi. Mevasi 10 tagacha urug' bo'lgan dukkak. Yantoqning yer usti qismi qishda qurib qoladi, bahorda ildiz bo'g'zidagi kurtaklardan yangi poyalar o'sib chiqadi. Urug'i va ildiz bachkilaridan ko'payadi. Urug'i po'stlog'i qattiq bo'lganligi tufayli juda sekin unadi. Yantoqning hamma turi tuyachilik va qo'ychilikda yaxshi ozuqa hisoblanadi. Guli va ildizidan xalq tabobatida turli damlamalar tayyorlanadi. Yantoqdan yuqori sifatli yemxashak, silos va oziq uni olinadi. Yantoq yaxshi asal beruvchi o'simlik. Daraxtsiz cho'llarda yantoqdan o'tin sifatida foydalaniladi. Sug'oriladigan yerlarda, yo'l, ariq, kanallar bo'ylarida, tashlandiq yerlarda, ekinzorlarda begona o't sifatida o'sadi. Yantoq allergiyani davolashda qo'llaniladi: Buning uchun yantoqning gulini qaynatib ichish kerak. Qoraqalpog'istonda 4 ta turi (*Alhagi canescens* S., *Alhagi persarum* B., *Alhagi pseudalhagi* D., *Alhagi pseudalhagi* D.) uchraydi [1].

Tadqiqotning maqsadi: Qoraqalpog'iston sharoitida yantoq (*Alhagi*) dorivor o'simligida uchraydigan zararkunandalar tur tarkibi va zararkunandalik xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotlarimiz umum qabul qilingan entomologik usullar asosida olib borildi. Hasharotlarni ushlash jarayonida an'anaviy usul

entomologik tutqich to'r va hashoratlar tuzog'idan foydalanildi [2, 3].

Tadqiqot natijalari. Qoraqalpog'iston Respublikasi tabiiy ekotizimlarida dorivor o'simliklar zararkunandalarni o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida yantoq (*Alhagi*)da quyidagicha:

To'g'riqanotlilar (Orthoptera) turkumi
Acrididae oilasi

***Calliptamus barbarus cephalotes* (Costa)** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

Tengqanotlilar (Homoptera) turkumi
Aphididae oilasi

***Aphis craccivora* Koch.** – may oyining oxiridan iyulgacha uchraydi. Polifag. Yevropa, Kavkaz, Markaziy Osiyo, Qozog'iston, Sibir, G'arbiy Yevropa, Sharqiy Afrika, Meksika, Indochina, Yaponiya, Shimoliy Amerika davlatlarida uchraydi.

***Acyrtosiphon pisum* Harris.** – iyundan avgustgacha uchraydi. Polifag.

Cicadellidae oilasi

***Cicadatra guerula* Pallas.** – iyun oyining oxiridan iyulgacha uchraydi. Polifag.

***Cicadatra ochreata* P.** – iyun oxiridan avgustgacha uchraydi. Polifag.

***Tettigometra varia* Fieber.** – o'simlikning ildiz qismiga tuxum qo'yiladi. Yosh lichinkalar 40-50 dan iborat koloniyalarda yashaydi. Polifag.

***Pseudophlepsius binotatus* S.** – may oxiridan avgustgacha uchraydi. Polifag.

***Platymetopius albus* L.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

***Psammotettix striatus* Fabr.** – Yantoq bilan oziqlanadi. May-iyun oylarida barglarni so'radi. Polifag. Shimoliy Afrika, Yevropa, Osiyo, Rossiya va Markaziy Osiyo respublikalarida uchraydi.

***Empoasca meridian* Zachv.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Gul va barglarni so'radi. Polifag.

Nealiturus haematocept – Yantoq bilan oziqlanadi. May-iyun oylarida barglarni so'radi. Polifag.

Issidae oilasi

***Scorlupaster asiaticus* Let.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

Aphrophoridae oilasi

***Poophilus nebulosus* Let.** – Tuxum qishlaydi, lichinkalari aprelda, kattalari iyun-avgustda uchraydi. Ildiz qismida yashaydi. Polifag.

Yarimqattiqqanotlilar yoki qandalalar (Heteroptera) turkumi

Miridae oilasi

***Adelphocoris lineolatus* (Coeze, 1778)** – Yantoq bilan oziqlanadi. Iyun oxiridan avgustgacha uchraydi. Polifag. Transpalearktik tur.

***Tuponia brevicornis* Reut.** – tuxum qishlaydi. Lichinkalar aprel-may oylarida uchraydi. Kattalar maydan sentyabrgacha topiladi. Polifag.

***Lygus pratensis* L.** – Yantoq bilan oziqlanadi. May oxiridan avgustgacha uchraydi. Polifag. Superatlantik tur.

***Liorhyssus hyalinus* (Fabricius, 1794)** – Yantoq bilan oziqlanadi. Iyundan iyulgacha uchraydi. Polifag. Kosmopolit tur.

***Emblethis ciliates* (Horváth, 1875)** – Yantoq bilan oziqlanadi. Iyundan iyulgacha uchraydi. Polifag. Superatlantik tur.

***Brachynema germari* (Kalenati, 1846)** – Yantoq bilan oziqlanadi. Iyundan iyulgacha uchraydi. Polifag. Transpalearktik tur.

Qattiqqanotlilar yoki qo'ng'izlar (Coleoptera) turkumi

Chrysomelidae oilasi

***Clytra atraphaxidis* P.** – barglari bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida, asosan, gullarda uchraydi. Polifag.

Buprestidae oilasi

***Julodis variolaris* Pall.** – lichinkalari ildizlarda rivojlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag.

***Anthaxia anatolica* Ch.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

***Sphenoptera beckeri* D.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Iyundan iyulgacha uchraydi. Polifag.

***Acmaeoderella canescens* E.** – Yantoq guli bilan oziqlanadi. Iyundan iyulgacha uchraydi. Lichinkalar shox, poya va ildizlarda rivojlanadi. Qo'ng'izlarning parvozi aprel oyida kuzatiladi. Polifag.

***Acmaeoderella koenigi* G.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

***Meliboeus reitteri* S** – Yantoq guli bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar iyun oyida uchraydi. Polifag.

***Omophlus pilicollis* M.** – Yantoq guli bilan oziqlanadi. Polifag.

***Lytta coccinea* M.** – Yantoq guli bilan oziqlanadi. Polifag.

***Zonitis flava* Fabricius** – Qo'ng'izlar may-sentyabr oylarida faol. Polifag. O'rta er dengizidan Qozog'istongacha,

Markaziy Osiyo va Eron; shimoldan Yevropagacha tarqalgan.

***Mylabris schrenkei* G.** – imagolar gullar bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag. Qozog'iston, O'rta Osiyo va Eron, Afg'oniston va Xitoyning atrofida hududlarda tarqalgan.

***Mylabris elegantissima* Zubk.** – May oyining o'rtalaridan iyul oyining o'rtalariga qadar parvozlar kuzatiladi. Polifag. Qozog'iston, G'arbiy Xitoyda (Shinjon), O'rta Osiyo, Shimoliy Eron va Afg'onistonda tarqalgan.

***Mylabris frolovi* Germ.** – Voyaga etgan qo'ng'izlar maydan sentyabrgacha faol. Imagolar gullar bilan oziqlanadi. Polifag. Eron, Afg'oniston, G'arbiy Xitoy, Qozog'iston va Markaziy Osiyoda tarqalgan.

***Mylabris magnoguttata* H.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag.

***Diorhabda persica* F.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag.

***Platymycterus armiger* Fst.** – May-iyun oylarida sezilarli miqdor mavjud. Polifag.

***Eremochorus concinnus* B.** – barglarini iste'mol qiladi. Kechqurun va ertalab faol. Polifag.

***Stephanophorus subfuscus* F.** – Yantoq bargi va kurtagi bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag.

***Liocleonus clatratus* O.** – Yantoq bargi va kurtagi bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-iyun oylarida uchraydi. Polifag.

***Lepidotychius morawitzi* K.** – Yantoq bargi va kurtagi bilan oziqlanadi. Polifag.

Curculionidae oilasi

***Corigetetus exquisitus* Fst.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag.

***Corigetetus setulifer* R.** – Yantoq bargi va kurtagi bilan oziqlanadi. Qo'ng'izlar may-avgust oylarida uchraydi. Polifag.

***Conorhynchus faldermanni* F.** – Yantoq bargi va kurtagi bilan oziqlanadi. Polifag.

Tangaqanotlilar yoki kapalaklar (Lepidoptera) turkumi

***Chilena sordida* E.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Kapalaklarning parvozi aprel oyining o'rtalarida, may oyining boshida tuxum qo'yilishi boshlanadi. Qurtlar may oyining oxirida iyun oyi boshida paydo bo'ladi va barglar bilan oziqlanadi. Qo'ng'irchoq bosqichida qishlaydi. Polifag.

***Tegostoma baphialis* L.** – Yantoq bilan may-iyun oylarida oziqlanadi. Polifag.

Colephora alhagi – Yantoq bilan aprel oyida oziqlanadi. Polifag.

***Percyima albidentaria* Fr.** – Yantoq bilan may-iyul oylarida oziqlanadi. Polifag.

***Aleucanitis flexuosa* Men.** – Yantoq bilan aprel-oktyabr oylarida oziqlanadi. Polifag. Zaqafqaziya, Iroq, Eron, Afg'oniston, Kichik Osiyo va O'rta Osiyo, Qashg'ariyada tarqalgan.

***Rhynchodontodes ravalis* H.S.** – Yantoq bilan may-iyun oylarida oziqlanadi. Polifag.

***Heliothia nubigera* Herrich-Schaffer., 1851** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag. O'rta yer dengizi, Kichik Osiyo va Markaziy Osiyo, Qozog'istonda tarqalgan.

***Heliothia peltigera* Den.et Shiff.** – Yantoq bilan oziqlanadi. Polifag. Markaziy va Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Kichik va Markaziy Osiyo, Eron, Qozog'istonda tarqalgan.

Zygaena turchmena E. – kapalaklar may oyining oxirida paydo bo'ladi. Ular gulli o'simliklar bilan oziqlanadi. Polifag.

Rhynchodontodes ravalis (Herrich-Schaeffer., 1851) – aprel oyidan sentyabr o'rtasigacha kapalaklari uchadi, lichinkalari yantoqda yashaydi. Polifag. Kichik va O'rta Osiyo, Janubiy Volga bo'yi, Ural, Eron, Qozog'iston va Sharqiy O'rta yer dengizida tarqalgan.

Clytie illunaris H. – kapalaklari may oyi oxiridan oktyabrgacha uchadi. Lichinkalari yantoqda rivojlanadi. Polifag.

Pericyma albidentaria F. – kapalaklari may oyi oxiridan oktyabrgacha uchadi. Lichinkalari yantoqda rivojlanadi. Polifag.

Tarachephia hueberi E. – kapalaklari aprel oyi oxiridan iyungacha uchadi. Lichinkalari yantoqda va *Arnebia* da rivojlanadi. Polifag.

Tadqiqotlarimiz natijasida: 5 turkumga mansub 55 tur: To'g'riqanotlilar (Orthoptera) turkumi – 1, Tengqanotlilar (Homoptera) turkumi – 12, YArimqattiqqanotlilar yoki qandalalar (Heteroptera) turkumi – 6, Qattiqqanotlilar yoki qo'ng'izlar (Coleoptera) turkumi – 23, Tangaqanotlilar yoki kapalaklar (Lepidoptera) turkumi – 13 tur ruyxatga olindi.

Adabiyotlar

1. Абдиниязова Г.Ж. Қорақалпоғистон Республикасининг доривор ўсимликлари. Монография. –Тошкент: «Bayoz», 2017. 144-б.
  2. Танский В.И. Вредоносность насекомых и методы ее изучения. Обзор. Информация. В ИИИТЭИСХ. – Москва: 1975. – С. 17.
  3. Фасулати К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных. – М.: «Высшая школа», 1971. – С. 424.
- REZYUME.** Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida tabiiy holda o'sadigan yantoq (*Alhagi*) dorivor o'simligining zararkunandalari tur tarkibi buyicha ma'lumotlar berilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье приведены сведения о видовом составе вредителей лекарственного растения верблюжья колючка, произрастающего в естественных условиях на территории Республики Каракалпакстан.
- SUMMARY.** The article provides information on the species composition of the pests of the alhagi medicinal plant, which grows naturally in the Republic of Karakalpakstan.

UY SICHQONI (*MUS MUSCULUS*)NING BIOEKOLOGIYASI VA ULAR BILAN KURASH USULLARI

G.J.Palvanova – o'qituvchi

A.S.Qurbaniyazov – talaba

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: quyi Amudaryo davlat biosfera rezervati, qo'riqxon, Baday to'qay, rodentia, *Microtus transcaspicus*, *Mus musculus*, *Nesokia indica* Gray.

Ключевые слова: нижнеамударинский государственный биосферный заповедник, заповедник, Бадай тугай, rodentia, *Microtus transcaspicus*, *Mus musculus*, *Nesokia indica* Gray.

Key words: lower Amudarya State Biosphere Reserve, Reserve, Badai Tukai, Rodentia, *Microtus transcaspicus*, *Mus musculus*, *Nesokia indica* Gray.

Amudaryo deltasi o'zining qulay yashash iqlim sharoitiga ega ekanligi bilan Ustyurt va Qizilqumdan ajralib turadi [1]. Ushbu deltada Respublikamizning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kiruvchi Quyi Amudaryo davlat biosfera rezervati Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy va Amudaryo tumanlari hududida joylashgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 26-avgustdagi №243-son qarori asosida tashkil etilgan.

Ushbu maqolaga 2020-2024-yillari Quyi Amudaryo davlat biosfera rezervatida, Qizilqum, Ustyurt cho'llarlarida, ko'plab uylarda va dalalarda *Mus musculus* ning uchrashish holatlari va olib borilgan bioekologik tadqiqotlar natijalari kiritilgan. Ilmiy tadqiqot ishida umum

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bulsak Qoraqalpog'iston sharoitida yantoq (*Alhagi*) dorivor o'simligida uchraydigan zararkunandalar tur tarkibi va zararkunandalik xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Tadqiqotlarimiz umum qabul qilingan entomologik usullar asosida olib borildi. Hasharotlarni ushlab jarayonida an'anaviy usul entomologik tutqich to'r va hashoratlar tuzog'idan foydalanildi [2, 3].

Qoraqalpog'iston Respublikasi tabiiy ekotizimlarida dorivor o'simliklar zararkunandalarni o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida yantoq (*Alhagi*)da quyidagicha:

Aphis craccivora Koch. – may oyining oxiridan iyulgacha uchraydi. Polifag. Yevropa, Kavkaz, Markaziy Osiyo, Qozog'iston, Sibir, G'arbiy Yevropa, Sharqiy Afrika, Meksika, Indochina, Yaponiya, Shimoliy Amerika davlatlarida uchraydi.

Tadqiqotlarimiz natijasida: 5 turkumga mansub 55 tur: To'g'riqanotlilar (Orthoptera) turkumi – 1, Tengqanotlilar (Homoptera) turkumi – 12, YArimqattiqqanotlilar yoki qandalalar (Heteroptera) turkumi – 6, Qattiqqanotlilar yoki qo'ng'izlar (Coleoptera) turkumi – 23, Tangaqanotlilar yoki kapalaklar (Lepidoptera) turkumi – 13 tur ruyxatga olindi.

qabul qilingan zoologik, zoogeografik va biometrik usullardan foydalanildi.

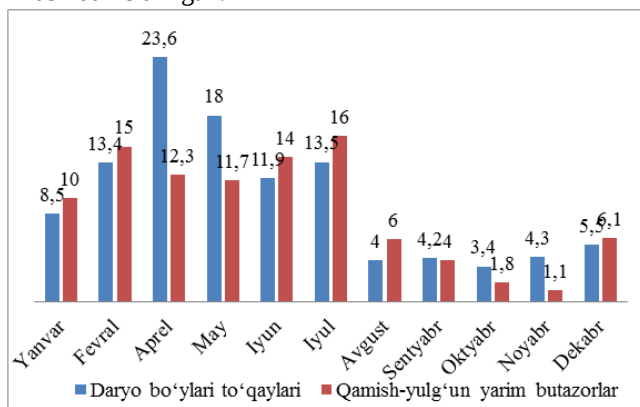
Tadqiqot materialini yig'ish uchun o'tkazilgan monitoring tadqiqot ishlari va kuzatishlari N.A.Novikovning (1953) «Polevie issledovanie ekologiy ishvaemnix pozvonochnix jivotnih», G.A.Asenov, M.A.Jumanov, Ya.I.Ametov, I.M.Arepbaevlarning «Yer usti umurtqali hayvonlarini dala sharoitida tadqiq qilish usuli» (2020) ilmiy manbalarida yoritilgan metodik talablarga muvofiq olib borildi [5:215; 6]

Kemiruvchilar turkumiga kiruvchi - uy sichqoni (*Mus musculus*) ning son dinamikasini tadqiq qilishda O'lat kasalligiga qarshi profilaktikasi va Sog'liqni saqlash vazirligiga qarashli ilmiy tadqiqot institutlari

ma'lumotlaridan foydalanildi hamda amaliyotda sinalgan va tasdiqlangan instruksiya yo'riqnomasi, tavsiyanoma va qo'llanmalarga mos holda o'tkazildi [1:54].

Uy sichqoni (*Mus musculus*) to'qayzorlarda va ekishlik zonasi hududida, uy-joylarda keng tarqalgan sinantrop tur hisoblanadi. Ushbu turning areali antropogen ta'sir natijasida Uzoq Shimoldan to'cho'lu biyobongacha yetgan. Ayni vaqtda inson faoliyati natijasida uy sichqoni Qizilqum, Ustyurt cho'llarlarida, ko'plab uylarda va dalalarda ham uchrashadi [3:19; 5:36].

Uy sichqoni to'qay biotoplardagi mavsumiy soni bilan boshqa turlardan anchagina darajada ayrilip turishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Quyi Amudaryo davlat biosfera rezervati hududida uy sichqonining biotoplardagi mavsumiy son o'zgarishlari. (100 ta yog'och qapqonda ushlangan bosh soni % hisobida)

Ushbu rasmda keltirilgan materiallardan uy sichqonining salqin tushishi bilan iliq joylarga, biotoplarga ko'chib yashirinishi hisobidan son ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin.

Ularning ko'payish davridagi o'sishidan qat'iy nazar yozda (VII-VIII) sonining anchagina past bo'lishi ularning hudud bo'ylab keng tarqalib ketishidan dalolat beradi.

Har bir tur o'simlik turli hayvonlarning ozuqa ratsionida (tarkibida) turlicha o'rinni egallaydi va ahamiyat kasb etadi. Bitta hayvon bir turga tegishli o'simlikning shoxi yoki bargi, ildizi, mevasi, urug'i bilan oziqlansa, boshqasi shularning barcha turi bilan va har xil mavsumda oziqlanadi. Bundan ham boshqa yirik daraxtli to'qayda to'rang'il, tol, Sharq jiyda-Turkman jiyda, Tikanli jiydalar yirik sutemizuvchilar uchun qishda panalash, sovuqdan saqlanish xizmatini bajarsa, yozda soyalash, issiqdan saqlanish uchun xizmat qiladi. Qushlar esa uyalash-pana qilish, yuqori shoxasidagi mevalaridan ozuqa sifatida foydalanadi. Masalan, o'simligi ko'p turli o'tloqli to'qayzorliklar Buxoro bug'isi, yovvoyi cho'chqa, chiyabo'ri, quyon, qirg'ovul va boshqa turlar uchun yaylov va yotoq o'rinlari bo'lib xizmat qiladi.

Kuz va qish oylarida jiyda to'qayi bug'ilarning, kemiruvchilarning, qirg'ovul va boshqa qushlarning mo'l ozuqalanish maskani hisoblanadi, ostiga to'kilib tushgan mevalarini yeb semiradi. Eng muhimi ona bug'ilar buzoqlash davrini (may -iyun) shunday joylarda o'tkazadi [1:37].

Amudaryoning olib kelgan cho'kindi soz tuproq loylaridan vujudga kelgan orolchalar yosh tol-to'rang'illar bilan qoplangan bo'lib uning totli, shirali shoxalari, yosh mazali ildizlari, qamish, qo'g'alarning ildizlari bug'i,

cho'chqalarning hattoki plastinka tishli kalamushning ham sevimli ozuqasi hisoblanadi. Yem-xashakli ozuqasi mo'l yaylovi hisoblanadi. Botqoqliklar bo'lsa umumiy olganda bug'ilarning cho'miladigan joylari bo'lib xizmat qiladi.

Sho'r yerlardagi yulg'unzorlik va qorabaroqlarni barcha hayvon turlari unchalik xohlamaydi. Yaylov sifatida foydalanmaydi. Hozirgi ekologik suvsizlik, qurg'oqchilik davrida bu o'rinlar maydoni yildan yilga kengaymoqda va hayotda ko'plab noqulayliklarni paydo qilmoqda.

Quyi Amudaryo deltasi to'qayzorliklarida ham uy sichqoni keng tarqalgan bo'lsada son jihatidan notekis. Ularning hayoti uchun nihoyatda yuqori namlik va quriq tuproqlik ham noqulay yashash o'rni hisoblanadi. Sababi, uy sichqoni asosan donxo'r tur hisoblanadi. Shuning uchun urug'ga boy, unumdor aralash o'tloqli va tuprog'i o'rtacha namlikka ega o'rinlar - biotoplari ularning hayoti uchun eng qulay biotoplari hisoblanadi. Bunday o'rinlar esa to'qay ekosistemasida unchalik ko'p emas. Uning o'rnini alohida-alohida o'sgan Sharq jiyda-Turkman jiydazorlarida yoki har xil ko'p yillik o'simliklarga boy (qora-oq tikanliklar, yantoqzorlar, sho'razorlar) o'rinlar - biotoplari egallagan. Qalin, nam-botqoqlikda o'sgan to'rang'il, tol bor joylarda juda kamuchraydi. Bunday yashash o'rinlarini tamarisk va tushki qumsichqonlari, plastinka tishli kalamush, quyon va boshqa hayvon turlari xohlamaydi.

Uy sichqoni boshqa to'qaylar kabi Qrantom va Porlitov dalalari bilan ekishlik zonasi landshaftlarida ham keng tarqalgan va ko'p sonli tur hisoblanadi va boshqa 14 tur kemiruvchilar o'rasida son jihatidan dominantlik etadi. Olib borilgan tadqiqotlarimiz davomida uy sichqoni hisob-sanoq o'tkazish uchun qurilgan 4 ta to'qay biotoplardagi qapqonlarga tushgan kemiruvchilarning 65-75% tashkil qildi (2-jadval, 1.2-rasm) [5:43].

Ilmiy tadqiqotlarni olib borish davomida, har yilda bahor, yoz, kuz va qish mavsumlarida Quyi Amudaryo davlat biosfera rezervati "Baday to'qay" va Jumurtov bo'limlari hududida (1-8 aylanmalarda va ularning daryo bo'yiga yaqin kvartallarida) kuzatish o'tkazish rejimiga bog'liq dala sharoitida qopqon-liniya usulida amalga oshirildi, dala tadqiqot ishlarida N.A.Bobinskiy (1965) [4:382] hamda G.A.Novikovning (1953) [6] manbasida keltirilgan usullardan foydalanildi.

1-jadval. Qrantom to'qay biotoplardagi ayrim tur kemiruvchilarning son ko'rsatkichi (2018-yil kuz mavsumidagi qapqonga tushganlar soni % hisobida)

Turlar	Biotoplari			
	Daraxtorlik to'qay (300 ta qapqon)	Aralash to'qay (200 ta qapqon)	Yulg'un to'qay (300 ta qapqon)	Qorabaroqlik (200 ta qapqon)
Uysichqoni	5,0	4,0	1,0	00
Tamarisk qumsi-chqoni	1,0	4,5	4,2	1,0
Tushki qumsichqoni	0	0	1,3	1,2

Uy sichqoni ko'proq nam sertuproq biotoplarda ko'proq sonda (4-5%), quruqroq tuproqlarda kam sonda (0-1,0%) uchrashadi. Tamarisk qumsichqoni aksincha nam, sho'r sertuproq biotoplarda oz sonda (1,0%), quruqroq va

yumshoq tuproqli yulg'unzorlikda va aralash buta, yarim butazorlarda anchagina yuqori sonda ushlendi (4,2-4,5%).

To'qayzorlarning barchasiga xos xususiyat, daryo bo'yida tuproqning va havoning namligi yuqori bo'lganligi uchun to'qay daraxtlari ham yaxshi rivojlangan, daryo bo'yidan uzoqlashgan sari tuproq va havo namligi kamayib, yerosti suvining sathi ham pasayib, bunday yerlardagi to'rang'illarning uchlari qurib biroz zaiflik, ya'ni fitotsenozning pastligi sezilib turadi.

Uy sichqoni boshqa turlarga nisbatan yuqori namlikka anchagina moslashganligi bilan ajralib turadi (3-jadval).

2-jadval. Uy sichqonining to'qay massividagi biotoplari bo'yicha yil davomidagi son o'zgarishlari (100 ta yog'och qapqonga tushishi % hisobida).

Oylar	Daryobo'yi to'qaylari	Aralash to'qaylar
Yanvar	7,5	8,0
Fevral	22,1	14,0
Mart	23,0	10,0
Aprel	17,0	9,0
May	10,0	12,0
Iyun	7,5	15,0
Iyul	3,0	4,0
Avgust	3,8	3,0
Sentyabr	8,0	13,0
Oktyabr	4,0	8,0
Noyabr	14,5	8,5
Dekabr	-	-

Uy sichqoni kunlarning sovishi bilan iliq joylarga migratsiya yashashining hisobidan son ko'rsatkichlarida biroz o'zgarishlar bo'ladi.

Ularning ko'payish davridagi son o'simidan qat'iy nazar yozda (VII-VIII) sonining biroz pasayishi ularning hududlarda keng tarqalib ketishi bilan bog'liq.

Uy sichqoni Qoraqalpog'istonning to'qay ekosistemasida holatida tabiatda yil davomida ko'payadi (3-jadval).

3-jadval. Uy sichqonining to'qay ekosistemasidagi ko'payishi (Respublika O'lat Profilaktika Markazi Qoraqalpog'iston filiali arxiv materiallari tahlili).

Oylar	Bug'ozlar soni % hisobida	Bitta bug'ozga tog'ri keladigan o'rtacha embrionlar soni
Yanvar	0	0
Fevral	13,0	4,7
Mart	-	-
Aprel	12,0	6,8
May	32,4	5,9
Iyun	30,4	5,8

Adabiyotlar

1. Asenov G.A., Jumanov M.A., Ametov Ya.I. Jer ústi omirtqalı hayvanların dala sharayatında ekologiyalıq izertlew usılları. – Nókis: QMU baspaxanası 2020.
2. Asenov G. A., Turekeeva A.J., Utenova G.U. Qaraqalpaqstanda tarqalgan kemiriwshilerdiń anıqlagısh gılti. Oqıw metodikalıq qollanba. –Nókis: NMPI. 2015. 31-b.
3. Асенов Г.А. Экология грызунов оазиса низовьев Амударьи и их эпизоотологическое и эпидемиологическое значение. // Автореферат. дисс. канд. биол. наук. –Фрунзе: 1968. –С. 19.
4. Бобринский Н.А., Кузнецов Б.А., Кузякин А.П. //Определитель млекопитающих СССР. –М.: «Просвещение» 1965. –С. 382.
5. Карабеков М.К. Опыт изучения популяционной экологии домово́й мыши (Mus musculus L) в дельте Амударьи. Автореф. канд. дисс. –Свердловск: 1971. –С. 26.
6. Новиков Н.А. Полевые исследования по экологии наземных позвоночных. Учебное пособие. –М.: «Советская наука», 1953.
7. Солдаткин И.С., Асенов Г.А. К вопросу о зимнем размножении пластинчатозубой крысы. –Саратов: «Микроб», 1957.

Iyul	14,0	5,6
Avgust	27,0	7,7
Sentyabr	50,0	8,5
Oktyabr	33,4	7,2
Noyabr	10,0	6,5

Uy sichqonining kuz mavsumida ko'payuvchanligining yuqori bo'lishi, ularning sovuq boshlanishi bilan bir yerga yig'ilib har xil joylarda yashagan voyaga etgan yosh individlarining uchrashishidan va kuzda ko'plab o'simliklar donining pishib ularning mo'l ozuqa bilan ta'minlanishidan bo'lishi mumkin. Ular kuzda ozuqa mo'l va pana joylar (shu atrofda uylarga, qo'ralarga, omborxonalar va boshqa joylar)ga ko'chadi. Ularning migratsiyasini o'rganish uchun barmog'ini kesish orqali son bilan raqamlash usulini qo'llanganda (Soldatkin, Asenov, 1957) daryobo'yi to'qayida ularning yashash o'rnidan (belgilangan) 100, 200 metrdan 1 km gacha ketishi aniqlandi. Biroq ko'pchiligi o'zining yasash joyida qolishi ma'lum bo'ldi [7:24].

Uy sichqoni o'zining har xil biotoplarda yashashiga yuqori moslashuvchanligi sababli keng tarqalgan bo'lib, ko'plab tur kemiruvchilar bilan turli darajadagi aloqada bo'ladi. Ayniqsa qish iliq kelgan yillari barcha mavsumlarda aloqasi anchagina yuqori bo'ladi. Bu holat belgisi epizootologik holatda katta epidemiologik xavf tug'diradi. Hozirgi kunda zamonaviy, odamlar uchun bezarar har xil yangi ximikatlari paydo bo'lmoqda. Biroq ular juda qimmat bahoda bo'lganlikdan unchalik qo'llanilavermaydi. Sichqonlar bilan kurashda eski kimyoviy poroshok fosfid sinki kurash arsenalidan chiqib qolishidan qat'iy nazar, yuqori samaradorlikka ega bo'lganlikdan, ayrim hollarda qo'llanilib kelmoqda;

Uy sichqoni bilan kurash odatdagidek deratizatsiya usulida o'tkaziladi. Tabiiy sharoitida erta bahorda hali o'simliklarning ko'klamagan, kuzgi o'simliklarning urug'i, shoxalari ham eskirib tugab, o'simliklarning unumdorligi pasayib qolgan mavsumida sichqonlarning saqlangan biotoplarida o'tkazish yuqori samara beradi. Bu davrda xarajat kam sarflanadi, yaxshi samara beradi, yani dori darmon, moy, qo'llaniladigan bug'doy va ishini bajaruvchi odam kuchi ham kam ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, madaniy landshaft zonalari ekosistemasining nozik ekologik sharoitini o'rganish, kasallikning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish masalasini, ya'ni kasallikning aholi punkt maydonigacha kirib kelishining ekologik mexanizmini o'rganish, aholining tinch, sog'lom hayot kechirishini ta'minlash, olingan natijalarni amaliyotga joriy qilish yo'llarini ishlab chiqish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

REZYUME. Maqolada Quyi Amudaryo deltasida tarqalgan kemiruvchilar turkumi vakili *Mus musculus* bo'yicha 2020-2024-yillarda olib borilgan bioekologik tadqiqotlar materiallari bayon qilinadi. Uy sichqonining son dinamikasi, deltaning to'qay va ekishlik zonalari bo'ylab tarqalishi, ularga qarshi samarali kurash usullari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье даются материалы биоэкологических исследований грызунов вида *Mus musculus* распространенных в дельте Нижней Амударьи проведенных в 2020-2024 гг. Приводятся данные о динамике численности домашней мыши, распространение в тугайных и посевных зонах дельты, эффективные меры борьбы против них.

SUMMARY. The article presents the materials of bioecological studies conducted in 2020-2024 on *Mus musculus*, a representative of the rodent order distributed in the Lower Amu Darya delta. The dynamics of the number of house mice (*Mus musculus*) are presented the distribution of the delta along the tugai and vegetation zones, and effective methods of combating them.

ENDOFIT ACHITQILARNING BIOXILMA-XILLIGI VA IDENTIFIKATSIYASI

D.G'.Shodieva – *tayanch doktorant*

L.I.Abdulmyanova – *biologiya fanlari doktori*

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Mikrobiologiya instituti

M.B.Bahodirova – *magistrant*

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: endofit achitqilar, *Pichia*, *Hansenia*, *Kluyveromyces*, *Nakazawae*, *Metschnikowia*, Matrix Assisted Laser Desorption.

Ключевые слова: эндофитные дрожжи, *Pichia*, *Hansenia*, *Kluyveromyces*, *Nakazawae*, *Metschnikowia*, матрично-активированная лазерная десорбция.

Key words: endophytic yeasts, *Pichia*, *Hansenia*, *Kluyveromyces*, *Nakazawae*, *Metschnikowia*, Matrix Assisted Laser Desorption.

Kirish. Endofit achitqilar turli xil mikroorganizmlar guruhi bo'lib, ular kasallik keltirib chiqarmasdan o'simlik to'qimalarida yashaydi. Ushbu mikroorganizmlar katta ekologik ahamiyatga ega va o'simliklar bilan o'zaro ta'sir qiladi, ularning sog'lig'iga, o'sishiga va turli stress omillariga chidamliligiga ta'sir qiladi. Endofit achitqilar bioxilma-xilligi ekologik barqarorlikni saqlashda muhim rol o'ynaydi va agronomiya, farmatsevtika va boshqa sohalarida biotexnologik yechimlarni ishlab chiqish uchun ishlatilishi mumkin.

Endofit achitqilar turli xil o'simlik turlarida, tuban o'simliklardan yuqori daraxtlargacha bo'lgan turli xil o'simliklarda uchraydi, bu ularning yuqori darajada moslashishi va o'simliklar bilan simbiotik yashash qobiliyatini ko'rsatadi. Endofit achitqilarning eng mashhur turlari orasida yashash sharoitiga qarab turli xil fiziologik va biokimyoviy xususiyatlarni namoyon qiluvchi *Candida*, *Cryptococcus*, *Rhodotorulla*, *Saccharomyces* va boshqa ko'plab turlari mavjud.

DNK ketma-ketligi kabi zamonaviy molekulyar biologiya usullari Endofit achitqilarning biologik xilma-xilligi haqidagi tushunchamizni sezilarli darajada kengaytirdi, bu bizga yangi, ilgari o'rganilmagan turlarni kashf qilish va ularning genetik xilma-xilligini o'rganish imkonini berdi. Bunday usullardan foydalanib, noma'lum endofit achitqilarni aniqlash mumkin bo'ldi, bu bizga ma'lum turlar to'plamini sezilarli darajada boyitish va ularning ekologiyasi va tabiatdagi roli haqidagi tushunchamizni kengaytirish imkonini berdi.

Achitqilarning morfologik va zamonaviy identifikatsiyasi bo'yicha eng oxirgi manbaalardan biri sifatida ko'plab olimlarning ishlarini keltirish mumkin. Jumladan, Kletus Paul Kurtzman (19-iyul, 1938, 27-noyabr, 2017) amerikalik mikolog bo'lib, achitqilar taksonomiyasi bo'yicha qilgan samarali ishlari bilan tanilgan va "zamonaviy achitqilar taksonomiyasining otasi" deb ataladi (8). Uning ko'plab topilmalarida bu guruhdagi achitqilarning noma'lum xilma-xilligi aniqlangan. Uning yirik yutuqlaridan biri — achitqi taksonomiyasini aniqlashda

molekulyar biologiya metodlaridan faol foydalandi va ko'plab achitqilar taksonomiyasi uchun bu samarali yakunlandi. Kurtzmaning xilma-xillik bo'yicha ishlari natijasida u 85 tur, 21 guruh va besh oilani tavsiflagan. Uning achitqilar taksonimiyasi haqida kitob va qo'llanmalari bugungi kunda ko'plab tadqiqotchilar uchun qo'llanma hisoblanadi va achitqilarning zamonaviy usulda identifikatsiyasini aynan Kurtzman boshlab bergan deyish mumkin [7]. Shu qatorda klassik identifikatsiya jarayonida achitqining koloniya shakli, rangi, joylashuvi, hujayra tuzilishi kabilarga e'tibor qaratilsa, zamonaviy usullar sifatida maltitoff va gen sekvenlash kabilardan foydalanish mumkin. Bizning tadqiqotlarimizning bir qismi ham endofit achitqilarni dastlab klassik usullarda aniqlab olish va keyin ularning zamonaviy identifikatsiyasi bilan shug'ullanishdi.

2. Tadqiqot metodlari

2.1. Endofit achitqilarni ajratib olish

Endofit achitqilarni ajratib olish uchun o'simliklarning gullari 2024-yil bahor oylarida Toshkentning Yunusobod tumanidan, mevalari esa respublikaning turli hududlaridan may va iyun, sentabr oylarida keltirilgan va ulardan olingan endofit achitqilar asosida keyingi ishlar davom ettirilgan. O'simliklar morfologik belgilariga ko'ra identifikatsiya qilingan. Ozuqa muhit sifatida Saburo muhiti tarkibi (g/l): glyukoza - 40.0, pepton - 10.0, pH-6.5±1 ishlatilgan. Endofit achitqilar o'simliklarning yangi mevalari va generativ qismlaridan Abdel-Hafez va boshqalar usul bilan ajratildi [2].

2.3. Endofit achitqilarni identifikatsiyalash

Olingan izolyatlar dastlab Kurtzman va boshqalar (2000) ma'lumotlariga ko'ra tasniflandi. So'ng MALDI-TOF va DNK amplifikatsiyasi va sekvenlash usuli orqali identifikatsiya qilindi. Dastlabki a'nanaviy klassifikatsiya uchun achitqi koloniyasi shakli, rangi, katta-kichikligi, hujayrasining morfologik tuzilishi o'rganildi. Bunda petri likopchasida o'stirilgan 3-5 kunlik achitqi koloniyalaridan foydalanildi. Shundan keyin, Saburo ozuqa muhitida alohida koloniya hoida o'stirilgan 48-72 soatlik achitqi izolyatlari Malditof mas spektrometriyasi orqali

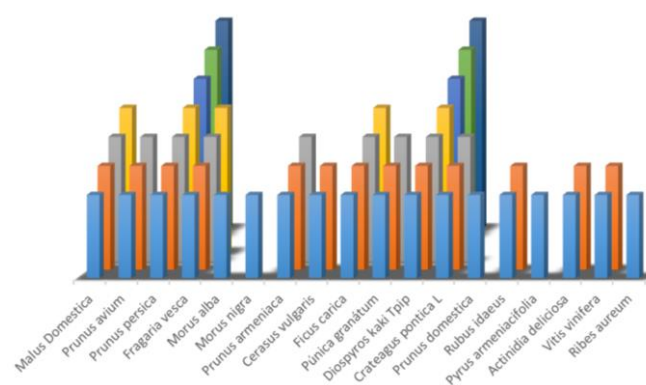
identifikatsiya uchun foydalanildi. MALDI-TOF MS mikrobiologik klinik laboratoriyada patogen bakteriyalarni, ayniqsa mikroaeroblar, anaeroblar, mikobakteriyalar va zamburug'larni aniqlash uchun qo'llanilayotgan va keng tarqalgan metod hisoblanadi. MALDI-TOF MS da identifikatsiya qilinmagan ba'zi shtammlar zamonaviy genetika usullari yordamida aniqlandi. Bunda 18S rRNA, ITS1 va ITS2 genlarining sekvensiyalarini o'rganish orqali amalga oshirildi. Dastlab achitqi namunalari 48-72 soat suyuq ozuqa muhitda o'stirilib, DNK ajratib olish uchun namunalarni to'plandi, ular DNK ekstraksiyalash orqali olindi. 18S rRNA, ITS1 va ITS2 regionlarining qisman va to'liq ketma-ketliklarini olish uchun polimeraza zanjiri reaksiyasi (PCR) usuli qo'llaniladi. Buning uchun yuqorida keltirilgan genlar va ITS (Internal Transcribed Spacer) hududlarining maxsus primerlari tanlanadi.

3. Natija va muhokama

Endofitlar o'simliklar bilan bir qatorda simbioz tarzda yashaydigan endofit achitqilarni o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Ma'lumki, achitqilar uglevodlarga boy o'simliklarning generativ (gullar, urug'lar) va saqlash (mevalar, ildizlar) qismlarini afzal ko'radi. Saqlash qismlari – bu o'simlik tomonidan stress, oziqlanish yetishmasligi yoki noqulay atrof-muhit sharoitida metabolik faollikni saqlash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan ozuqa moddalari, energiya va suvni saqlash uchun xizmat qiluvchi o'simlik organlari yoki to'qimalari [5]. Dastlab o'simlik manbaalaridan quyidagi jami 50 ta izolyatlar ajratib olindi (1-jadval).

1 - jadval. O'simliklardan olingan barcha izolyatlar soni

№	Endofit achitqilar olingan o'simlik nomlari	Izolyatlarning nomlari	Izolyatlar soni
1	<i>Malus Domestica</i>	1D, 2D, MDP, QO	4
2	<i>Prunus avium</i>	G1, GP, GOK	3
3	<i>Prunus persica</i>	5D, LSHM, LSHP, QSH, QSH2, ZSH, OSHH	7
4	<i>Fragaria vesca</i>	OK , QV1 , QV2 , QV3	4
5	<i>Morus alba</i>	OT	1
6	<i>Morus nigra</i>	QT	1
7	<i>Prunus armeniaca</i>	O'OK , O'MK , O'KK	3
8	<i>Cerasus vulgaris</i>	CVP , 3D	2
9	<i>Ficus carica</i>	FCP, A1, A3, A2	4
10	<i>Punica granatum</i>	AN1, AN2, AN2X	3
11	<i>Diospyros kaki Tpip</i>	XOK, XP1, XP1X, XPAjr1, XPRAJ2OQ2, 1X, 2X	7
12	<i>Crateagus pontica L</i>	D1, D2, D3	3
13	<i>Prunus domestica</i>	PKP	1
14	<i>Rubus idaeus</i>	M1, M2	2
15	<i>Pyrus armeniacaifolia</i>	PAP	1
16	<i>Actinidia deliciosa</i>	1K , 2K	2
17	<i>Vitis vinifera</i>	VR1	2
18	<i>Ribes aureum</i>	4D	1

Taqdim etilgan ma'lumotlardan ko'rinish turibdiki, eng ko'p izolatlar - 7 ta *Prunus persica* va *Diospyros kaki Tpip* izolatlaridan ajratilgan. *Malus Domestica*, *Fragaria vesca* va *Ficus carica*dan 4 ta izolyat olindi. Qolgan namunalarda 2-3 izolyat topilgan.

Ajratib olingan endofit achitqilar sof kultura shaklida olingan va izolyatlarining morfologik-kultural va mikroskopik xususiyatlari o'rganilgan (1-rasm).

1D	1D endofit achitqi izolyati. 3 kunlik, koloniya diammetri 0.5-1 mm. Koloniya rangi oq, shakli yumaloq, chetlari patsimon. Hujayralari yumaloq, cho'zilgan, 5-7 mkm, mitseliy hosil qilmaydi.
QSH2	QSH2 endofit achitqi izolyati. 3 kunlik, koloniya diametri 5-7 mm koloniya rangi qaymoqrang, qizil-jigarrang, shakli yumaloq, chetlari tekis. Hujayralari ovalsimon 1,5-5 mkm, mitseliy hosil qilmaydi.
5D	5D endofit achitqi izolyati. 3 kunlik, koloniya diammetri 0.5-1 mm. Koloniya rangi oq, shakli yumaloq, chetlari patsimon. Hujayralari cho'zilgan, 5-7 mkm, mitseliy hosil qilmaydi.
M1	M1 endofit achitqi izolyati. 3-5 kunlik. kichik, och yashil, krem rangli koloniyalar hosil qilad, koloniya 1 mm. Hujayralari ellipsimon yoki cho'zilgan 2.2–3.0 mm × 3.0–5.2 mm hujayralar sifatida o'sadi,

1 – rasm. Olingan ba'zi endofit achitqilarning koloniya va hujayralarining morfologik ko'rinishi

Olingan izolyatlar o'rganilgach, ular MALDI TOF ga indentifikatsiya uchun olib borildi. Matritsali lazerli desorbsion ionizatsiya (MALDI) TOF MS ning afzalliklari chorak asrdan buyon ko'zga tashlanmoqda. Bunda dastlab uning kam vaqt talab etishi, namuna miqdori kam talab etilishi, arzonligi kabi bir qancha qulayliklarga ega. MALDI tahlillarining keyingi muvaffaqiyatlari uning kengaygan bazasi orqali ta'minlandi va bu borada katta yutuqlarga erishgan deb aytish mumkin. MALDI-TOF usuli olingan jami izolyatdan 37 ta achitqi izolyatlarini aniqlash uchun ishlatilgan. *Pichia*, *Hansenia*, *Klyuveromyces*, *Nakazawae*, *Metschnikowia* va *Meyerozyma* avlodlari borligi aniqlandi (2-jadval).

2-jadval. Endofit achitqilarning MALDI-TOF massa spektrometriyasida identifikatsiya natijasi

№	MALDI-TOFMSda identifikatsiya natijasi	Olingan manbaa	Izolyat nomlari
1	<i>Pichia klyuveri</i>	Fragaria vesca , <i>Prunus persica</i> , <i>Malus domestica</i> , Pyrus armeni-acifolia , <i>Cerasus vulgaris</i> , <i>Prunus domestica</i> , <i>Rubus idaeus</i>	QK, LSHP, MDP, QO, CVF, FCF, D1, PKP, M2,A1,A2, AN1,D1,D3
2	<i>Pichia kudriavzevii</i>	<i>Morus álba</i> , Fragaria vesca , <i>Morus nigra</i> , <i>Prunus ávium</i>	QV1, QV3, OT, QT, GOK
3	<i>Hansenia opuntiae</i>	<i>Ficus carica</i> , Fragaria vesca , <i>Crateagus pontica L</i>	D2, QV2, A2
4	<i>Klyuveromyces marxianus</i>	<i>Prunus ávium</i>	G1
5	<i>Nakazawae holstii</i>	<i>Prunus ávium</i>	GP
6	<i>Hanseniaspora uvarum</i>	<i>Diospyros ka-ki Tpip</i> , Prunus armeniaca	XP1, XPajr,1X, 2X, O'OK
7	<i>Metschnikowia pulcherrima</i>	Prunus armeniaca , <i>Diospyros ka-ki Tpip</i> , <i>Prunus persica</i> , <i>Púnica granátum</i>	O'MK, XPR1X, QSH2, AN2, AN2X
8	<i>Meyerozyma guilliermondii</i>	<i>Prunus persica</i>	OSH
9	<i>Meyerozyma carpophila</i>	<i>Actinidia deliciosa</i>	1K,2K

MALDI-TOF MS da, asosan, endofit achitqilarning ma'lum bir guruhlari aniqlash mumkin bo'lsa ham, ba'zi shtammlarni aniqlash imkonini bo'lmaganligi sababli molekulyar-genetik metodlardan foydalanildi. Bunda 18S rRNA geni, ITS1 va ITS2 ning ketma-ketligi yordamida aniqlangan. 18S rRNA geni, ITS1 va ITS2 identifikatsiya metodlari mikrobial genetik tahlil va taksonomik tasniflashda juda muhim rol o'ynaydi. 18S rRNA geni identifikatsiyasi: 18S rRNA geni (ribosomal RNA) eukaryotik hujayralarda ribosomada joylashgan va protein sintezida ishtirok etadigan zaruriy molekula. 18S rRNA geni yuqori darajada saqlangan va ko'plab eukaryotik organizmlarda o'xshash tuzilishga ega. ITS1 va ITS2 identifikatsiyasi: Internal Transcribed Spacer (ITS) mintaqalari – bu ribosomal genlar (18S, 5.8S, va 28S) orasida joylashgan va transkripsiya qilinmaydigan bo'limlardir. ITS mintaqalari

ko'plab eukaryotik organizmlar, xususan, achitqilar va o'simliklarda yuqori darajada o'zgaruvchan, lekin ular o'zaro o'xshashlikka ega bo'lib, taksonomik tasniflashda foydalanish uchun juda mos keladi [9]. Shuningdek, tahlil qilish uchun namunalar juda toza bo'lishi kerak. 18S rRNA geni, ITS1 va ITS2 yordamida *Starmerella bacillaris* M1 shtammi quyidagi ketma-ketlikdan iborat: TGCG-GAAGGATCATTCTGAAGGCTTTTGCCAAAAC-CACTGTGAACAGCTTAGACTTCGGTCTTT-GCAATTGCTT-GGGTGTGCGAAAGGCGCCCAATCTTTAAACTTTTA TATTT-GTTCTGAAACAATGAAAATTTAAACTTTCAACAA CGGATCTCTTGGTTCTCGTATCGATGAAGAAC-GCAGCAAAGCGCGATAGGTAATGCGAATT-GCAGACGTGAGTCATTGAATTTTGAAC-GCATATTGCGCTATTAGTTTGTCTAA-TAGCATGCTTGTGGAGTGA-TAATCTTCTCTCAACCATTTTGG-TATGAGGTCTTGCTCCTTTTAGGAG-TTAAAATCATGGAAGTGCACAC-GTTAATTAACCTCTGTGCAGTTATACAC-TTTCATCCTCCAATCAA-GCAAGGTTACCCGCTGAAGCTTAAGCATATCAT

Shu orqali, *Starmerella bacillaris*ning genetik ma'lumotlari, ya'ni 18S rRNA geni, ITS1 va ITS2ning ketma-ketligi ajratilgan va tasdiqlangan. Bu jarayonlar yordamida, achitqilarning taxonomik identifikatsiyasi, turlarning differensiasiyasi va ularning evolyutsion aloqalari haqida muhim ma'lumotlar olingan. Bu metodologiya yuqori darajada ishonchli bo'lib, genetik ma'lumotlar va bioinformatik tahlil yordamida achitqilarning aniq identifikatsiyasini ta'minlaydi. 18S rRNA, ITS1 va ITS2 genlarining sekvensiyalarini o'rganish orqali, *Starmerella bacillaris* turining evolyutsion holati va ekologik rolini baholash imkoniyati yaratilgan.

Xulosa. Shunday qilib, klassik va zamonaviy molekulyar genetik usullardan foydalangan holda mahalliy o'simliklarning 50 ta endofit achitqi shtammlarini aniqlash natijasida turlarning xilma-xilligi bo'yicha qimmatli ma'lumotlar olindi. Cheklangan ma'lumotlar bazalariga qaramay, MALDI-TOF usulining yuqori ishlashi avlod va tur darajasida shtammlarni tez va aniq aniqlashda ishonchililigi ko'rsatdi. Natijada endofit achitqilarning 6 ta avlodi va 9 turi aniqlandi. Shu bilan birga, molekulyar genetik usullar, jumladan, PCR va genlar ketma-ketligi achitqilarni, shu jumladan noyob va ilgari xarakterlanmagan shtammlarni chuqurroq va aniqroq aniqlash imkonini berdi, ilmiy va amaliy tadqiqotlar uchun kengroq imkoniyatlar yaratdi. Shunday qilib, avval *Candida zemplinina* nomi bilan tanilgan *Starmerella bacillaris* shtammini aniqlash mumkin bo'ldi. Ushbu yondashuvlarning kombinatsiyasi endofit achitqilarni aniqlashning aniqligi va ishonchililigi sezilarli darajada oshirish imkonini beradi, bu ularni biotexnologiya va agronomiyada qo'llash va o'rganish uchun muhimdir.

Adabiyotlar

- Doty S.L. Endophytic Yeasts: Biology and Applications. In: Aroca, R. (eds) Symbiotic Endophytes. Soil Biology, vol 37. 2013. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-39317-4_17
- Abdel-Hafez S.I. Phyllosphere and phylloplane fungi of wheat cultivated in Saudi Arabia. *Mycopathologia*, 75(1), 1981. 33-38.
- Attila K.Ā., Hutková J., Petrová J. Antimicrobial activity of pulcherrimin pigment produced by *Metschnikowia pulcherrima* against various yeast species. *Journal of microbiology, biotechnology and food sciences*, 5(3), 2015. 282-285.

4. Schmit J.P., Lodge D.J. Classical methods and modern analysis for studying fungal diversity. 2005. *Mycology Series*, 23, 193.
5. Kurtzman CP, Fell JW, Boekhout T, Robert V (2011) Chapter 7 methods for isolation, phenotypic characterization and maintenance of yeasts. *Yeasts* 1(14): 2011. –P. 87–110.
6. Ling L. et al. Identification of novel endophytic yeast strains from tangerine peel. // *Current Microbiology*. 2019. T. 76. –P. 1066-1072.
7. Lachance M.A. CP Kurtzman's evolving concepts of species, genus and higher categories. *FEMS yeast research*, 18(8), 2018. foy103.
8. Hoggard M., Vesty A., Wong G., Montgomery J.M., Fourie C., Douglas R.G., Taylor M.W. Characterizing the human mycobiota: a comparison of small subunit rRNA, ITS1, ITS2, and large subunit rRNA genomic targets. *Frontiers in microbiology*, 9, 2208. 2018.
9. Polomska X., Juszczak P., Cadez N., Raspor P., Robak M., Wojtatowicz, M. (2007). Comparison of physiological and PCR-RFLP rDNA identification of yeast species commonly found in cheese. *Polish journal of food and Nutrition Sciences*, 57(2), 2007. 221-226.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада республикамиздаги 18 та о‘симliklarning generativ qismlaridan ajratilgan 50 ta endofit achitqilar aniqlangan. Klassik usullardan foydalangan holda ajratilgan shtammlarni tavsiflashdan tashqari, achitqilarni turlar darajasida aniq tasniflash uchun zamonaviy yondashuvlar, shu jumladan molekulyar genetik usul ko‘rib chiqiladi. Natijada endofit achitqilarning 6 ta avlodi va 9 turi aniqlandi. Bundan tashqari, avval *Candida zemplinina* nomi bilan tanilgan *Starmerella bacillaris* shtammini aniqlash mumkin edi.

РЕЗЮМЕ. В статье идентифицировано 50 эндофитных дрожжей, выделенных из генеративных частей 18 растений нашей республики. Помимо характеристики выделенных штаммов с использованием классических методов, рассматриваются современные подходы, включая молекулярно-генетические методы, для точной классификации дрожжей до видового уровня. В результате было идентифицировано 6 родов и 9 видов эндофитных дрожжей. Кроме того, удалось идентифицировать штамм *Starmerella bacillaris*, ранее известный как *Candida zemplinina*.

SUMMARY. The article describes 50 endophytic yeasts isolated from the generative parts of 18 plants in our republic. In addition to characterizing the strains are considered isolated using classical methods, modern approaches to accurately classify yeasts at the species level, including molecular genetic methods,. As a result were identified, 6 genera and 9 species of endophytic yeasts. In addition, it was possible to identify the *Starmerella bacillaris* strain, previously known as *Candida zemplinina*.

Geografiya

УДК 911.379.85

ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА И ПОТЕНЦИАЛ ЭКОТУРИЗМА В РАЙОНЕ ГОРЫ МАЛЬГУЗАР

С.Б.Аббасов – доктор географических наук, профессор

Г.М.Жанизакова – докторант

Самаркандский государственный университет

Таянч сўзлар: Малгузар тоғи, экотуризм, туристлар, рекреатсион ресурслар, туристик маршрут, табиий ёдгорликлар, екокишлоқ, гор.

Ключевые слова: гора Мальгузар, экотуризм, туристы, рекреационные ресурсы, туристический маршрут, памятники природы, природные объекты, экодережня, пещера.

Key words: mount Malguzar, ecotourism, tourists, recreational resources, tourist route, natural monuments, natural objects, eco-village, cave.

Введение. Сегодня в нашей республике ведутся научные исследования специалистами в области туризма и рекреации. Научные исследования в этой области наиболее широко освещены в трудах Г.Зокирова, А.Юсупова, Р.Усмоновой, М.Усмонова, Ш.Холмуродова, О.Бадалова и других.

Гора Мальгузар всегда привлекала отдыхающих своим многообразием природных и культурно-исторических комплексов, а предоставляемый им сервис нуждается в значительном улучшении. Такие факторы, как экскурсии, сбор лекарственных трав, занятия горными видами спорта, обучение плаванию, климату и грязелечению, прогулки на природе способствуют восстановлению функций организма. Для целей туризма, экотуризма и рекреации важно картографировать территории, используемые для эффективного отдыха, особенно в восточных и северо-западных районах Мальгузара, определить

основные пути охраны природы и показать методы использования рекреационных ресурсов.

Самая высокая точка - перевал Шорбель (2621 м) почти до центра хребта. К северу от перевала Шорбель, в одной меридиональной линии, находится пещера Пешагор. Пещера Пешагор расположена на правой стороне Доланкудукская, притока Пешагора, в 20 км южнее поселка Пешагор на трассе Джизак-Заамин. Самое интересное здесь то, что названия поселка, пещеры и реки называются одним общим именем, то есть именем Пешагор. На трассе Джизак-Заамин в 20 км к югу от дорожного указателя находится святилище Ходжаи Сароб ота. Это расстояние 20 км, мы можем преодолеть расстояние 15 км на машине, 5 км на лошади или пешком. Последние 5 км дороги ведут к ущельям и тропам горы Мальгузар. По пути мы можем увидеть святилище и источник «Ходжаи Сароб ота». Местные жители называют эту ступень «святилищем

Ходжаи Сароб ота» (владелец источника). Благодаря тому, что в районе святилища есть источник, оно отличается от окружающих территорий по своей природе. Наверху находится мавзолей «Ходжаи Сароб ота».

Перед мавзолеем находится мечеть, которая придает особое величие характеру святилища. Здесь похоронен великий ученый Мавлана Мухаммад Пешагари (родился в 1321 году, год смерти неизвестен). В книге Фахриддина Али ибн Ваиза аль-Кашифи «Рашхату айнуль хайат» даются некоторые сведения о его научной деятельности. Согласно этим источникам, Мавлана Мухаммад был одним из ведущих представителей секты Накшбанди династии Ходжагон и имел высокий научный потенциал. Он родился в 700 году по хиджре, прозванный "Ходжай Сероб" или "Ходжай Сароб". Говорят, что Маулана Мухаммад Пешагари пришел к предгорьям Мальгузара. Когда он проходил мимо горы Мальгузар, его взгляд упал на красивое место природы, и он захотел остаться в этом месте [2]. С этим желанием он построил хижину и стал жить там, и выбрал себе прозвище "Пешогаари", что означает "из Пешагара". Легенды о целебных свойствах здешнего источника до сих пор популярны в народе, и тот, кто выпьет из него воду с добрыми намерениями, излечится от своих недугов и достигнет своей цели. Более 5000 жителей сел Пишагор и Канглы пьют воду из источника.

Площадь святилища «Ходжай Сароб ота» составляет 2,0 га, и в 1997-2001 годах оно было реконструировано и благоустроено по инициативе местного населения. Пещера Пешагор находится в 5 км к югу от святилища «Ходжай Сароб ота», в ущелье горы Мальгузар. Поскольку до пещеры на машине добраться немного сложно, приходится идти пешком, а также на лошадях или мотоциклах. Перед пещерой Пешагор скопились большие кучи камней. Вход в пещеру узкий, что немного затрудняет передвижение толстяка по коридору. При входе в пещеру находятся три зала шириной примерно 6-8 м, высотой 8-10 м и общей длиной 200 м. В некоторых частях пещеры в результате капания сверху воды образовались небольшие пруды и характерные формы рельефа [10]. Удивительно, но такую большую пещеру Пешагор до сих пор изучал только местный географ Саттор Карабаев (Ага Бургутли). Худжай Сароб Ота (отец) жил в этом месте до конца жизни отца, занимаясь садоводством и виноградарством, и работал честно. В то же время они обучали науке детей местного населения. Стоит отметить, что и сегодня местное население проявляет большой интерес к садоводству и виноградарству, а также образованию [3].

В частности, есть геоморфологические природные памятники, такие как «Сорок девушек», «Каменная колонна». Разница между этими геоморфологическими природными памятниками и «Таинственным камнем» заключается в том, что они не описываются как божественные, священные. В результате геоморфологические природные памятники стали нуждаться в защите из-за обширного ущерба, нанесенного местным населением [4]. Главная особенность «Таинственного камня», являющегося геоморфологическим природным памятником, сохранилась до наших дней без повреждений, и местные жители прославляют камень

как «священную таинственную дыру». Сегодня святилище Парпи-ота и Таинственный камень остаются одними из самых посещаемых местными жителями святынь.

Выше этих мест, на склонах горы Мальгузар, находится небольшая деревня Алтиовуз, которая имеет очаровательную природу [5]. Деревня была названа Олтиовуз, потому что она была построена на слиянии шести рек. В этой деревне на склонах Мальгузара электричество можно получать от микро-ГЭС, построенных на речной воде, окружающая территория покрыта ореховыми деревьями (некоторым орехам 800 лет), а лесная зона также велика. Самое главное, что ее природа сохранилась в первозданном виде [6]. В будущем превратить чистую горную деревню Олтиовуз в «эко-деревню», построить сезонные травяные или хлопковые дома вдоль реки, получать электроэнергию от микро-ГЭС, построенных полностью в реках, не допустить въезда автомобилей в сельскую местность, и обеспечить продовольствием местных фермеров. продукты должны быть приготовлены за счет Устав от городской суеты, туристы могут быстро увлечься естественным образом жизни в «экодеревне».

В будущем, если росписи в Сайхансае будут полностью изучены специалистами, они могут стать такими же ценными, как и древние уникальные росписи на скалах долины Сармышса на южном склоне горы Нурата, привлекая много туристов. Одним из основных направлений социально-экономической политики нашей страны является постоянное улучшение условий труда и жизни граждан [7]. В нашей республике реализуются важные реформы, направленные на ускоренное развитие туристической отрасли, повышение ее международного туристского имиджа, укрепление туристического потенциала регионов, диверсификацию туристических услуг, создание новых туристических направлений и комплексов.

«Концепция развития сферы туризма в Республике Узбекистан в 2019-2025 годах» направлена на «...определение приоритетных целей и задач по ускоренному развитию сферы туризма, повышению ее роли и доли в экономике, диверсификации услуг и повышению их качества, совершенствованию туристской инфраструктуры». Поэтому мы считаем необходимым создание экопоселений и экорегионов в экологически чистых районах [8].

Развитие экотуризма в регионе не только решает проблемы нашей духовности, науки, культуры, образования, охраны природы, привлечения экотуристов, сохранения биологического разнообразия, но и экономические вопросы, улучшая социально-экономические условия нашего местного населения. с новыми рабочими местами благоприятные природно-географические условия в бассейне Йеттикечува относятся к числу регионов, богатых ресурсами экологического туризма в нашей стране. По этой причине у нас есть большие потенциальные возможности для увеличения внутреннего, международного туристического потока и потока экотуризма [9]. Самыми разреженными участками считаются территории бассейна Йеттикечува до ущелья Чортанги. Тому есть 2 основные причины: - во-первых, в процессе выплавки железа в крепости «Мик» он срубил много

елей и использовал их в качестве дров; - во-вторых, это связано с появлением железной дороги в Узбекистане в XIX веке и ее прохождением через город Даштабад. В результате в бассейне Йеттикечува было вырублено множество можжевельниковых деревьев и сократилась их площадь. Место паломничества Арчамозор расположено посреди реки Йеттикечув, недалеко от Арчазора. Он известен своими целебными источниками. На кладбище сюда говорят, что это было лицо тысячи лет. В «Отце Арчамозоре» XVIII В конце 19-го и начале 19-го века жил человек по имени «Мулла Назар Вали» отмечается, что он жил и был похоронен здесь [10]. Наличие святилищ Арчамозора и символических могил вблизи трех основных притоков реки Заминсув (Урикли, Усманлисой и Йеттикечув) свидетельствует о высоком уважении местного населения к горным елям. Причина в том, что с древних времен, со времен Арчамозора, причинение вреда елкам считалось грехом.

Заключение. Хотя историко-культурный, рекреационный и туристический потенциал региона позволяет развивать различные виды туризма,

основным направлением в регионе, имеющем многовековые историко-культурные памятники, является развитие экологического туризма. В результате изучения эволюции горы Мальгузар как природного объекта и природных памятников с востока на запад, мы вносим следующие предложения и замечания:

- новый подход к развитию международного горного туризма, т.е. научное изучение вертикальной трансформации туристических объектов с равнин в горы;

- увеличение количества гидов и волонтеров в регионе, обслуживающих международных туристов, свободно владеющих английским и другими иностранными языками;

- впервые комплексное исследование и анализ туристических объектов на горе Мальгузар;

- изучение и туристическая оценка природных объектов в горе Мальгузар, таких как водопады, ручьи, родники, ручьи, пещеры, естественные каменные колонны, овраги, несколько столетних елей и орехов.

Литература

1. Алибеков Л., Алибекова С., Хазаров И., Гудалов М. О некоторых закономерностях деградации геосистем в Центральной Азии. Татранка Яворина, Словакия, 2012. 21-том, № -1, -С. 42-44.
2. Жумаев Х.Х. Оценка историко-культурных рекреационно-туристских ресурсов региона (на примере Кашкардарьинской области). // Центральноазиатский журнал географических исследований. 2024. № 3-4. –С. 101-113.
3. Аббасов С., Жанизакова Г. Рекреационные ресурсы хребта Мальгузар. Научно технический прогресс. задачи и их решения. материалы международной научно пр. // актической (15 марта 2023 г, УФА) Экономика и социум. – С. 6-8.
4. Жанизакова Г. Эффективное использование биологических ресурсов горы Мальгузар. Инновационные разработки и исследования в образовании. Международная научная онлайн-конференция. -Канада, Оттава. Часть 27, 23-марта, 2024 года. –С. 203-205.
5. Жанизакова Г. Рекреационизм и перспективы туризма (на примере горы Мальгузар) Научно технический прогресс задачи и их решения. материалы международной научно практической (15 марта 2023 г, УФА) Экономика и социум. –С. 77-79.
6. Жанизакова Г. Охрана природных ресурсов горы Мальгузар. // «Экономика и социум» Выпуск №12(115) часть 1 (декабрь, 2023) <http://www.iupr.ru>. –С. 1089-1092.
7. Жанизакова Г., Меликузиев С., Нарзикулова М., Кучимов А. Меры по охране природных ресурсов хребта Мальгузар. ResearchGet Журнал анализа и изобретений, 2022. 3(04), -С. 219-223.
8. Солиев А. Экономическая и социальная география Узбекистана. –Ташкент: «Университет», 2014. –С. 404.
9. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 января 2019 года № УП-5611 «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в республике Узбекистан».
10. Грицина А.А. Древний Заамин. –Ташкент: «Фан», 2018. –С. 91.
11. Ага Бургутли. Святыни Джизакской области. –Ташкент: «Фан», 2008. –С. 25.

РЕЗЮМЕ. Ўзбекистоннинг экотуризм ресурсларига бой табиий-географик минтақаси – Мальгузар тоғларида экотуризмни ривожлантириш, экотуризм салоҳияти ва имкониятларини ўрганиш учун биринчи навбатда худуднинг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий худудлари, ноёб табиий ландшафтлари, ўсимлик, ҳайвон турлари, рекреацион-соғломлаштириш зоналарини рўйхатга олиш ва тавсифларини тайёрлаш зарур. Мальгузар тоғ тизмасининг бетакрор табиий ландшафтлари ва экотуристик салоҳиятини ўрганиш мавзунинг илмий янгилигини оширади.

РЕЗЮМЕ. Для развития экотуризма, изучения потенциала и возможностей экотуризма в природно-географическом регионе Узбекистана – горах Мальгузар, богатых ресурсами экотуризма, в первую очередь необходимо провести регистрацию и подготовить описания особо охраняемых природных территорий, уникальных природных ландшафтов, видов растений, животных, рекреационно-оздоровительных зон региона. Изучение уникальных природных ландшафтов и экотуристического потенциала горного массива Мальгузар повышает научную новизну темы.

SUMMARY. In order to develop ecotourism, study the potential and opportunities of ecotourism in the natural and geographical region of Uzbekistan - the Malguzar Mountains, rich in ecotourism resources, first of all, it is necessary to register and prepare descriptions of specially protected natural areas, unique natural landscapes, species of plants, animals, recreational and health zones of the region. The study of unique natural landscapes and ecotourism potential of the Malguzar mountain range increases the scientific novelty of the topic.

JIZZAX VILOYATI FAUNASINING TURISTIK AHAMIYATI

M.R.G'ʻoʻdalov – *geografiya fanlari boʻyicha falsafa doktori, dotsent*

A.Z.Mirzayeva – *tayanch doktorant*

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: Jizzax viloyati, turizm, hayvonot dunyosi, madaniyat, sayyohlar, ekologik turizm, iqtisodiy rivojlanish, ilmiy tadqiqotlar.

Ключевые слова: Джизакская область, туризм, фауна, культура, туристы, экологический туризм, экономическое развитие, научные исследования.

Key words: Jizzakh region, tourism, fauna, culture, tourists, ecological tourism, economic development, scientific research.

Kirish. Turizm – bu insonlarning yangi joylarni kashf etish, madaniyatlarni va anʼanalarni bilan tanishish, dam olish va qiziqarli tajribalar oʻrttirish maqsadida sayohat qilish jarayonidir. U nafaqat iqtisodiy rivojlanishning muhim omili, balki ijtimoiy va madaniy almashinuvni taʼminlovchi jarayondir. Turizm, oʻzining xilma-xilligi va koʻp qirrali tabiati bilan, dunyo miqyosida eng tez rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Turizmning asosiy turlari mavjud. Masalan, madaniy turizm, tabiiy turizm, ekologik turizm, sogʻliqni saqlash turizmi, sarguzasht turizmi va boshqa koʻplab turlari bor. Har bir turi oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, sayyohlar uchun turli xil imkoniyatlar yaratadi. Madaniy turizm, asosan, tarixiy joylar, muzeylar, sanʼat asarlari va mahalliy anʼanalarni oʻrganishga qaratilgan. Tabiiy turizm esa, tabiiy goʻzalliklarni, milliy bogʻlarni va yovvoyi hayvonlarni kuzatishga qaratilgan. Ekologik turizm, tabiatni saqlab qolish va mahalliy ekosistemalarni himoya qilish maqsadida amalga oshiriladi. Sogʻliqni saqlash turizmi esa, sayyohlarni sogʻlomlashtirish va dam olish maqsadida turli kurortlarga yoʻnaltiradi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Koʻp yillik olib borilgan statsionar tadqiqotlar, fondiviy materallar va ilmiy adabiyotlar tahlili natijasida, Jizzax viloyati hududidagi hayvonot olami ilmiy-amaliy va turizmdagi ahamiyati jihatidan oʻrganilmoqda. Toʻplangan maʼlumotlar tahlil qilinganda, viloyat hududidagi hayvonlar balandlik mintaqalarga bogʻliq ravishda, yashash muhitlari jihatdan farqlanishi aniqlandi. Shunindan, viloyatning shimoliy-gʻarbiy hududlarini egallagan Aydar-Arnasoy koʻllari tizimi ham, suv va toʻqay hayvonlar turining oʻziga xosligi bilan ajralib turadi.

Viloyat hududida tarqalgan hayvonlarni aerokosmik, tabiiy geografik birliklarni dalada aniqlash, sanoq usuli, marshrutli ekspeditsiya, ekstrapolyatsiya, geografik oʻxshatish va landschaft indikatsiya tadqiqot usullaridan foydalanilgan holda tadqiq etiladi.

Muhokama va natijalar. Jizzax viloyati Oʻzbekistonning markaziy qismida joylashgan boʻlib, oʻzining boy tabiati, tarixiy va madaniy merosi bilan ajralib turadi. Ushbu viloyatda hayvonot dunyosi ham oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, bu joyni sayyohlar va tabiiy muhitni sevuvchilar uchun qiziqarli qiladi. Jizzax viloyatining hayvonot dunyosi, oʻzining xilma-xilligi va goʻzalligi bilan ajralib turadi, bu esa uning ekologik muhitini saqlash va rivojlantirishda muhim rol oʻynaydi. Viloyatning tabiati, asosan, togʻli va oʻrmonli hududlardan iborat boʻlib, bu yerda turli xil hayvonlar yashaydi. Jizzax viloyatining togʻlarida va oʻrmonlarida yashovchi yovvoyi hayvonlar, masalan, qoʻziqorinlar, tulki, quyonlar, kabutarlar va boshqa koʻplab turlar mavjud. Bu hayvonlar, oʻz navbatida, ekosistemani saqlashda muhim ahamiyatga ega. Ular nafaqat tabiiy muhitni boyitadi, balki mahalliy

aholi uchun oziq-ovqat manbai ham hisoblanadi [1:45].

Viloyat hududidagi suv havzalari turli xil hayvonlarni asrash, koʻpaytirish va muhofaza qilishda alohida ahamiyatga egadir. Aydar-Arnasoy koʻllari tizimining paydo boʻlishi suvga va toʻqay sharoitiga moslashgan maʼlum guruhdagi hayvon turlarining shakllanishiga sharoit yaratdi. Ayniqsa, mutlaqo yangi qushlar dunyosi paydo boʻldi. Issiqsevar qushlar bir yilda ikki marotaba yashash joylarini oʻzgartiradi. Bahorda ular shimol tomonga, kuz oylarida janub tomonga harakatlanadi. Ushbu harakat davrida qushlar koʻl ustiga qoʻnib oʻtadi va 500 mingdan ortiq qushlar koʻllarda qishlab qolishi aniqlangan. Bunday qushlarga qashqoldoq (*Fulica atra*), qirgʻovul (*Phasianidae*), oq boʻvur (*Pterocles alchata*), gʻoz (*Anser*), turna (*Gruidae*), laylak (*Ciconia*), yovvoyi oʻrdak (*Anas*) va boshqalar kiradi.

Aydar-Arnasoy koʻllari tizimida 14 turkumga mansub 220 tur qushlar yashashligi aniqlangan. Koʻllar maydonining kattalashuvi, chuqur boʻlmagan suv havzalarining paydo boʻlishi ozuqa va himoya sharoitlarining yaxshilanishi hisobiga suvda suzuvchi qushlar sonining ortishiga imkon beradi. Suv havzasi koʻplab qushlarning yashashi va koʻpayishi uchun qulay sharoitlarga ega. Bularga yovvoyi oʻrdak (*Anas*), qizil oʻrdak (*Casarca ferruginea*), qizil bosh (*Aythya ferina*), olmabosh (*Netta rufina*), kulrang gʻoz (*Anser anser*), saqqoqush (*Pelecanus*), oq qush, qoravoy (*Plegadis falcinellus*), oqqoʻton (*Egretta alba*), layxoʻraklar (*Ciconia*) va boshqalar kiradi.

2000-yilning boshida Aydar-Arnasoy koʻllari tizimi sohillariga, yaʼni Qizilqum choʻllariga tutash hududlarga Saudiya Arabistondan keltirilgan tojkor lochinlar maxsus belgilar ostida qoʻyilib yuborildi. Ornitologlarning maʼlumotiga koʻra, tojkor lochinlar soni 2014-yilda 25-30 nafarga koʻpaygan edi (Sharipov M, 2014 y). Hozirgi kunda tojkor lochinlarning sonini bundan ham koʻpayganligini taxmin qilsa boʻladi. Bu yerda yashovchi qushlarning 13 turi Xalqaro “Qizil kitob”ga, 24 turi Oʻzbekiston “Qizil kitob”iga kiritilgan.

Aydar-Arnasoy koʻllari tizimi va uning atrofidagi ekoturistik hududining tabiatini tomosha qilish va belgilangan hududda ov qilish maqsadida arab sayyohlari yilda 2 marotaba (bahor va kuz faslida) doimiy ravishda dam olishga kelmoqda. Arab sayyohlarini bu hududga qiziqishiga, koʻl va choʻl manzaralarining oʻzaro uygʻunligi hamda qushlar olamiga boyligi, qolaversa, bahor va kuz faslida issiq mintaqalarga uchuvchi qushlarni Aydar-Arnasoy koʻllari orqali harakatlanishini kuzatish va baʼzi bir ruxsat berilgan qushlarni ov qilishi ham doimiy ravishda kelishiga sabab boʻlmoqda. Arab sayyohlari ov qilishining eng eʼtiborli tomoni shundaki, ov jarayonida asosan oʻzlari bilan olib kelingan lochin qushlaridan foydalanadi. Lochin

qushlari bilan ov qilish, ov miltiqlari bilan ov qilishga qaraganda tabiatga katta zarar yetkazmaydi.

Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida 22 turdagi baliqlar yashaydi. Shundan 13 turi mahalliy hisoblanadi. O'tgan asrning 60 yillarida O'zbekistonda baliqchilikni rivojlantirish, kanal va ariqlarni turli xil o'tlardan tozalash, bezgak tarqatuvchi pashshalarni kamaytirish maqsadida sobiq ittifoqning shimoliy suv havzalaridan turli xil baliq turlarini olib kelib, ko'paytirildi. Masalan, oq amur, gambuziya, do'ngpeshona va boshqalar. Aydar-Arnasoy ko'llar tizimiga 7 turdagi baliqlar Sirdaryo daryosi orqali o'tgan. Umuman baliqlarning 14 ta turi katta ovchilik ahamiyatiga ega. Bularga laqqabaliq, zog'orabaliq, oq qayroq, lesh, sudak, oqola, qizilqo'z, tovanbaliq, ilonbosh va boshqalar kiradi. Kamayib ketganligi uchun Turkiston sermo'ylovi balig'i O'zbekiston "Qizil kitob"iga kiritilgan.

Suv havzalardagi hayvonot dunyosining turistik ahamiyatini oshirish uchun, shuningdek, reklama va marketing faoliyatlarini kuchaytirish zarur. Sayyohlar uchun qiziqarli va jalb etuvchi reklama kompaniyalari, viloyatning hayvonot dunyosini va uning go'zalligini taqdim etish orqali sayyohlarni jalb qilish imkonini beradi [4:20].

Jizzax viloyatidagi hayvonot dunyosining turistik ahamiyati, shuningdek, mahalliy iqtisodiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Turizm rivojlanishi bilan birga, mahalliy aholi uchun yangi ish o'rinlari yaratiladi. Sayyohlar viloyatga kelganida, ular mahalliy restoranlar, mehmonxonalar va turistik xizmatlardan foydalanadilar. Bu esa mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Mahalliy aholi, o'z navbatida, hayvonot dunyosini saqlash va muhofaza qilishga qiziqish bildirishadi, chunki bu ularning iqtisodiy farovonligini oshirishga yordam beradi. Hayvonot dunyosining turistik ahamiyatini yanada oshirish uchun Jizzax viloyatida turli xil tadbirlar va faoliyatlar tashkil etish mumkin. Masalan, hayvonot dunyosini o'rganish bo'yicha ekskursiyalar, tabiatni saqlashga qaratilgan seminarlar va tadbirlar o'tkazish orqali sayyohlar va mahalliy aholi o'rtasida muloqot o'rnatish mumkin. Bunday tadbirlar, nafaqat sayyohlarning qiziqishini oshiradi, balki mahalliy aholi uchun ham yangi imkoniyatlar yaratadi [5:10].

Jizzax viloyatining hayvonot dunyosini rivojlantirish uchun ilmiy tadqiqotlar va monitoring olib borish muhim-

dir. Hayvonot turlarining soni va tarqalishi, ularning yashash muhitlari va ekologik holatini o'rganish, viloyatning hayvonot dunyosini saqlash va rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, Jizzax viloyatidagi hayvonot dunyosini saqlash va rivojlantirishda davlat va nodavlat tashkilotlari o'rtasida hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Bunday hamkorlik, tabiatni muhofaza qilish va ekologik turizmni rivojlantirishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishda yordam beradi. Hayvonot dunyosining turizmga ahamiyatini yanada oshirish uchun, Jizzax viloyatida hayvonlarni himoya qilish va ularni muhofaza qilishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish zarur. Bu dasturlar, hayvonot dunyosini saqlashga qaratilgan loyihalar va tadbirlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Sayyohlar, bunday dasturlar orqali hayvonot dunyosini o'rganish, uni saqlashga hissa qo'shish va mahalliy aholi bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi [6:55].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, hayvonot dunyosi landshaftlarning tarkibiy komponenti sifatida turizmga ahamiyati yuqoridir. U nafaqat tabiiy go'zalliklarni boyitadi, balki iqtisodiy rivojlanishga, ekologik muammolarni hal qilishga va madaniy almashinuvga yordam beradi. Shuning uchun, ekoturizmni rivojlantirishda hayvonot dunyosini saqlab qolish va uni turizmga samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon, kelajak avlodlarga toza va sog'lom muhitni taqdim etishda muhim rol o'ynaydi.

Jizzax viloyatida hayvonlarni muhofaza qilish va turizmga ahamiyatini oshirish uchun, quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

- Viloyat hududida maxsus pitomniklar tashkil qilish orqali, turlari kamayib borayotgan hayvonlarni ko'paytirish lozimdir. Turistlarni pitomniklarga borib, noyob hayvonlarni tomosha va ularni oziqlantirish imkoniga ega bo'ladi;

- Viloyatni alohida muhofaza qilinadigan hududlarida binokillar yordamida hayvonlar migratsiyasini kuzatadigan "maxsus kuzatuv joylari" tashkil qilish lozim;

- Qushlarni bahorgi va kuzgi sanoq davrida sanash uchun o'quvchilarni ham jalb qilinsa, tabiatga bo'lgan mehr yanada ortar edi;

- Jizzax shahrida hayvonot bog'ini tashkil loyihalarini ishlab chiqish lozim.

Adabiyotlar

1. Абдукодилов А. Дикая природа Узбекистана и ее роль в туризме. // Академия наук Узбекистана. 2020. № 3.
2. Аскарлов С. Дикие животные и их значение в туризме. // Министерство сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан. 2018. №5.
3. Каримов Р. Экологический туризм: на примере Джизакской области. // Джизакский государственный педагогический институт. 2019. № 2.
4. Муродов Д. Дикая природа и туризм: возможности Джизакской области. // Джизакский государственный университет. 2021. № 4.
5. Рузиев А. Охрана природы и туризм: опыт Узбекистана. // Государственный комитет по экологии и охране окружающей среды Республики Узбекистан. 2021. № 7.
6. Сатторов М. Дикая природа и экологический туризм. // Министерство охраны окружающей среды Республики Узбекистан. 2020. № 6.
7. Худойбердиев Б. Развитие экотуризма в Джизакской области. // Центр развития туризма Джизакской области. 2022. № 1.

REZYUME. Jizzax viloyati O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, o'zining tabiiy go'zalliklari, tarixiy obidalari va madaniy merosi bilan ajralib turadi. Bu hududda turli xil mintaqalarda va suv havzalarida yashaydigan hayvonlarni, landshaftlarni bir komponenti sifatida o'rganish ham muhimdir. Shuningdek, hayvonot dunyosi nafaqat tabiiy muhitni boyitadi, balki sayyohlar uchun qiziqarli va ma'rifiy tajribalar taqdim etadi. Jizzax viloyatidagi hayvonot dunyosi, uning turizm imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada Jizzax viloyatida turizmni rivojlanishida hayvonot dunyosining turistik ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. Джизакская область расположена в центральной части Узбекистана, отличается своей природной красотой, историческими памятниками и культурным наследием. Значение фауны в развитии туризма в этом регионе имеет особое значение. Фауна не только обогащает природную среду, но и предоставляет интересные и познавательные впечатления для туристов. Фауна Джизакской области играет важную роль в расширении ее туристических возможностей. В данной статье представлена информация о туристическом значении фауны в развитии туризма в Джизакской области.

SUMMARY. Jizzakh region is located in the central part of Uzbekistan, is distinguished by its natural beauty, historical monuments and cultural heritage. The importance of the fauna in the development of tourism in this region is of particular importance. The fauna not only enriches the natural environment, but also provides interesting and educational experiences for tourists. The fauna of Jizzakh region plays an important role in expanding its tourism opportunities. This article provides information on the touristic importance of the fauna in the development of tourism in Jizzakh region.

QASHQADARYO VILOYATIDA CHORVACHILIK TARMOG'I RIVOJLANISHINING HUDUDIIY XUSUSIYATLARI

N.E.Nurmatov – *assistent o'qituvchi*

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Qashqadaryo viloyati, chorvachilik, hududiy xususiyatlar, yaylovlar, iqtisodiy samaradorlik.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, животноводство, территориальная характеристика, пастбища, экономическая эффективность.

Key words: Kashkadarya region, livestock farming, territorial features, pastures, economic efficiency.

Kirish. Jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda chorvachilik tarmog'i strategik ahamiyatga ega bo'lib, BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) ma'lumotlariga ko'ra, chorvachilik mahsulotlari insoniyatning protein, yog' va muhim mikroelementlar bilan ta'minlanishida asosiy manba hisoblanib, ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda oziq-ovqat yetishmovchi-ligining oldini olishda chorvachilikni rivojlantirish muhim strategik vosita sifatida qaralmoqda, chunki ushbu sektor nafaqat aholini go'sht, sut, tuxum kabi mahsulotlar bilan ta'minlaydi, balki qishloq hududlarida bandlik darajasini oshirish, fermer va dehqon xo'jaliklarining daromadini ko'paytirish, global oziq-ovqat ta'minot zanjirini mustahkamlash hamda ekologik barqarorlikni ta'minlash kabi jihatlari bilan ham iqtisodiy-geografik ahamiyat kasb etadi, shuningdek, FAO hisob-kitoblariga ko'ra, chorvachilik qishloq xo'jaligi mahsulotlarining global qiymatining 40 foizini tashkil etadi va qariyb 1,3 milliard kishining turmush tarzi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlaydi [11]. Chorvachilik mahsulotlarining jahon oziq-ovqat eksportida ulushi yildan-yilga ortib, global talabni qondirishda strategik resurs sifatida qaralmoqda, shu bilan birga, iqlim o'zgarishi va resurslardan foydalanish masalalarini hisobga olgan holda, barqaror chorvachilik amaliyotlarini tatbiq etish hamda intensiv texnologiyalar yordamida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biri bo'lib qolmoqda [1]. Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning yirik chorvachilik mintaqalaridan biri bo'lib, uning hududiy-iqlimiy xususiyatlari chorvachilik tarmog'ining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki viloyatning tekislik va tog'oldi hududlarida yaylov chorvachiligi uchun keng imkoniyatlar mavjud bo'lishi bilan birga, sug'oriladigan dehqonchilik hududlarida intensiv chorvachilik turlarini rivojlantirishga sharoit yaratilganligi aholi ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi [2].

Asosiy qism. Qashqadaryo viloyatining chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirishda tabiiy-geografik omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, ayniqsa, iqlim va relyef sharoitlari chorvachilik yo'nalishlari bo'yicha hududiy ixtisoslashuvga bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki viloyatning

g'arbiy va markaziy qismlarida nisbatan tekislik hududlar ustunlik qilsa, shimoli-sharqiy va sharqiy qismlarida tog'li hamda tog'oldi landshaftlari keng maydonni egallaydi, bu esa yaylov chorvachiligining asosiy hududiy tarkibini shakllantiradi va chorvachilik mahsulotlarining sifati hamda ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Iqlim sharoitlariga ko'ra, viloyatning katta qismi keskin kontinental iqlim ta'sirida bo'lib, yozning jazirama issiq va qurg'oqchil kechishi, qishning esa nisbatan sovuq bo'lishi hayvonlarning boqish uslubini belgilaydi, shuningdek, yog'ingarchilikning yil fasllari bo'yicha notekis taqsimlanishi, bahorgi va kuzgi namlik darajasining yem-xashak o'sishi uchun muhim ahamiyat kasb etishi sababli, yaylov resurslaridan foydalanish davomiyligi va mahsuldorligi hududiy farqlarga ega [3, 5, 10]. Tog'oldi va tog'li hududlarda yaylovlardan yil davomida foydalanish imkoniyati mavjud bo'lsa-da, sovuq qish oylarida chorva mollari uchun qo'shimcha oziq-ovqat zaxirasini yaratish talab etiladi, shu boisdan, viloyatning turli zonalarida iqlim va relyef sharoitlariga mos chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim [6].

Qashqadaryo viloyatida 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, yirik shoxli qoramollar soni 1,73 million boshni tashkil etib, bu hududning chorvachilik salohiyatini yaqqol namoyon qiladi va viloyat ichida tumanlar bo'yicha sezilarli farqlar mavjud bo'lib, xususan, eng ko'p qoramol Koson (187,5 ming bosh), Qarshi (165,4 ming bosh) va Kasbi (150,4 ming bosh) tumanlarida boqilayotgani hududning yem-xashak resurslari bilan ta'minlanganligi, sug'oriladigan yaylovlar va yirik fermer chorvachilik xo'jaliklari faoliyat yuritayotganligi bilan bog'liqdir (1-jadval). Shu bilan birga, tog'li va nisbatan cheklangan ozuqa bazasiga ega bo'lgan Shahrisabz (92,8 ming bosh) hamda Dehqonobod (91,5 ming bosh) tumanlarida qoramollar soni kamroq bo'lib, bu yerda chorvachilik asosan an'anaviy, dehqon va fermer xo'jaliklari hisobiga rivojlangan hamda yaylov chorvachiligi ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, Ko'kdala tumanida yirik shoxli qoramollar sonining oldingi yilga nisbatan sezilarli oshgani, bu hududda chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan iqtisodiy dasturlar va fermer xo'jaliklari sonining ortishi bilan bog'liq.

1-jadval. Qashqadaryo viloyati chorva mollari va parrandalar bosh soni (2025-yil, 1-yanvar holatida)

№	Tumanlar	Yirik shoxli qoramollar soni, ming bosh	Qo'y va echkilar bosh soni, ming bosh	Otlar bosh soni, bosh	Parrandalar bosh soni, ming bosh
1	Kitob	143,5	150,0	1771	528,2
2	Shahrisabz	92,8	108,6	1611	844,0
3	Yakkabog'	105,1	157,2	3290	611,7
4	Dehqonobod	91,5	762,7	4187	186,6
5	G'uzor	92,4	621,5	3420	496,6
6	Qamashi	120,6	245,3	5123	482,0
7	Ko'kdala	97,9	273,3	3157	520,3
8	Chiroqchi	130,8	391,5	4448	577,5
9	Qarshi	165,4	227,7	1601	440,7
10	Kasbi	150,4	199,1	1706	223,7
11	Koson	187,5	625,3	2906	557,2
12	Mirishkor	101,2	440,0	1838	522,2
13	Muborak	116,4	541,0	1293	245,8
14	Nishon	133,5	327,5	1627	343,6
Viloyat bo'yicha		1729	5070,7	37978	6580,1

Jadval Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Qo'y va echki soni bo'yicha Qashqadaryo viloyati 5,07 million bosh mayda shoxli chorva mollari bilan mamlakatda yetakchi hududlardan biri hisoblanib, ayniqsa, Dehqonobod (762,7 ming bosh), Koson (625,3 ming bosh) va G'uzor (621,5 ming bosh) tumanlari yetakchilik qilmoqda (1-jadvalga qarang), chunki bu hududlarda tabiiy yaylovlar keng maydonni egallagan bo'lib, ekstensiv chorvachilik usullari qo'llaniladi va chorva mollarinin asosiy ozuqa manbayi yil bo'yi yaylov hisoblanadi. Ayniqsa, cho'l hududlarida joylashgan Muborak (541,0 ming bosh) va Mirishkor (440,0 ming bosh) tumanlarida ham qo'ychilik yuqori darajada rivojlangan bo'lib, ushbu hududlarda mayda shoxli chorva mollarinin ko'pligi viloyat iqtisodiyotida qo'ychilik mahsulotlari yetishtirish va eksport qilish salohiyatining ortib borayotganini anglatadi [7].

Viloyatda otchilikni rivojlantirish sohasida ham sezilarli darajada o'zgarishlar bo'lib, umumiy hisobda 37 978 bosh ot mavjud bo'lsa-da, ularning tumanlar bo'yicha taqsimlanishida aniq hududiy farqlar mavjud bo'lib, ayniqsa, Qamashi (5 123 bosh), Chiroqchi (4 448 bosh) va Dehqonobod (4 187 bosh) tumanlari ot boqishda yetakchi hisoblanadi (1-jadvalga qarang). Ushbu hududlarda ot boqish an'anaviy tarzda rivojlangan bo'lib, chorvachilikning bu turi tog'li va tog' oldi yaylovlarining kengligi, mahalliy aholining ot boqish va undan turli maqsadlarda foydalanish tajribasi hamda ot go'shti va sut mahsulotlariga bo'lgan talabning ortib borishi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, Ko'kdala (3 157 bosh) va Koson (2 906 bosh) tumanlarida ham yilqichilik an'anaviy ravishda rivojlanib, ushbu hududlarda yilqichilik mahsulotlarini bozorga chiqarish hajmi ortib borayotgani

kuzatilmoqda. Biroq Muborak (1 293 bosh) va Qarshi (1 601 bosh) tumanlarida ot boqish unchalik rivojlanmagan bo'lib, bu hududlarda chorvachilikning boshqa turlariga, xususan, qoramolchilik va parrandachilikka ustuvor e'tibor qaratilayotganini ko'rsatadi.

Parrandachilik Qashqadaryo viloyatining chorvachilik tarmoqlari ichida eng tez rivojlanayotgan sohalardan biri bo'lib, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, viloyatda 6,58 million bosh parrandalar mavjud bo'lib, ayniqsa, Shahrisabz (844,0 ming bosh), Yakkabog' (611,7 ming bosh) va Chiroqchi (577,5 ming bosh) tumanlarida parrandalar sonining yuqoriligi (1-jadvalga qarang) ushbu hududlarda zamonaviy parrandachilik fabrikalari faoliyat yuritayotgani hamda ichki bozor bilan bir qatorda eksport bozorlariga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi ortib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, Qarshi (440,7 ming bosh), Ko'kdala (520,3 ming bosh) va Mirishkor (522,2 ming bosh) tumanlarida ham parrandachilik yetarli darajada rivojlangan bo'lsa-da, viloyatning ayrim tumanlarida, masalan, Muborak (245,8 ming bosh) va Kasbi (223,7 ming bosh) hududlarida parrandalar soni nisbatan kam bo'lib, bu yerda iqlim sharoitlari va yem-xashak bazasining chegaralanganligi sababli sanoat usulidagi parrandachilik xo'jaliklari yetarlicha rivojlanmagani kuzatiladi.

2-jadval. Qashqadaryo viloyati chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish (2025-yil, 1-yanvar)

№	Tumanlar	Go'sht, tirik vaznda, tonna	Sut, tonna	Tuxum, ming dona	Baliq, tonna
1	Kitob	22020,5	125030,0	30684	324,1
2	Shahrisabz	16018,3	106733,9	85164	412,1
3	Yakkabog'	20352,2	90684,0	46082	655,3
4	Dehqonobod	25438,6	55389,7	15122	20,0
5	G'uzor	30307,6	73613,2	33220	135,8
6	Qamashi	38846,0	108359,5	60467	41,8
7	Ko'kdala	20987,1	81317,3	36059	-
8	Chiroqchi	28264,6	91373,9	25289	332,8
9	Qarshi	26171,0	111149,5	49512	149,4
10	Kasbi	24074,6	119470,0	22397	48,0
11	Koson	28342,2	203004,8	52537	220,1
12	Mirishkor	20996,4	68457,7	37710	1199,5
13	Muborak	17856,0	64047,0	20840	88,0
14	Nishon	19577,4	52755,6	12043	693,9
Viloyat bo'yicha		339252,5	1351386	527126	4320,8

Jadval Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Qashqadaryo viloyatida 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, go'sht yetishtirish hajmi 339,2 ming tonnaga yetib,

viloyat chorvachilik tarmog'ining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida saqlanib qolmoqda va tumanlar kesimida sezilarli farqlar kuzatilmoqda. Jumladan, go'sht ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi tumanlar orasida Qamashi (38,8 ming tonna), G'uzor (30,3 ming tonna) va Dehqonobod (25,4 ming tonna) tumanlari ajralib turib (2-jadval), bu hududlarning keng yaylovlarga egaligi va mayda shoxli chorva mollari sonining ko'pligi bilan bog'liqdir. Koson (28,3 ming tonna) va Chiroqchi (28,2 ming tonna) tumanlari ham go'sht yetishtirish bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, bu hududlarda qoramolchilik va qo'ychilikning an'anaviy tarzda rivojlanganligi va so'nggi yillarda chorvachilik fermalarining soni oshgani bilan izohlanadi. Shu bilan birga, Muborak (17,8 ming tonna) va Nishon (19,5 ming tonna) tumanlarida go'sht ishlab chiqarish hajmi nisbatan past bo'lib, bu hududlarda yaylov maydonlarining boshqa tumanlarga nisbatan cheklanganligi va aholining chorvachilikdan ko'ra boshqa tarmoqlarga ko'proq e'tibor qaratishi bilan bog'liqdir.

Sut ishlab chiqarish hajmi 1,35 million tonnani tashkil etib, bu ko'rsatkich bo'yicha Koson tumani (203 ming tonna) viloyatda yetakchi o'rinni egallaydi, chunki bu hududda sut chorvachiligi keng rivojlangan bo'lib, ixtisoslashgan dehqon va tomorqa xo'jaliklari soni ortib bormoqda. Kasbi (119,4 ming tonna), Kitob (125 ming tonna) va Qarshi (111,1 ming tonna) tumanlari ham sut yetishtirish bo'yicha yuqori natijalarga ega bo'lib (2-jadvalga qarang), bu hududlarda o'rta va yirik miqyosdagi qoramolchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarining ko'pligi hamda dehqon va tomorqa xo'jaliklarida sigirlar sonining ko'payishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, Dehqonobod (55,3 ming tonna) va Nishon (52,7 ming tonna) tumanlarida sut ishlab chiqarish hajmi ancha past bo'lib, bu yerda qoramolchilik asosan ekstensiv usulda, ya'ni yaylov chorvachiligi shaklida rivojlangan.

Parrandachilik sohasida viloyatda 2025-yil holatiga ko'ra, 527,1 million dona tuxum ishlab chiqarilgan bo'lib, bu mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hududlar kesimida sezilarli farqlarga ega. Shahrisabz (85,1 million dona), Koson (52,5 million dona) va Qarshi (49,5 million dona) tumanlari tuxum ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi o'rinlarni egallab, bu hududlarda zamonaviy parrandachilik fabrikalarining faoliyati keng yo'lga qo'yilganini va bozorlarga yetkazib berilayotgan mahsulot hajmining ortib borayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Nishon (12 million dona) va Dehqonobod (15,1 million dona) tumanlarida tuxum ishlab chiqarish hajmi ancha past bo'lib, bu hududlarda parrandachilik xo'jaliklari nisbatan kamligi va parrandalarni asosan oilaviy xo'jaliklarda boqish tendensiyasi saqlanib qolayotganini anglatadi.

Baliqchilik Qashqadaryo viloyatining chorvachilik sohasi tarkibida hali to'liq shakllanmagan, lekin oxirgi yillarda sezilarli rivojlanayotgan yo'nalishlardan biri bo'lib, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, viloyatda jami 4,3 ming

tonna baliq yetishtirilgan. Baliq yetishtirish bo'yicha Mirishkor tumani (1 199,5 tonna) yetakchi o'rinni egallab (2-jadvalga qarang), bu hududda baliqchilik xo'jaliklari sonining ortib borayotganini va tabiiy suv havzalari hamda sun'iy havzalar orqali baliqchilik sanoati rivojlanayotganini ko'rsatadi. Nishon (693,9 tonna) va Yakkabog' (655,3 tonna) tumanlari ham baliqchilik bo'yicha yaxshi natijalarga ega bo'lib, bu hududlarda baliq yetishtirishga iqlim sharoitlari mos kelishi hamda suv resurslarining mavjudligi bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, tog'li hududlar, xususan, Dehqonobod (20,0 tonna) va Qamashi (41,8 tonna) tumanlarida baliqchilik deyarli rivojlanmagan bo'lib, bu yerda suv resurslarining chegaralanganligi hamda baliq yetishtirish uchun zarur bo'lgan infratuzilmaning to'liq shakllanmagani bilan izohlanadi. Kelgusida viloyatda baliqchilik tarmog'ini rivojlantirish uchun sun'iy suv havzalarini ko'paytirish, intensiv baliqchilik texnologiyalarini joriy etish va sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi [4, 7, 9].

Xulosa. Qashqadaryo viloyatida chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha bir qator taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin bo'lib, ular hududiy xususiyatlar, tabiiy-iqlim sharoitlari va iqtisodiy-geografik omillarni inobatga olgan holda ishlab chiqilishi lozim. Avvalo, viloyatning tekislik hududlarida, xususan, Mirishkor, Muborak va Nishon tumanlarida yaylov chorvachiligini yanada rivojlantirish uchun zamonaviy yem bazasini shakllantirish, suv ta'minotini yaxshilash va chorva mollari uchun veterinar xizmatlar sifatini oshirish zarur. Bu hududlarda ayniqsa qo'ychilik va echkichilik istiqbolli yo'nalish bo'lib, ushbu sohalarida genetik seleksiya ishlarini jadallashtirish, mahsuldor zotlarni ko'paytirish va yaylovlardan samarali foydalanish tizimini takomillashtirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, ushbu tumanlarda go'sht ishlab chiqarish hajmini oshirish maqsadida yirik qoramolchilik komplekslarini tashkil etish, ularni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash va chorva mahsulotlarini qayta ishlash sanoatini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Kelajakda Qashqadaryo viloyatining chorvachilik tarmog'ini yanada rivojlantirish uchun hududiy xususiyatlarga asoslangan istiqbolli yo'nalishlar ishlab chiqilishi lozim. Masalan, cho'l hududlarida naslli qo'ychilikni rivojlantirish va ularni eksport qilishga yo'naltirish, tog'li hududlarda organik sut va go'sht ishlab chiqarish tizimini yo'lga qo'yish, tekislik hududlarida intensiv qoramolchilik va parranda yetishtirish klasterlarini tashkil etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, viloyatda chorvachilikni ilmiy asosda rivojlantirish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va ekologik barqarorlik tamoyillariga rioya qilish orqali bu sohadan olinadigan iqtisodiy samaradorlikni oshirish va viloyat chorvachiligini milliy hamda xalqaro bozorlarga integratsiyalash maqsadida zamonaviy strategiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Ракитников А.Н. Избранные труды – Под ред. В.Г.Крюкова. – Смоленск: «Ойкумена», 2003. –С. 472.
2. Солиев А. Иктисодий география: назария, методика ва амалиёт. – Т.: «Камалак», 2013. 184-б.
3. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги географияси. (монография). –Қарши: «Университет», 2019. 245-б.
4. Nurmatov N. Economic and geographical factors of regional organization of agriculture and innovative development // International multidisciplinary journal for Research & development. - India, eISSN 2394-6334 Volume 10, issue 12 (2023) -P.439-442

5. Nurmatov N.E. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan asosiy islohotlarning chorvachilik tarmog'i rivojlanishiga ta'sirining asosiy xususiyatlari. // – Россия: «Экономика и социум», № 2(117) 1 (февраль, 2024). –С. 510- 517
6. Nurmatov N.E. Chorvachilikni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy sharoit va resurs omillarining asosiy xususiyatlari. // «O'zbekiston zamini», 2024-yil, 4-son, 69-71-b.
7. Nurmatov N.E. Economic and geographical factors affecting livestock development in ensuring food security. // Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Belgiya. December 2024. -P. 43-46
8. Faizullaev M.A. Main characteristics of the formation of a geographic conveyor in agricultural development. // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. Vol. 4 №. 2 (2023) – P. 89-92. ISSN 2776-0979.
9. Faizullaev M.A. The main features of agricultural reforms in the development of the economy of Uzbekistan. // «Science and education in Karakalpakstan» Science Magazine, ISSN 2181-9203 №1/1(30) – Nukus: 2023. – P. 119-121.
10. Fayzullayev M.A. O'zbekiston qishloq xo'jaligi geografiyasi. Monografiya. -T.: «Kitob bilim yog'dusi», 2024. 258-b.
11. <https://www.fao.org/agrifood-economics/publications/detail/en/c/1132943/>

REZYUME. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida chorvachilik tarmog'ining hududiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Viloyatning tabiiy-geografik sharoitlari, iqlim omillari va yaylov resurslarining chorvachilik rivojiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, mintaqadagi chorva turlari tarkibi, ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy samaradorlik masalalariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, chorvachilik tarmog'ining barqaror rivojlanishi uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются региональные особенности животноводства Кашкадарьинской области. Изучено влияние природно-географических условий региона, климатических факторов, пастбищных ресурсов на развитие животноводства. Также будет уделено внимание видовому составу скота в регионе, объему производства и экономической эффективности. На основе результатов исследований будут разработаны научно-практические рекомендации по устойчивому развитию животноводческой отрасли.

SUMMARY. This article analyzes the territorial features of the livestock industry in the Kashkadarya region. The influence of the natural and geographical conditions of the region is studied climatic factors and pasture resources on the development of livestock farming. Attention is also paid to the issues of the composition of livestock species in the region, production volume and economic efficiency. Based on the results of the research, scientific and practical recommendations are developed for the sustainable development of the livestock industry.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING NEFT VA GAZ MINTAQALARINING GEOLOGIK VA IQTISODIY GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

D.A.Olimova – *assistent o'qituvchi*

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: neft, gaz, geologiya, iqtisodiyot, sanoat, infratuzilma, ekologiya, barqarorlik.

Ключевые слова: нефть, газ, геология, экономика, промышленность, инфраструктура, экология, устойчивость.

Key words: oil, gas, geology, economy, industry, infrastructure, ecology, sustainability.

Kirish. Jahon neft va gaz mintaqalari geologik va iqtisodiy-geografik xususiyatlari bo'yicha turlicha bo'lib, ularning shakllanishi asosan paleozoy, mezozoy va kaynozoy erasidagi cho'kindi jinslar kompleksiga bog'liq bo'lsa, iqtisodiy ahamiyati esa ularning zaxira hajmi, qazib olish texnologiyalari, transport infratuzilmasi va global energiya bozoridagi strategik o'rni bilan belgilanadi. Yaqin Sharq, Shimoliy Amerika, Rossiya, Markaziy Osiyo va Afrika kabi yirik neft-gaz mintaqalarida gidrokarbonat konlarining chuqurligi va sifati bo'yicha farqlar mavjud bo'lib, ayrim hududlarda an'anaviy usullar bilan neft qazib olish yetakchilik qilsa, boshqa mintaqalarda slanets nefti va tabiiy gazni qazib olish kabi zamonaviy texnologiyalar keng joriy etilmoqda [9, 10]. Mazkur mintaqalarning neft va gaz sanoati rivojlanishi ushbu resurslarning zaxirasi, tashish yo'nalishlari, xalqaro investitsiyalar va ekologik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, dunyo bozoridagi neft va gaz narxlarining o'zgarishi bu mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishiga va siyosiy barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy qism. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning yirik uglevodorod zaxiralariga ega bo'lgan davlatlaridan biri hisoblanib, neft va gaz qazib olish sohasi mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan birini tashkil etadi. Geologik tadqiqotlar natijasida respublika hududida neft va gazga boy beshta yirik mintaq hamda

istiqbolli deb baholangan to'rtta mintaq ajratilgan. Ushbu resurslarning hududiy taqsimlanishi va iqtisodiy-geografik jihatdan tahlili ularning ahamiyati va strategik rolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining neft va gaz sanoati hududiy jihatdan Ustyurt, Buxoro-Xiva, Hissor, Surxondaryo va Farg'ona neftgazli regionlari hamda Xorazm, O'rta-Sirdaryo, Markaziy-Qizilqum va Zarafshon neft va gazga istiqbolli hududlariga bo'linib, umumiy hisobda 270 ta neft va gaz konlari aniqlangan. 2018-2020-yillarda neft va gaz sanoati rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri yangi konlarning ochilishi va uglevodorod zaxiralarining ko'payishi bo'lib, bu davrda 11 ta yangi kon ekspluatatsiyaga topshirildi [5]. Ayniqsa, Ustyurt va Buxoro-Xiva regionlarida quyi yura va paleozoy davriga mansub yotqiziqlar o'rganilib, chuqur qatlami 3000 metr-dan ortiq bo'lgan konlarni aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu jarayonda zamonaviy geofizik uskunalar joriy etilib, konlarni o'rganishning ilmiy asoslangan tahliliy metodlari qo'llanildi, uch o'lchamli modellar yaratilib, geologiya-qidiruv ishlarining samaradorligi oshirildi [6, 8].

1. Ustyurt neft va gaz mintaqasi

Ustyurt neftgazli regioni O'zbekiston Respublikasining g'arbiy qismida, Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida joylashgan. Hududning asosiy geomorfologik xususiyati – Ustyurt platosi bo'lib, u Amudaryo deltasi va sobiq Orol

dengizi havzasi ustida joylashgan tekislikdan iborat. Platon-ing mutlaq balandligi 100–275 metr oralig'ida bo'lib, uning yuzasi asosan sarmat yoshidagi ohaktosh qatlamlari bilan qoplangan. Ustyurt platosi qo'shni hududlardan "chink" deb ataluvchi tik jarliklar bilan ajralib turadi.

Bugungi kunda Ustyurt regionida jami 25 ta neft va gaz koni ochilgan bo'lib, ularning 22 tasi davlat balansida (jadval). Stratigrafik jihatdan, regiondagi neft va gaz konlari paleozoydan yuqori yura davrigacha bo'lgan

yotqizilarda uchraydi. Ushbu hududda birinchi kon – *Shaxpaxti* – 1963 yilda ochilgan [1, 5].

Bu hududning iqtisodiy-geografik ahamiyati yuqori bo'lib, neft va gaz qazib olish sanoati mintaqaning iqtisodiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Biroq, qazib olish infratuzilmasining rivojlanmaganligi, transport va texnologik ta'minotdagi qiyinchiliklar hamda ekologik muammolar mintaqada yanada samarali faoliyat yuritish uchun muayyan to'siqlarni keltirib chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasining neft va gazli mintaqalari

Neftgazli mintaq	Hududiy joylashuvi	Geomorfologik xususiyatlari	Neft va gaz konlari soni	Ishlatilayotgan konlar	Stratigrafik tarkibi	Zaxira hajmi (mlrd m ³ /g tonna)
Ustyurt	Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekistonning g'arbiy qismi	Dengiz jinslari bilan qoplangan tekislik, Amudaryo deltasi, Sultonuvays tog'lari mavjud	25 ta	22 ta	Paleozoydan yuqori yura davrigacha	750 mlrd m ³ gaz, 50 mln tonna neft
Buxoro-Xiva	Buxoro, Qashqadaryo, Navoiy, Samarqand viloyatlari	Pasttekislik, cho'l (Qizilqum, Qarshi cho'li), tog' oldi hududlar	190 ta	68 ta	Quyi-o'rta yura-yuqori bo'r	900 mlrd m ³ gaz, 90 mln tonna neft
Janubi-G'arbiy Hisor	Qashqadaryo viloyati	Tog'li hudud (Hisor tizmasi), G'uzardaryo va O'radaryo vodiylari	20 ta	5 ta	Yura davri karbonat va terrigen yotqiziqlari	120 mlrd m ³ gaz, 15 mln tonna neft
Surxondaryo	Surxondaryo viloyati	Tog' oralig'idagi cho'kma havza (Boysun havzasi, Kelif-Sariqamish tizmasi), Amudaryo vodiysi	15 ta	8 ta	Paleogen yotqiziqlari	100 mlrd m ³ gaz, 12 mln tonna neft
Farg'ona	Farg'ona vodiysi	Tog'lararo cho'kma havza (Tyan-Shan orogeni), adirlar va tekisliklar	32 ta	22 ta	Paleozoy, yura, bo'r, paleogen, neogen	85 mlrd m ³ gaz, 45 mln tonna neft

Jadval ilmiy izlanishlar ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2. Buxoro-Xiva neft va gaz mintaqasi

Buxoro-Xiva neftgazli mintaqasi O'zbekiston Respublikasining janubi-g'arbiy tekislik qismini egallaydi. Ma'muriy jihatdan Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarining asosiy qismlarini, shuningdek, Navoiy va Samarqand viloyatlarining janubiy hududlarini o'z ichiga oladi.

Orografik nuqtayi nazardan, hudud asosan cho'l (Qizilqum), yarim cho'l (Qarshi va Qarnabcho'l) va tog'oldi zonalaridan iborat. Janub va shimoli-g'arbiy qismida O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi joylashgan. Shimolda Markaziy Qizilqumning baland tekisliklari, shimoli-sharqda Turkiston va Zarafshon tog' tizmalari, janubi-sharqda esa janubi-g'arbiy Hisor tog' tizmalari bilan chegaralangan.

Bugungi kunga kelib, Buxoro-Xiva mintaqasida jami 190 ta neft va gaz koni topilgan bo'lib, ulardan 178 tasi O'zbekiston Respublikasi Davlat balansida keltirilgan. Ushbu mintaqadagi birinchi gaz koni – *Setalantepa* – 1953-yilda aniqlangan. Mintaqada sanoat ahamiyatiga ega uglevodorod konlarining stratigrafik qamrovi quyi-o'rta yura davridan yuqori bo'r davrigacha bo'lgan yotqiziqlarni o'z ichiga oladi [2, 4]. Buxoro pog'onasi mahsulдор

qatlamlarning stratigrafik qamrovi jihatidan Chardjou pog'onasidan kengroq diapazonga ega.

Ushbu mintaqaning iqtisodiy ahamiyati juda katta bo'lib, neft va gaz sanoati O'zbekiston iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Resurslarning mavjudligi hududning sanoat rivojlanishini belgilasa-da, qazib olish texnologiyalari va transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish ehtiyoji mavjud. Bundan tashqari, ekologik omillar ham ushbu hududda barqaror rivojlanish uchun asosiy masalalardan biri hisoblanadi.

3. Janubi-G'arbiy Hisor neft va gaz mintaqasi

Janubi-G'arbiy Hisor neftgazli mintaqasi O'zbekiston Respublikasining Qashqadaryo viloyati hududida joylashgan bo'lib, geologik va iqtisodiy jihatdan mamlakatning muhim uglevodorod resurslariga ega hududlaridan biri hisoblanadi.

Orografik jihatdan, region Hisor tizmasining janubi-g'arbiy tarmoqlarida, asosan tog'li mintaqada joylashgan. Hududning asosiy qismini baland tog'lar egallagan bo'lib, ularning mutlaq balandligi 2500 m gacha yetadi.

Bugungi kunda Janubi-G'arbiy Hisor mintaqasida 20 ta neft va gaz koni aniqlangan. Ulardan 18 tasi O'zbekiston

Respublikasi Davlat balansida qayd etilgan. Mintaqaning neft va gaz zaxiralari asosan yura davrining karbonat va terrigen yotqiziqlari bilan bog'liq. Bu qatlamlar uglevodorodlarni saqlovchi asosiy manbalar hisoblanadi. Neft va gaz konlari chuqur yotqiziqlar tarkibida joylashgan bo'lib, ularning qazib olish samaradorligi geologik tuzilishga bog'liq. Janubi-G'arbiy Hisor mintaqasida birinchi neft va gaz koni *1962-yilda ochilgan* bo'lib, u *Adamtash* gazkondensat koni hisoblanadi [5]. Bu kashfiyot mintaqaning sanoat va energetika salohiyatini belgilab bergan muhim voqealardan biri bo'ldi.

Janubi-G'arbiy Hisor mintaqasining iqtisodiy ahamiyati juda katta. Neft va gaz konlarining mavjudligi Qashqadaryo viloyatining energetik mustaqilligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu resurslar mahalliy iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatib, ish o'rinlarini yaratish, infratuzilmani rivojlantirish va sanoat salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Biroq mintaqada qazib olish va qayta ishlash jarayonlarini zamonaviylashtirish zarurati mavjud. Ushbu sohada ilg'or texnologiyalarni joriy etish va ekologik xavfsizlik choralarini ko'rish muhim vazifalardan biridir.

4. Surxondaryo neft va gaz mintaqasi

Surxondaryo neft-gazli mintaqasi O'zbekiston Respublikasining janubiy qismida, Surxondaryo viloyati hududida joylashgan. Ushbu hudud mamlakatning uglevodorod resurslari jihatidan muhim hisoblangan mintaqalaridan biri bo'lib, qazib olinayotgan neft va gaz konlari iqtisodiy ahamiyatga ega. Tektonik jihatdan Surxondaryo mintaqasi Afg'oniston-Tojikiston tog'lararo depressiyasining shimoli-g'arbiy qismini tashkil etadi. Bu hudud murakkab relyef va tektonik tuzilishga ega bo'lib, asosan, submeridional yo'nalishda cho'zilgan yotqiziqlardan iborat.

Hozirgi kunda Surxondaryo neft-gazli mintaqasida *15 ta neft va gaz koni* aniqlangan. Ulardan *14 tasi O'zbekiston Respublikasi Davlat balansida* qayd etilgan. Surxondaryo regionining neft va gaz zaxiralari, asosan, paleogen yotqiziqlarida to'plangan. Ushbu qatlamlar neft va gazning asosiy manbasi bo'lib, mintaqadagi konlarning aksariyati aynan ushbu geologik strukturalar bilan bog'liq. Mintaqada birinchi bo'lib *Xaudag* neft koni *1934-yilda ochilgan* [5]. Bu kashfiyot nafaqat ushbu hududda, balki butun O'zbekistonda neft sanoatini rivojlantirishning dastlabki bosqichlaridan biri bo'ldi.

Surxondaryo viloyati neft va gaz qazib olish sanoati uchun strategik hudud hisoblanadi. Biroq neft va gaz qazib olish jarayonlarini yanada modernizatsiya qilish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish va ekologik xavfsizlik choralarini kuchaytirish lozim. Qazib olish jarayonida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga yetkaziladigan zararlarni minimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, Surxondaryo neft va gaz mintaqasi O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan bo'lib, mamlakat neft sanoatida muhim rol o'ynaydi. Hududning murakkab relyefi va tabiiy sharoitlari qazib olish jarayonlarini qiyinlashtirsa-da, boy uglevodorod resurslari mintaqaning iqtisodiy salohiyatini belgilaydi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ekologik xavfsizlik choralarini kuchaytirish va infratuzilmani rivojlantirish orqali ushbu mintaqaning neft va gaz qazib olish salohiyatini yanada oshirish mumkin.

5. Farg'ona neft-gazli mintaqasi

O'zbekistonning sharqiy qismida, Tyan-Shan orogenining Farg'ona tog'lararo cho'kmasida joylashgan bo'lib, neft va gaz qazib olish bo'yicha mamlakatning eng qadimgi va muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Ushbu region geologik nuqtayi nazardan murakkab tuzilishga ega bo'lib, u uchta pog'onadan iborat bo'lgan tektonik depressiya shaklida tashkil topgan va tog'lararo cho'kma strukturasini ifodalaydi.

Farg'ona vodiysi neft va gaz konlarini o'zlashtirish bo'yicha O'zbekiston hududidagi eng qadimgi sanoat mintaqalaridan biri bo'lib, bu yerda ilk bor neft koni – Chimyon 1904-yilda kashf etilgan va shu davrdan boshlab neft sanoatining rivojlanishi jadal sur'atlarda davom etmoqda. Hozirgi vaqtda regionda aniqlangan 32 ta neft va gaz koni mavjud bo'lib, ularning barchasi O'zbekiston Respublikasi Davlat balansiga kiritilgan bo'lib, bu konlar flyuid tarkibiga ko'ra gazli, neftli, gaz kondensatli, neft va gazli hamda neft-gaz-kondensatli turlarga bo'linadi.

Mazkur konlarning 22 tasi faol ekspluatatsiya qilinayotgan bo'lsa, 7 tasi geologik razvedka bosqichida, 1 tasi vaqtincha yopilgan, 2 tasi esa sanoat qazib olishga tayyorlangan bo'lib, bu konlar asosan paleogen va neogen davrlariga oid yotqiziqlarda joylashgan. Geologik jihatdan konlarning stratigrafik taqsimlanishiga qaraganda, neft va gaz zaxiralari paleozoy qatlamlarida 2 ta, yura davriga oid qatlamlarda 6 ta, bo'r davrida 11 ta, paleogenda 26 ta va neogenda 11 ta kon joylashgan bo'lib, bu uglevodorod zaxiralari turli geologik davrlarda shakllanganligini ko'rsatadi [5]. Mintaqaning neft va gaz zaxiralari, asosan, strukturaviy-natijaviy antiklinal burmalarda, cho'kindi jinslar orasida, ayniqsa, karbonat va terrigen qatlamlarda to'plangan bo'lib, qazib olish jarayonlari ushbu qatlamlarning murakkab geologik tuzilishi sababli turli texnologik yondashuvlarni talab qiladi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasining neft va gaz mintaqalari geologik va iqtisodiy-geografik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning shakllanishi va rivojlanishi geologik tuzilish, tabiiy resurslarning joylashuvi hamda iqtisodiy omillar bilan bevosita bog'liq. Respublikadagi neft va gaz konlari turli tektonik strukturalarda joylashgan bo'lib, ularning asosiy qismi paleozoy, mezozoy va kaynozoy yotqiziqlarida shakllangan. Ayniqsa, Buxoro-Xiva, Janubi-G'arbiy Hisor, Surxondaryo va Farg'ona neft-gazli mintaqalari geologik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo'lib, ularda qazib olinayotgan uglevodorodlar mamlakatning energiya ta'minoti barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Neft va gaz resurslarining iqtisodiy-geografik ahamiyati ularning qazib olish, tashish va qayta ishlash jarayonlariga bog'liq. Ushbu mintaqalar O'zbekistonning yoqilg'i-energetika majmuasida muhim o'rin tutib, sanoat korxonalarining uzluksiz ishlashiga xizmat qiladi. Buxoro-Xiva va Farg'ona neft-gazli mintaqalari neftni qayta ishlash infratuzilmasining rivojlanganligi bilan ajralib turadi, Janubi-G'arbiy Hisor va Surxondaryo mintaqalari esa yangi konlarni o'zlashtirish bo'yicha istiqbolli hududlar hisoblanadi. Mintaqalardagi neft va gaz qazib olish sanoati milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'i sifatida shakllangan bo'lib, uning rivojlanishi transport-kommunikatsiya tarmoqlari, investitsiya kiritish va texnologik yangilanish darajasi bilan uzviy bog'liq.

Adabiyotlar

1. Абдуллаев Г.С., Богданов А.Н., Эйдельмант Н.К. Месторождения нефти и газа Республики Узбекистан. Монография. –Ташкент: «Замин-нашр», 2019. –С. 821.
2. Abidov A.A. Dunyo neftgazli xududlari va akvatoriyalari. –Toshkent: «Sharq», 2009.
3. Эргашев Ю., Абдуллаев Ф.С., Крдиоров М.Х., Халисмагов И. Нефть ва газ конлари геологияси. –Ташкент: «Шарк», 2008.
4. Yorboboev T., Hayitov O.G. Neft va gaz uyumlarini izlash va qidirish metodlari. QIMI. 2018, 445-b.
5. Zakirov R.T. Neft va gaz geologiyasi. Darslik. –Toshkent: «Lesson Press», 2022. 243-b.
6. Olimova D.A. Geological and geomorphological structure of Kashkadarya region and the influence of man-made factors (example of Shurtan gas chemical complex). // «Экономика и социум». ISSN 2225-1545, №4 (95) ч. 1. 2022. - P.125-129.
7. Olimova D.A. Qashqadaryo okrugidagi neft va gaz konlarining atrof-muhitga salbiy ta'siri. // «Экономика и социум». ISSN 2225-1545, №6 (109) ч.1. 2023. 354-359-b.
8. Olimova D.A. (2021). Qashqadaryo okrugi tabiatiga texnogen omillarning ta'sirini o'rganishning ahamiyati. // «Science and education». ISSN 2181-0842, Volume 2, ISSUT 5. 2021. 55-59-b.
9. Khan I., Tan D., Hassan S.T. (2022) Role of alternative and nuclear energy in stimulating environmental sustainability: impact of government expenditures. Environ Sci Pollut Res 29:37894–37905.
10. Bloomberg NEF (2021) The New Energy Outlook (NEO). <https://about.bnef.com/new-energy-outlook/>. Last accessed 2022/03/24

REZYUME. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining neft va gaz mintaqalari, ularning geologik tuzilishi hamda iqtisodiy-geografik xususiyatlari tahlil qilinadi. Neft va gaz sanoatining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni, yirik konlar, qazib olish va qayta ishlash jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, ushbu tarmoqning hududiy joylashuvi, infratuzilmasi, atrof-muhitga ta'siri va barqaror rivojlanish imkoniyatlari muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются нефтегазоносные регионы Республики Узбекистан, их геологическое строение и экономико-географическая характеристика. Будет рассмотрена роль нефтегазовой отрасли в экономике страны, основные месторождения, процессы добычи и переработки. Будут также обсуждаться региональное расположение, инфраструктура, воздействие на окружающую среду и возможности устойчивого развития этой сети.

SUMMARY. This article analyzes the oil and gas regions of the Republic of Uzbekistan, their geological structure and economic and geographical features. The role of the oil and gas industry in the country's economy, major deposits, extraction and processing processes are covered. The territorial location of this industry, infrastructure, environmental impact and sustainable development opportunities are also discussed.

ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛАНДШАФТОВ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

В.А.Рафиков – доктор географических наук, профессор

Н.А.Рафикова – доктор философских наук по географии, доцент

З.А.Ганиев – доктор философских наук по географии, доцент

Самаркандский государственный университет

Таянч сўзлар: мелиорация, чўлланиш, тупрок шўрланиши, Амударё дельтаси, коллектор-дренаж тизими, сув-туз режими, грунт сувлари, ҳосилдорлик, Оролбўйи.

Ключевые слова: мелиорация, опустынивание, засоление почв, дельта Амударьи, коллекторно-дренажная система, водно-солевой режим, грунтовые воды, урожайность, Приаралье.

Key words: melioration, desertification, soil salinization, Amu Darya delta, collector-drainage system, water-salt regime, groundwater, land productivity, Aral Sea side.

Моделирование как общенаучный способ исследования действительности занял своё место и в науках о Земле. Из большого количества дефиниций понятия «модель» наиболее общим является определение его как некоего подобия изучаемого объекта с целью познания. Построение модели особенно необходимо при изучении сложных природных образований с большим количеством разнообразных элементов, которые могут находиться в различном состоянии. Построение моделей ландшафтогенеза – мощный методический приём и эффективный инструмент при исследовании сложных природных объектов и процессов [3]. Моделирование как способ анализа ландшафтной структуры, трансформации геосистем и прогноза их развития использовалось нами в Южном Приаралье с 70-х годов прошлого века [4]. Фотографическое изображение каких-либо участков земной поверхности, как и

географические карты, планы местности, является информационной моделью этих территорий [3]. Поэтому наряду с графическими моделями ландшафтов, несущими информацию об изменении от места к месту свойств геосистем, в настоящем исследовании используются фотоснимки автора, сделанные при проведении наземных исследований и аэровизуальных наблюдений.

Интенсификация землепользования в Средней Азии и Казахстане во второй половине XX в. И антропогенная трансформация гидрологического режима в бассейнах рек региона обусловили дестабилизацию состояния окружающей среды этой обширной территории и её опустынивание, усугубляемое глобальным потеплением [1]. Развитие негативных природных процессов привело к возникновению здесь ряда кризисных в экологическом отношении регионов, наиболее критическим из которых является Приаралье.

Анализ процессов опустынивания в этом регионе проводится в рамках концепции ландшафтогенеза. Понятие «ландшафтогенез» объединяет все преобразования в географической системе (геосистемой, ландшафтом, природным территориальным комплексом), от зарождения до смены её другой, а также естественный процесс исторического развития ландшафтной сферы Земли, всего разнообразия видов, родов, групп и типов ландшафта [1].

Источником сведений о природных условиях региона в период 1900-2020 гг. служили общегеографические и топографические карты разного масштаба и времени их создания (в том числе начала XX в.), карты почвенного покрова, растительности, сельскохозяйственных угодий и др. [1], материалы полевых исследований в Приаралье, начиная с 70-х годов прошлого века [1], литературные данные. С этого времени ландшафтная структура Приаралья, процессы ландшафтогенеза, темпы эволюции геосистем, обусловленные прогрессирующим опустыниванием, а также степень остроты экологической ситуации на территории региона исследовались с привлечением многочисленных разномасштабных аэро- и космических снимков, и накидных фотомонтажей. Дешифрирование этих материалов проводилось на ключевых участках в процессе полевых работ и картографирования ландшафтов на разном иерархическом уровне методами экстраполяции и многоступенчатой генерализации, а также посредством ландшафтного мониторинга на базе использования указанных выше материалов дистанционного зондирования рассматриваемой территории [2].

В XXI в. данные о ландшафтной структуре Приаралья дополняются материалами наших полевых исследований ландшафтогенеза и аэровизуальных наблюдений при проведении экологических аудитов и разведке углеводородного сырья на высохшем дне Арала [2]. В процессе исследований использовались материалы дистанционного зондирования Земли (1970-2020 гг.) различного разрешения как наиболее эффективный метод наблюдения за природной средой и антропогенной трансформацией ландшафтов. Наибольший эффект от использования приёмов дистанционного зондирования земной поверхности достигается на территории кризисных в экологическом отношении регионов. Термины «ландшафт», «геосистема», «географическая система», «природный территориальный комплекс» используются как синонимы. Мы также склонны считать близкими по содержанию топонимы «Приаралье» и «Центральный Туран».

На начальном этапе геоэкологических исследований региона в целях систематизации данных о состоянии окружающей среды, многообразии комбинаций природных элементов каждой географической системы и их упорядочения были выделены базовые экологические категории природных территориальных комплексов, то есть дана классификация ландшафтов Приаралья. Согласно разработанной типизации, все геосистемы в зависимости от доминирования на их территории (по условиям увлажнения и засоленности) почвогрунтов того или иного экологического режима были разбиты на 4 основные группы: гидроморфную,

мезоморфную, галоморфную и ксероморфную. Кроме того, данная классификация включает существенно нарушенные деятельностью человека природные территориальные комплексы, которые сведены в группу антропогенных геосистем. В упрощённом виде данная классификация выглядит следующим образом. В экологическую группу гидроморфных ландшафтов объединены геосистемы с преимущественным распространением влажных незасолённых и слабозасолённых участков и влаголюбивыми растительными сообществами на болотных и лугово-болотных почвах, где доминируют тростник (*Phragmites australis*) и пороз (*Typha sp.*).

Группа мезоморфных геосистем приурочена к умеренно увлажнённым и засоленным экотопам с тугайными фитоценозами и доминированием тамарикса ветвистого (*Tamarix ramosissima*) при участии чингила (*Halimodendron halodendron*), тополя (*Populus diversifolia*, *P. pruinosa*), яндака (*Alhagi pseudalhagi*), солодки (*Glycyrrhiza glabra*) на аллювиальных луговых и луговотакырных тугайных почвах. Галоморфная группа ландшафтов – участки с преобладанием в растительных сообществах тамарикса щетинистоволового (*Tamarix hispida*), карабака (*Halostachys belangeriana*), однолетних солянок (*Salsola sp.*, *Climacoptera sp.*, *Suaeda sp.*), прибрежницы солончаковой (*Aeluropus litoralis*), растущих на сильнозасолённых луговых почвах, типичных солончаках, или саксаула чёрного (*Haloxylon aphyllum*), солянки древовидной (*Salsola dendroides*) – на такырных и остаточных солончаках.

Экологическая группа ксероморфных природных территориальных комплексов объединяет экотопы с глубоко залегающими грунтовыми водами. Здесь на серо-бурых и такырных почвах доминируют полынь (*Artemisia diffusa*, *A. terrae-albae*), многолетние солянки – биюргун (*Anabasis salsa*), кейпеук (*Salsola orientalis*), а на пустынных песчаных и песках – саксаул белый (*Haloxylon persicum*), джугун (*Calligonum sp.*), песчаная акация (*Ammodendron conollyi*).

Антропогенный ландшафт в зависимости от использования тех или иных территорий представлен промышленным, селитебным, агрокультурным и фитодигрессионным комплексами [1]. Процессы опустынивания на высыхающем дне Аральского моря и Приаралья, сопровождаются сменой пресноводных водоёмов солоноватыми и солёными, а также появлением мезоморфных или галоморфных (рис. 1 а, б) ландшафтов вместо гидроморфных.

б

Рис. 1. Формирование мезоморфных (а) и галоморфных (б) геосистем на территории гидроморфного ландшафта в междуречье дельты Амударьи и на её левобережье (снимок со спутника и вертолёта – соответственно).

Образование галоморфных природных территориальных комплексов также является результатом высыхания солёных водоёмов. Мезоморфные ландшафты с повышенным содержанием водорастворимых солей в профиле почв при меньшем обводнении и развитии опустынивания переходят в галоморфные (рис. 2 а). Мезоморфные геосистемы с незасолёнными почвами сменяются ксероморфными (см. рис. 2 б).

а

б

Рис. 2. Трансформация мезоморфной геосистемы в галоморфную (а) и ксероморфную (б) при опустынивании ландшафта на правобережье Амударьи.

Галоморфные геосистемы в процессе естественного (атмосферными осадками) вымывания солей из почв становятся ксероморфными, что имеет место на

высохшем дне Аральской впадины. На этой огромной территории галоморфные ландшафты первичных морских равнин трансформировались в ксероморфные геосистемы эоловых равнин (рис. 3 а, б).

а

б

Рис. 3. Начальный этап формирования ксероморфной геосистемы эоловых песков на территории галоморфного ландшафта первичной морской равнины Западной впадины Большого Арала (а) и уже сформировавшаяся на массиве кварцевых песков и сменившаяся этим ландшафтом на высохшем дне Арала к востоку от реликтового острова Возрождения (б).

Трансформации географических систем, связанные с формированием на территории Аральской впадины антропогенного ландшафта, составляют особую группу преобразований окружающей среды Приаралья. Довольно часто на территории гидроморфных, мезоморфных и ксероморфных природных территориальных комплексов появляются участки антропогенных географических систем. Большей частью это геосистемы агрокультурного комплекса, образование которых обусловлено ростом численности населения Приаралья и, соответственно, сельскохозяйственным освоением его земель.

Территория галоморфных геосистем в связи с засоленностью почвенного покрова, как правило, не осваивается и антропогенный ландшафт не формируется. Однако в последние десятилетия здесь разрабатываются месторождения углеводородного сырья и на высохшем дне моря появляются антропогенные геосистемы промышленного комплекса.

Антропогенный ландшафт агрокультурного комплекса по мере засоления почв нередко на продолжительное время переходит в разряд галоморфных.

Наши многолетние наблюдения процессов ландшафтогенеза в Приаралье в условиях опустынивания показывают, что варианты перехода одной экологической группы геосистем в другую весьма многообразны.

В каждом конкретном случае та или иная цепочка последовательного перехода ландшафта зависит от слагающих его элементов и их сочетания. Ими могут быть формы микро- и нанорельефа, литологический состав почвогрунтов, степень их дренирования, характер обводнения территории, содержание в почве, поверхностных и грунтовых водах растворимых солей, а также другие структурные особенности геосистем в различных комбинациях. Используя в качестве основы приведённую выше модель ландшафтогенеза Приаралья, детально рассмотрим некоторые варианты возможных трансформаций геосистем с учётом разных особенностей слагающих их компонентов в условиях развития процессов опустынивания.

Характерным для Приаралья являются переходы антропогенных геосистем агрокультурного комплекса, сформировавшихся на территории гидро- и мезоморфных геосистем по мере засоления их почв, в разряд галоморфных. Со временем на этой территории возможен переход галоморфных геосистем в ксероморфные.

В конечной стадии природных преобразований ландшафтов при дефиците увлажнения на повышенных участках аридных регионов, как правило, устанавливается зональный ксероморфный территориальный природный комплекс. В замкнутых депрессиях формируются преимущественно галоморфные ландшафты.

В условиях опустынивания фазы развития гидро и мезоморфных ландшафтов, как правило, протекают быстрее, чем периоды становления и существования гало и ксероморфных геосистем.

Результаты мониторинга природных процессов на территории Приаралья свидетельствуют, что их развитие во второй половине XX в. было обусловлено прогрессирующим опустыниванием региона. Однако с начала XXI в. в качественно новых условиях природной

среды и ландшафтной структуры Приаралья этот процесс приостановился.

Характер изменения географических систем в обследованном регионе передаёт созданная нами принципиальная модель их преобразования в условиях опустынивания (рис. 4). При её разработке использована приведённая выше экологическая классификация ландшафтов.

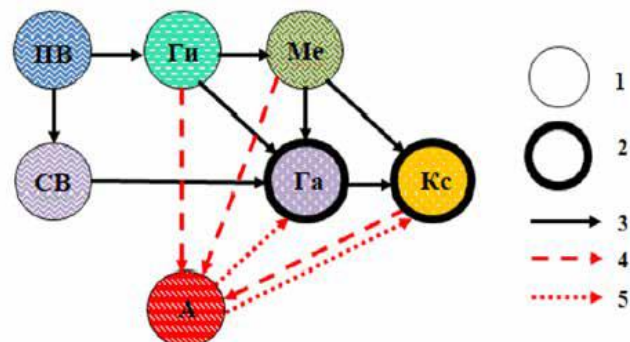

Рис. 4. Принципиальная модель ландшафтогенеза Приаралья в процессе опустынивания:

1-группы ландшафтов (наземные – гидроморфные (ГИ), мезоморфные (МЕ), галоморфные (ГА), ксероморфные (КС), антропогенные (А); озёрные – пресноводные и солоноватые водоёмы (ПВ), солёные водоёмы (СВ)); 2-наиболее устойчивые ландшафты; 3, 4, 5- наиболее характерные направления природного и косвенно-антропогенного ландшафтогенеза, определяющие развитие процессов опустынивания.

Результаты ландшафтных исследований вокруг антропогенной Арнасай-Айдаркуль-Тузканской озёрной системы, образовавшейся в 1969-1970 гг. между Голодной степью и пустыней Кызылкум, свидетельствуют, что представленная модель эволюции геосистем в условиях аридного климата справедлива и для данного региона. На наш взгляд, такая модель ландшафтогенеза даёт общее представление о происходящих сукцессиях ландшафтов во всех аридных регионах земного шара.

Литература

1. Бабаев А.Г., Алибеков Л.А. Опустынивание в бассейне Арала на фоне глобального потепления. – Ашхабад: Проблемы освоения пустынь. 2020. №1-2. – С. 12-19.
2. Материальные и информационные модели. <http://www.5byte.ru/9/0025.php>
3. Модели в физической географии. <http://geomasters.ru/modeli-v-fizicheskoy-geografii>
4. Моделирование в физической географии. <https://itmodeling.fandom.com>

РЕЗЮМЕ. Маколада худуднинг чўлланиш шароитида Оролбўйи ландшафтларининг ўзгариш жараёнлари баён этилган ва комплекс табиий географик омиллар билан боғлиқ ландшафтларни келиб чиқиш йўналишлари кўрсатиб берилган. Кўриб чиқилаётган худуддаги чўлланиш жараёнларининг фундаментал модели ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье описываются процессы трансформации ландшафтов Приаралья в условиях опустынивания его территории. Показано разнообразие направлений ландшафтогенеза, обусловленное комплексом физико-географических факторов. Приводится принципиальная модель процессов опустынивания рассматриваемого региона.

SUMMARY. This article examines the processes of transformation of the Aral Sea region landscapes in the context of intensifying desertification. Particular attention is paid to the diversity of landscape genesis directions, which is determined by a combination of physical and geographical factors. A conceptual model of desertification processes in this region is presented, reflecting the relationship between natural and anthropogenic factors.

KICHIK HUDUDLAR AHOLISI TARKIBI VA GEODEMOGRAFIK RIVOJLANISHI

Z.N.Tojjeva – geografiya fanlari doktori, professor
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti
F.A.Do‘smenov – katta o‘qituvchi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: hududlar, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanish, aholi soni, mahallalar, mahalla fuqarolar yig‘inlari, Farg‘ona, Katta Namangan, Chortoq, aholi o‘sishi.

Ключевые слова: территория, экономическое-социальное и демографическое развитие, численность населения, махалля, гражданское общество махалля, Фергана, Большой Наманган, Чарток, рост населения.

Key words: territory, economic, social and demographic development, population, mahalla, civil society of mahalla, Fergana, Greater Namangan, Chartok, population growth.

Hududlarning geografik jihatidan majmuali o‘rganish, ularning fan-texnika salohiyati, zamonaviy texnologiyalar va ularning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb qilinganlik darajasi, mahalliy hamda xorijiy sarmoyalar (investitsiya) va ularning miqdori hamda shakllarini tadqiq etish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining har bir mintaqalari, tumanlari, shahar va qishloqlarining tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy geografik jihatidan chuqur o‘rganish ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish mintaqalar iqtisodiyotini barqaror va uzluksiz rivojlanishini ta‘minlaydi, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, provardida esa aholi turmush farovonligini yuksaltirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni ijrosini ta‘minlash, kichik hududlarda sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharning “o‘sish nuqtalari” [1] ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash muhim vazifalardan qilib belgilangan.

Yangi Taraqqiyot strategiyasida Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha o‘rnatilgan yangi tartib asosida tuman va shaharlaridagi mavjud muammo va imkoniyatlar chuqur o‘rganilgan holda, hududlar kesimida ularni tadqiq etish muhim hisoblanadi. Shu boisdan, aholisi zich joylashgan vodiy viloyatlari ichida Namangan viloyati tumanlari misolida bu vazifa ko‘rib chiqildi [4]. Bunda asosan Uychi tumani tanlab olindi. Uychi tumani Namangan viloyati tumanlari orasida iqtisodiy jihatidan bir muncha rivojlangan tuman bo‘lib, u viloyat mehnat taqsimotida qishloq xo‘jaligining paxtachilik, g‘allachilik, pillachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik tarmoqlari, agrosanoat ishlab chiqarishida esa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil, oziq-ovqat hamda qurilish materiallari va ularga xizmat ko‘rsatuvchi mashinasozlikning tarmoqlarini rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Tuman Namangan viloyatining shimoliy-sharqiy qismida joylashgan hamda uning hududi g‘arbdan-sharqqa 30-35 km.ga, janubdan shimolga 15-17 km. masofaga cho‘zilgan va janubiy-g‘arbdan shimoliy-sharqqa tomon to‘rtburchaksimon shaklda joylashgan. Tuman hududi shimoldan Chortoq tumani, shimoliy-sharqda Qirg‘iziston Respublikasining Jalol-Obod viloyatining Jangi – jo‘l tumani, janubiy-sharqda Uchqo‘rg‘on tumani, janubda Norin va g‘arbdan Namangan tumanlari bilan chegaradosh. Chegarasining uzunligi 115 km, uning umumiy maydoni 312,6 km. kv.ni tashkil etadi [3].

Xususan, tuman hududi viloyatning boshqa tumanlariga nisbatan bir muncha qulay geografik o‘ringa ega. Uning

janubi va janubi-g‘arbiy chegarasi bo‘ylab Norin daryosi va u orqali esa katta Anhor arig‘i oqib o‘tadi. Chekka shimoliy-sharqiy chegarasidan esa Farg‘ona vodiysidagi yirik suv shahobchalari – shimoliy Farg‘ona va Katta Namangan kanallari boshlanib, butun tuman hududini kesib o‘tadi. Janubiy-g‘arbdan Chortoqsoy oqib o‘tadi, shuningdek uning hududi orqali Namangan - Andijon, Namangan – Farg‘ona - Qo‘qon hamda Qirg‘iziston Respublikasining Bishkek, Jalolobod, O‘sh va boshqa qator shaharlarni bog‘lovchi avtomobil yo‘llari o‘tadi. Farg‘ona temir yo‘l doirasining Andijon-Namangan yo‘llarining 13,5 kilometri ham Uychi orqali o‘tadi. Andijon-Namangan temir yo‘lining Qizilrovt qishlog‘ida 1994-yilning ohirida “Uychi” temir yo‘l bekatini ishga tushirilishi tumanning geografik o‘rnini yanada qulaylashtirdi. Bulardan tashqari tuman hududining 90%i nisbatan tekis yuzada joylashgan bo‘lib, bu esa agrosanoat majmui tarmoqlarini tashkil etishda, ayniqsa dehqonchilikni rivojlantirishda ancha qulay omil bo‘lib hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti bo‘lgan Uychi tumani mustaqillikdan avval 1935-yil 28-iyulda tashkil topgan bo‘lib, aholi sonining mutloq o‘sishi yillar davomida turli ijtimoiy-iqtisodiy va demografik sabablarga ko‘ra o‘zgarib turgan.

1-jadval. Uychi tumanining ma‘muriy tuzilishi 2024-yil

Viloyat	Namangan
Tuman	Uychi
Markazi	Uychi shahri
Tashkil topgan vaqti	28.07.1935- yil
Umumiy maydoni, ming km2	0,304 ming km2
Tumanga bo‘ysunuvchi shaharlar	-
Qishloq fuqarolari yig‘inlari soni	-
Mahalla fuqarolari yig‘inlari soni	56 ta
Qishloq aholi punktlari	39 ta
2023- yil 1-iyul holatidagi doimiy aholi soni, ming kishi	229,4
sh.j.: shahar	111,3
Qishloq	118,1
Viloyat markazigacha bo‘lgan masofa, km	13 km
Chegaradosh viloyatlar	-
Chegaradosh tumanlar	Chortoq, Uchqo‘rg‘on, Norin tumanlari va Namangan shahri bilan chegaradosh

Manba. Uychi tuman statistika bo‘limi ma‘lumotlari.

Uychi tumani aholisi sonining yildan-yilga o'sib kelayotganligida tumandagi mahallalarning munosib hissasi mavjud. Mahalla shaharlar ichidagi kichik hududiy birlik bo'lib, o'tmishdan meros bo'lib kelmoqda. Respublika Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek "Mahalla institutining joylarda halqning maslakdoshi va ko'makdoshiga, ta'bir joiz bo'lsa, "adolat tarozisiga" aylanishi, hech shubhasiz odamlarning davlatga bo'lgan ishonchini yanada mustahakamlaydi"-degan so'zlari juda o'rindir. Bu esa viloyat umumiy yer maydonining 4,0 foizini, aholisini esa 7,5 foizni tashkil qiladi. Tuman aholisi tez suratlarda bilan o'smoqda va 2000-2010-yillar davomida 119,3 foizga o'sish kuzatilib, o'rtacha yillik o'sishi esa 1,9 foizni tashkil etdi. Tuman hududi bo'yicha aholining o'sishida birmuncha tafovutlar mavjud. Jumladan, tuman bo'yicha 2000-2010 yillarda aholining o'sishi 119,3 foiz bo'lgani holda, Mashad va G'ayrat qishloqlarida bu ko'rsatkich 123,0 - 124,0 Yorkatay va Uychi qishlog'ida esa xatto 126,0-133,0 foizni tashkil etadi (2-jadval).

2-jadval. Uychi tumani aholisining
2000-2010-yillarda o'sishi

№	Ma'muriy-hududiy bo'linmalar nomlari	Aholisi ming kishi hisobida		2000-2010 yillardagi o'sishi, foiz hisobida	O'rtacha yillik o'sish, foiz hisobida
		2000 y.	2010 y.		
1	Tuman bo'yicha:	161,8	193,1	119,3	1,9
2	Shu jumladan: Uychi sh.	15,9	17,8	111,9	1,2
3	O'nhayat sh.	12,8	15,5	121,1	2,1
4	Qizilrovot q.f.y.	19,0	22,1	116,3	1,6
5	Birlashgan q.f.y.	7,1	8,4	118,3	1,8
6	G'ayrat q.f.y.	11,2	13,8	123,2	2,3
7	Uychi q.f.y.	13,5	17,9	132,6	3,3
8	Jiydakapa q.f.y.	22,0	23,2	105,4	0,5
9	Yorqo'rg'on q.f.y.	20,6	25,6	124,3	2,4
10	Yorkatay q.f.y.	18,6	23,4	125,8	2,6
11	Mashad q.f.y.	20,7	25,4	122,7	2,3

Jadval Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

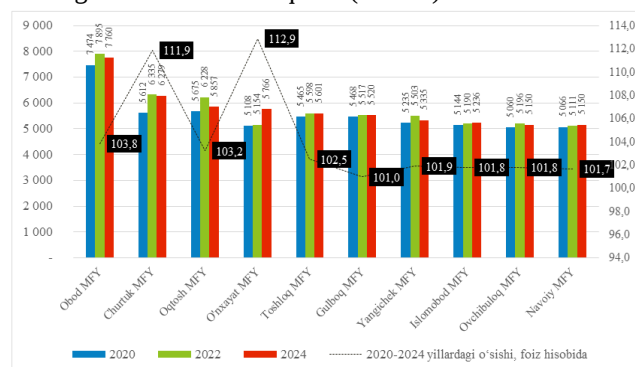
Uychi tumanining umumiy yer maydoni 0,30 ming km² bo'lib, aholisi esa 2023-yil 1-yanvar holatiga ko'ra tumandagi 56 ta mahalla fuqarolar yig'inlarida jami 227,2 ming nafarni tashkil qiladi. Bu esa viloyat umumiy yer maydonining 4,0 foizini, aholisini esa 7,5 foizni tashkil qiladi. Bu aholining 111,1 mingi ayollar shundan 30 yoshdan oshgan ayollar soni 49810 nafar, yoshlar soni 69931 nafarni tashkil etadi. Uychi tumani 56 ta MFYdan tashkil topgan bo'lib, ularning demografik salohiyatida Obod, Churtuk, Oqtosh MFYlar aholi sonining ko'pligi bilan ajralib turadi. Tuman markazidan Namangan

shahrigacha 13 km masofada tumanning 22 ming aholisi juda zich yashaydi va tez suratlarda bilan o'smoqda. Obod MFY da 2020-2024 – yillarda 104,0 foiz va Churtuk MFY da 110,5 foizga o'sish kuzatiladi.

Aholisi eng ko'p mahalla fuqarolar yig'inlari (MFY) bu Obod MFY bo'lib unda 7760 nafar aholi yashaydi shundan, 3600 nafari ayollar, 1600 nafari yoshlar tashkil qiladi. Bu hududda 1220 ta xonadonda 2050 ta oila istiqomat qiladi. Eng kam xonadonlar (337ta), aholisi eng kam (1783 nafar) mahalla Mevazor mahalla fuqarolar yig'ini hisoblanadi. Yoshlar soni bo'yicha Navoiy (3308 nafar), Gumbaz (2998 nafar), Qumtepa (2738 nafar), Umid (2284 nafar), Bo'yag'on (2042 nafar), Yorkatay (2018 nafar), Olmurut (2216 nafar) mahalla fuqarolar yig'ini yetakchilik qiladi (3-jadval).

Tumandagi mahalla fuqarolar yig'inlari kesimida istiqomat qiluvchi oilalar miqdori xam o'rganildi, bunga ko'ra Uychi tumandagi jami oilalar sonida G'ayrat MFY, Qashqar MFY, Ittifoq MFY, Boyag'on MFY, Olmurut MFY, Xojiobod MFY, Xizrobod MFY, Bo'ston MFY, Guliston MFY, Jiydakapa MFY, Umid MFY, Beruniy MFYlarida ularning soni 1000 tadan ko'p ekanligi kuzatildi, demak Uychi i tumani maxalla fuqarolar yig'ilaridagi oilalar o'lchamiga ko'ra katta oilalar ekanligi aniqlandi. Bu esa Uychi tumani maxalla fuqarolar yig'ilaridagi oilalar uning aholisining tabiiy ko'payishini uzoq yillar ta'minlab beradi.

Tumanda joylashgan aholisi eng ko'p MFY lar asosan Namangan shahriga yaqin va ishlab chiqarish korxonalari yoki azaldan yashab kelayotgan suv bo'ylari, katta yo'l yoqalarda istiqomat qiladi. Tuman aholisini aholi soni bo'yicha guruhlashtirsak 5 mingdan ko'p aholisi bor hududlarga Obod, Churtuk, Oqtosh, O'nxayat, Toshloq, Gulboq, Yangichek, Islomobod, Ovchibuloq va Navoiy MFYlarni kiritishimiz mumkin. Ushbu hududlarda Uychi tuman aholisining 57 654 ming nafari yashaydi va bu aholing 25 foizini tashkil qiladi (1-rasm).

1-rasm. Uychi tumani aholisining
2020-2024- yillardagi o'sishi.

Uychi tuman aholisi 3 mingda kam bo'lgan hududlarga Qahramon, Yangiyer, Ezgulik, Qo'rg'oncha, Do'stlik, Mustaqillik, Dehqon, Shaftoli, Bog' va Yangihayot MFYlarni kiritish mumkin. Tumanda aholisi 2 ming nafarga yetmaydigan bitta Mevazor MFY da 1783 kishi istiqomat qiladi va tumanda aholi soni bo'yicha ohirgi o'rini egallamoqda.

Xulosa. Tuman aholisi o'sishining tahlili shuni ko'rsatadiki, u asosan tabiiy ko'payish hisobiga o'smoqda. Shunga bog'liq holda aholi o'sishi ham hududlarda har xildir. Aholi zich joylashgan hududlarda aholi o'sishi tez

bo‘lib, aksincha kam hududlarda esa yanada kamayib boradi, ba‘zi hollarda bu teskari bo‘lishi ham mumkin. Bunga albatta, hududlarning o‘zlashtirilganlik darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa ko‘plab omillar sabab

bo‘ladi. Shu kabi omillarga bog‘liq holda aholi zich yashaydigan hududlarda ishchi kuchining ortiqqligi, kam hududlarda ularning yetishmasligi kabi muammolar kelib chiqadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmoni.

2. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойлашиши (Монография). – Т.: «Фан ва технология», 2010. 276-б.

3. <https://navstat.uz>- Namangan viloyati statistika boshqarmasi sayti.

4. Tojiyeva Z., Omanova K., Pardayev N., Jaloliddinov N., Musayev B., Khursanov S. Regional Characteristics in the Dynamics and Location of the Rural Population of the Republic of Uzbekistan. E3S Web of Conferences 491, 04004 (2024). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202449104004>.

REZYUME. Mazkur maqolada kichik hududlar ijtimoiy-demografik rivojlanishi xususiyatlari, aholi soni dinamikasidagi o‘zgarishlar, aholisi tarkibi, oilaviy, yosh tarkiblari mahalla fuqarolar yig‘inlari kesimida tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы социально-демографические развития маленькой территории, изменении динамики численности населения, состав населения, семейный, возрастной состав населения по разрезу сходы граждан махалли.

SUMMARY. The article examines the socio-demographic development of a small territory, changes in the dynamics of the population, the composition of the population, family, age composition of the population by the section of citizens' meetings of the mahalla.

АҲЫЛЛЫҚ ОРЫНЛАРҒА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТӘРӨПТӨН СЫПАТЛАМА

Г.Б.Утепова – география илимлериниң кандидаты, доцент

Қ.К.Узақбаев – география илимлері бойынша философия докторы

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кишлоқлар, кишлоқнинг географик жойлашуви, аҳоли пунктлари, кишлоқ хўжалигига ихтисослашган кишлоқлар, ихтисослаштирилмаган кишлоқ хўжалиги кишлоқлари, аралаш (агросаноат) кишлоқлар.

Ключевые слова: деревни, географическое расположение деревни, населенные пункты, специализированные сельскохозяйственные деревни, неспециализированные сельскохозяйственные деревни, смешанные (агропромышленные) деревни.

Key words: villages, geographical location of villages, settlements, villages specialized in agriculture, villages that did not specialize in agriculture, mixed (agro-industrial) villages.

Кирисиў. Аўыллар қала ҳәм қала типиндеги елатлы пунктлердиң сырттағы аймақлары болып олар аўыл хожалығында үзликсиз пайдаланатуғын жерлер ҳәм де тураклы халық жасаў орынлары есапланады. Аўыллық орынлар географиялық картада ареал, майдан көринисинде болып, ондағы аўыллық елатлы пунктлери болса ноқат тәризли формада сәўленеди. Аўыллар жәмийеттиң социал-аймақлық шөлкемлесий библиги есапланады.

Аўыллар қалаларға салыстырғанда халық жасаў орнының әйемги формасы болып, әйемги заманларда дәслепки халық мекән-жайлары қала ямаса аўыл деп аталмаған. Аўыллардың пайда болыўы социаллық мийнеттиң бөлистирилиўинде суўғарылатуғын дийқаншылық тараўларының раўажланыўы менен тығыз байланыслы. Суўғармалы дийқаншылық илгери заманда тәбийий суў ағымынан пайдаланған жағдайда алып барылған, кейинирек болса, суўғарыў системалары (бөгет, жап, салма х.т.б) ҳәм қураллары (шығыр) тийкарында раўажланған. Әлбетте, бундай суўғарыў системалары ямаса ҳәзирги заман тили менен айтқанда ирригация инфрасистемаларын жаратыў, пайдаланыў ҳәм оларды қорғаў кең жәмийетшилик мийнетин жеңиллестириў, халықты бир орында ҳәм биргеликте жасаўына тийкар болған. Дәрйалар, сайлар, суў сақлағышлар ҳәм ирригация каналлары аўыллық орынлардың географиялық жайласыўын белгилеп

берген. Суўғармалы дийқаншылықтың раўажланыўы тийкарында ири аўыллар пайда болған.

Аўыллар көбинесе төбеликлерде, таў етеклеринде жайласады. Бундай микрогеографиялық орын стратегиялық тәрөптен ҳәм де жер асты суўы қәддиниң көтерилюи нәтийжесинде жүзеге келетуғын изейдиң алдын алыў ушын да қолайлы есапланады. Тәбийий географиялық фактор аўыллардың шөл, оазис ҳәм алап, таў ҳәм таў алды аймақларда жайласыўы, турак-жай қурылысы ҳәм олардың регионлық өзгешеликлерин белгилеп береді. Соның менен бирге, ҳәр қыйлы тәбийий апатлар жүзеге келиў мүмкиншилигине ийе (сел алыў, опырылыў, жер силкиниў, күшли самал х.т.б.) аймақларда жайласқан аўыллар қолайсыз географиялық орынға ийе. Демек, аўыллық орынлар тәбийий географиялық шараят пенен үзликсиз байланысқанлығы себепли, аўыл хожалығы да тиккелей тәбийий шараят тәсиринде қәлиплесип ҳәм раўажланып аўыллық орынлар географиясына тураклы тәсир етеди.

Жәмийет турмысындағы раўажланыў ҳәм кейинги өзгерислер нәтийжесинде аўыллардың әсте ақырын қалаларға айланыўына ҳәм тураклы раўажланып барыўына себеп болған. Әйне усы дәўирлерден баслап социаллық турмыстың аймақлық дүзилисиниң тийкаргы еки формасы аўыллар ҳәм кейинрек қалалар пайда болған.

Әдебиетларға шолыў. С.А.Ковалев елатлы пунктлердиң жайласыўына төмендегише баха береді. Белгили бир аймақтағы адамлардың турмыс кешириўи, зәрүрли материаллық шараятларды жаратыўы, жасаўы ушын мөлшерленген қолайлы, анық орыны бул – “елатлы пунктлер жыйындысы” [5:46] деп атаўды усыныс етеди. Халықтың территориялық жайласыўы бир-бири менен өз-ара байланыслы болып, ҳәр қыйлы өлшемдеги көринисте сәўлеленеди, сондай-ақ ҳәр түрли ўазыйпа ҳәм функцияларды орынлайды. Елатлы пунктлердиң жайласыў формасы ҳәр қыйлы көлемде болыўы менен бирге территориялық өзгешеликке де ийе. Бул өзгешелик олардың экономикалық тәрәптен өзлестирилиў дәрежесин көрсетеди.

А.И.Алексеевтин пикиринше аўыллық орынлардағы елатлы пунктлер тәбийий ресурсларға тийкарланып жүзеге келеди. Оның баслы өндирилс функциясы жер ресурсларын эксплуатация етиў нәтийжесинде аўыл хожалық өнимлериниң айырым бөлегин өзи ушын пайдаланыў, айырым бөлегин болса сатыў ушын өндириўден ибарат болып табылады [4:11]. Аўыл халқы жасайтуғын елатлы пунктлар тарийхый дәўирлерден бери көбирек тәбийий географиялық факторлар нәтийжесинде жүзеге келген ҳәм усының тийкарында хожалық формалары раўажланған. Сол себепли көпшилик аўыллар суў ресурслары мол аймақларға жақын дийханшылық ҳәм шарўашылық пенен шуғылланыў мүмкиншилиги қолай, тәбийий ресурслар базасы тийкарында жайласқан. Географиялық орталық ҳәм тәбийий шараят аўыллық елатлы пунктлердиң жайласыўын белгилеп береді.

Талқылаў ҳәм нәтийжелер. Аўыл халқының географиялық орталық ҳәм тәбийий шараят пенен соншелли беккем байланысқанлығы олардың турмыс тәризи, жасаў жағдайлары, ҳәттеки минез-қулкында да тәбийийликти ҳәм әпиўайылықты келтирип шығарған. Қала халқының өзгешелиги жасаў орталығының тәсиринде жаңалықларға умтылыўшылығы, оларды тез қабыл етиўи ҳәм өзлестириўи менен көзге тасланады. Қалалар аўыллардан ажыралып шыққан яғный, қалалар аўыллардың раўажланған формасы. Жер жүзиниң ең әйемги қалалары Жақын Шығыс, ҳәзирги Израил, Иордания, Сирия мәмлекетлери аймағында кәлиплескен.

Бизиң шараатымызда аўыллар “қыслаў” мәнисин аңлатыўы да бийкар емес. Себеби, жақын өтмиште жергиликли халық жазғы ҳәм гүзги атыз жумысларын (бағшылық, шарўашылық, дийқаншылық) тамамлағаннан кейин, жыйналған зүрәтлер дән, мийўе, отын ҳәм басқа зәрүрли өнимлер менен қыс айын өткерий ушын аўылларға қайтқан. Сондай-ақ, халық аўызеки тилинде “жазлаў” деген термин де ушырасады. Бул өз гезегинде шарўашылыққа тийкарланған сөзлик болып, аўыл адамлары бәхәр келиўи менен шарўа маллары ушын қолайлы кеңисликлерге (дала ҳәм ярым шөллерге) көшип ҳәм гүз айының ақырында шарўа маллары менен қыслаўға қайтып келетуғын болған.

Аўыл ҳәм қалалар айрықша географиялық жуплық болып, биреўиниң раўажланыўы екіншисине байланыслы. Оларды бүгинги күнде бири-бирисиз көз алдымызға сәўлелендирип болмайды. Аўыллар ҳәм қалалар жәмийетте өзиниң салмақлы орнына ийе.

Аўыллық орынлар көбирек тәбияты менен шырайлы болса, қалалар саўлатлы имаратлары, заманағәй көринислери менен инсанды өзине тартады.

Аўыллық орынлар ямаса аўыллар тийкарынан аўыл хожалығы менен шуғылланатуғын халықтың аймақлық шөлкемлесиў формасы болып, ол мәниси жағынан география, әсиресе, экономикалық ҳәм социаллық географияның зәрүрли изертлеў объекти есапланады. Бирақ, аўыллық орынлар бул илим шеңберинде қалаларға қарағанда жүдә аз үйренилген. Қалалардың жәмийет турмысында жетекши орын тутыўы, жақын өтмиште аўылларға екінши дәрежели көз-қарас, аўылларды қалаларға айландырыў сиясаты, аўыллардың көп санлылығы ҳәм олар бойынша статистикалық мағлыўматлардың кемлиги ҳ.т.басқалар аўыллық орынлар географиясына салыстырмалы итибарсызлықты келтирип шығарды.

Аўыллық орынларды илимий тәрәптен үйренгенде олар жайласқан аймақтың тәбийий географиялық шараатына айрықша итибар берий керек. Атап айтқанда, орынның климат шарааты, рельефи, суў ҳәм топырақ ресурслары ҳәм флорасына итибар қаратыў лазым. Оларға айрықша агроландшафт, аймақлық комплекс ямаса аймақлық социал-экономикалық система ретинде методологиялық қарым-қатнаста болыў керек. Усыннан келип шығып, аўыллық орынларды комплекс үйрениўде системалы қатнаста болыў, аймақтың тарийхый басып өткен жолы ҳәм мүмкиншиликлерин есапқа алыў зәрүр. Оларды статистикалық, тарийхый ҳәм географиялық тәрәптен салыстырыў, картографиялық көз-қарастан анализлеў, топарларға бөлий, районластырыў ҳәм басқа да методлар тийкарында әмелге асырыў зәрүр. Сондай-ақ аўыллық орынлар географиясын үйрениўде социаллық мәселелер зәрүрли орын тутады ҳәм олар демографиялық процесслер сыяқлы халықлар географиясы менен де тиккелей байланыслы болады. Бунда аўыл халқының жасаў шарааты ҳәм турмыс тәризи, социал инфрасистема, геокрименоген, нозогеографиялық ҳәм геоэкологиялық жағдайлары анализ етилиўи керек.

Аўыллардың орынлайтуғын ўазыйпалары яғный функцияларына байланыслы илимий әдебиетларда (С.А.Ковалев, А.И.Алексеев) тийкаргы үш типке ажыратып үйренеди:

1. аўыл хожалығына қәнигелескен аўыллар;
2. аўыл хожалығына қәнигелеспеген аўыллар;
3. аралас (агросанаат) аўыллар.

Аўыллардың қәнигелесиўи ҳәм үлкен-кишилиги тийкарында олардың орынлайтуғын ўазыйпасы мудамы өз күшин сақлап турады.

Аўыл хожалығына *қәнигелескен* аўыллар бағшылық ҳәм жүзимшилик, мийўе-палыз өнимлери, дәнли өнимлер ҳ.т.басқа суўғарылатуғын дийқаншылық ҳәм шарўашылық түрлери менен шуғылланады. Аўыл хожалық тармақларының “аўыл пайда етиў” мүмкиншилиги де ҳәр қыйлы болады. Салыстырмалы үлкен аўыллар суўғармалы дийқаншылық раўажланған аймақларда жүзеге келеди. Шарўашылықтың түрлери менен шуғылланған халықтың жасаў аймақлары онша үлкен болмайды.

Аўыл хожалығына *қәнигелеспеген* аўыллар тийкарынан ҳәр қыйлы жер асты қазылма байлықлары

мол аймақларда, темир жол тараўлары раўажланған орынларда, метеорологиялық станциялар тийкарында, туристлик хэм рекреациялық орынларда, каналлар, суў сақлағышлар хэм басқа да ирригация тармақлары менен байланыслы территорияларда қәлиплеседи. Бундай аймақларда әдетте өндириллик санаат тараўлары басым көпшиликти, ал дийханшылық хэм шарўашылық түрлери болса жүдә аз муғдарда болады. Бул аўыллардың халқы да онша көп болмайды. Өндириллик потенциалының үлкен болмаўы себепли бундай аўыллардың көпшилиги қала ямаса қала типиндеги елатлы пункт статусына ийе емес. Бирақ келешекте өндириллик санаат тараўлары жақсы раўажландырылса бундай аймақларды *қала типиндеги елатлы пункт* ямаса *киши қалаға* айландырыў мүмкиншилиги жоқары болады.

Аралас типтеги (агросанаат) аўыллар жоқарыдағы еки тараўдың раўажланыўы ямаса, әдетте аўыл хожалығы менен байланыслы санаат кәрханалар негизинде пайда болған. Бундай аўыллардың демографиялық потенциалы салыстырмалы үлкен болады. Демек, аўыллардың үлкен-кишилигин олардың атқаратуғын функциясы белгилеп береді. Бул елатлы пунктлер географиясының ең зәрүрли ызыамлықларынан бири болып табылады.

Аўыллардың үлкен-кишилиги олардың атқаратуғын функциясы менен бирге, халыққа хызмет көрсетиў хэм сервис тараўларының раўажланыў жағдайларыда хэр қыйлы болады. Аўыллық елатлы пунктлер тығыз

жайласқан аймақларда айрықша “аўыл агломерациясы” қәлиплесип, олар шеңберинде маятник тәризли миграция жүзеге келеді.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда аўыллар дем алыў орынларын рекреация хэм туризмди раўажландырыўда да үлкен әхмийетке ийе. Өзине тән шырайлы тәбияты, көзди куўандыратуғын сулыў көриниси менен дыққатқа ылайық аўыллар көплек табылады. Атап айтқанда сай хэм булақлар бойындағы аўылларда хэр қыйлы дем алыў үйлериниң заман талабына сай ислениўи көплеген саяхатшылардың қызығыўшылығын арттырмақта. Әйне ўақытта аўыллық орынларда жергиликли, диний, агротуризм хэм экотуризмди раўажландырыў мүмкиншиликлери де жоқары. Өзбекстан Республикасында “Абат аўыл” дәстүриниң ислеп шығылыўы елимизде аўыллық орынларды хэр тәрәплеме раўажландырыўға мүмкиншилик жаратты. Елимиздеги хэр қыйлы зыярат орынлары, көп жыллық тереклер, үнгир хэм сарқырамалар, әжайып таў ямаса оазис ландшафтлары, миллий халық ойынлары, дәстүр хэм тойлары, тағамлары хэм кийим-кеншеклери де белгили дәрежеде туристлерди өзине тартпақта. Әсиресе хэр қыйлы археологиялық табылмалар, қорғанлар хэм төбеликлер, әйемги ирригация системасы илимий хэм халықаралық туризмди аймақлық шөлкемлестириўде әхмийетли бағдар болып хызмет етпекте. Аўыллық орынларды географиялық тәрәптен үйрениўде жоқарыда сөз етилген пикирлерди есапка алыў мақсетке муўапық болып табылады.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020-йил 28-мартдаги “Аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш янада такомиллаштириш муносабати билан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тоғрисида”ги 187-сон қарори.

2. www.visasam.ru Николай Шувалов. Продолжительность жизни в мире по странам в 2023-2024 году.

3. www.dzen.ru Рейтинг продолжительности жизни по странам на 2024 год.

4. Алексеев А.И. Многоликая деревня: (населения и территория). –Москва: «Мысль», 1990. –С. 11.

5. Ковалев С.А. Сельское расселение. – Москва: МГУ, 1963. –С. 46.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қишлоқ жойларнинг географик тавсифи ва қишлоқ жойларига хос хусусиятларнинг илмий баҳоси берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье дается географическая характеристика сельских местностей и научная оценка особенностей, присущих сельским территориям.

SUMMARY. This article provides a geographical description of rural areas and a scientific assessment of characteristics inherent to rural territories.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИЙХЫНАН

(1991-2005-жыллар)

З.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон, мустақиллик, ислохотлар, пойтахт Нукус, маъмурий марказ, урбанизация, саноат, шаһар қурилиши.

Ключевые слова: Каракалпакстан, независимость, реформы, столица Нукус, административный центр, урбанизация, промышленность, градостроительство.

Key words: Karakalpakstan, independence, reforms, capital Nukus, administrative centre, urbanization, industry, science, town-planning.

Өзбекстанның қалалар системасында Қарақалпакстан Республикасы пайтахты Нөкис қаласының айрықша статусы хәм роли бар хәм 2002-жыл 8-майда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң Нөкис қаласының 70 жылығына таярлық хәм оны байрамлаў хәққындағы қарары айрықша әҳмийетке ийе. Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И.А.Каримов өз сөзинде көп миллетли Нөкис қаласы бүгинги күнде бийтәқрар көринис пайда етеди, биз оны ири санаат кәрханалары, илим хәм мәденият орайы, дослық-туўысқанлық қаласы деп есаплаймыз. Әлбетте, оны бундай деп тәрийиплеў ушын ол өзиниң бекем турмыслық тийкарына ийе.

Нөкис қаласы мәмлекетимиздиң экономикалық хәм социаллық раўажланыўына қосқан ылайықлы үлесі, қыйын экологиялық шараятларда турмысымыздың көплеген салаларында жоқары нәтийжелерге ерискени, елимизде жасап атырған барлық миллетлер менен халықлар арасында дослық хәм татыўлықты бекемлеў, миллий кәдириятларды қәстерлеп сақлаў хәм байытыў, жас әўладты ўатанға муқаббат хәм садықлық руўхында тәрбиялаў ислеринде қала халқының әмелге асырып атырған үлкен жумыслары ушын және де 70 жыллығы мүнәсибети менен 2003-жылы 11-сентябрьде «Дослық» ордени менен сыйлықланды.

Усы көзқарастан алып қарағанда Нөкис қаласының тарийхы хәм оның пайтахт сыпатында қәлиплесиўи, сондай-ақ, ғәресизлик жылларындағы тарийхын үйрениў актуал машқалалардың бири болып табылады [1].

Нөкис қаласының пайда болыўы XX әсир даўамында жедел раўажланыў дәрежесине жетти. Ғәресизлик жылларында Өзбекстанның ең алдыңғы раўажланған қалаларының бирине айланды, барлық орынларда қурылыс ислери, абаданластрыў ислери әмелге асылды, илим хәм мәденияттың жаңа орайлары пайда болды. Өтмиште Нөкис қаласы сиясий хәм экономикалық орай сыпатында пайда болған, сондай-ақ қорғаныў стратегиялық әҳмийетке ийе болған қорған, бақлаў орны ўазыйпасы сыпатында қәлиплескен. Нөкистин қала сыпатында қәлиплесиўинде саўда-сатық, кәсип-өнерментшилик, ислеп шығарыў тийкаргы роль ойнаған болса, кейиншелік оның раўажланыўына санаат хәм транспорттың раўажланыўына байланысly административлик ўазыйпаларды орылаў үлкен тәсир тийгизген. 1932-жылы 1- апрельде бурынғы аўқам СССР ВЦИК Президиумы қарары менен Нөкис

Қарақалпакстан АССРның пайтахты етип тастыйықланды. Нөкис қаласы Республиканың экономикалық, сиясий хәм мәдений орайы сыпатында белгили болды [2]. Нөкис қаласының тарийхын изертлеўдиң тийкаргы бағдарларының бири бул урбанизациялық процесслерди алып қараў, зәрүрли процесс екенлиги нәзерде тутады.

Урбанизация тараўында хәзирги аймақлық раўажланыў сиясатын төрт басқышта көрип шығамыз, тийкарынан пайтахт, аймақлық, ўәлият ишиндеги раўажланыўдың түрлери [3]. Белгили болғанындай, барлық қала хәм посёлкалар бир ўақыттың өзінде бир қыйлы дәрежеде раўажланыўы мүмкин емес, сол себепли хәр бир аймақлық зонада белгили раўажланыў орайларын таңлап алыў зәрүрлиги туўылады.

Бундай жағдай қала хәм республикадағы қыйын сиясий, социаллық-экономикалық раўажланыўдың қыйыншылығы менен анықланатуғын еди. Бул дәўирде Нөкис сиясий ўақыялар орайына айланды. Мысалы, 1990-жылы 14-декабрьде Нөкис қаласында болып өткен ҚҚАССР Жоқарғы Совети IX сессиясында Өзбекстан Республикасы курамында Қарақалпакстан Республикасы ғәресизлиги хәққында қарар қабыл етилди [4].

Административлик басқарыў системасында көрсетилген бул жаңалықлар социал-экономикалық раўажланыў процесине хәм басқарыўға тәсир ететуғын еди. Мысалы, 1990-жыллар қарсаңында Нөкис Өзбекстанның ең ири қалаларының бири еди. 1990-жылы қаланың социал-экономикалық жағдайы бир қанша аўырласты. Төмендеги мағлыўматларды алып қарайық: 1990-жылдың январь-март айларында экономиканың барлық тармақларындағы процент көрсеткишлер 1989-жылдағыға қарағанда төмен еди. Қаладағы тийкаргы кәрханалардың ахўалы жақсы емес еди. Мысалы, жүк тасыўдан түскен таксопарк дәрәматы 697,5 мың сўмды қурайтуғын болса, 1989-жыл менен салыстырғанда дәрәмат 17% төмен еди. Қарақалпакстан электр тармақлары капитал қурылысы жобалары – 87% ке, ССО «Арал суў қурлысы» – 79% ке, «Ресағарқурылыс» бирлеспеси – 57% ке, «Катта ағар ЖБИ» – 32% ке орынланғаны мәлим [5].

Бул тараў бойынша 1994-жылға келип сезилерли илгерилеўлер бақлана баслады. Усы жылға келип қалада 480 ге жақын көшелер абаданластырылған, 7 киши район, 3 халық посёлкалық кеңес бар еди. Қала халқы оның этирапын қосып есаплаганда 250 мың адамға жетти. Жеке турақ жайларды қурыў басланды:

1994-жылдың 8-айында 1025 пукара жер учаткасы ушын арза берди, соннан 979 ы улыўма муғдары 71,5 болған жерди алыўға муўапық болды. Нөкис 310 км водопровод тармақларына, 267,5 км энергетика хэм байланыс кабельлерине, 89 км ыссылық трассасына, 517 км газопровод трассасына, 258 км асфальтланған көшелерге ийе болған қала еди [6].

1992-жылы 18-майда Нөкис қаласы халық депутатлары Кеңесиниң XI сессиясы шақырылды, сессияда Ш.Уснатдинов Нөкис қаласы хәкими етип сайланды. Усындай қыйын, қурамалы дәўирде (1991-1994-жж) «Гөне қала хэм Темир жол вокзалын» бирлестириўши троллейбус линиясы хэм троллейбус депосы, Нөкис кабель заводы, ун комбинаты, РК-1 пуў қазанының биринши гезеги, 422 оқыўшы орнына ийе болған 9-санлы орта мектеп имараты, «Қызкеткен» посёлкасында 260 орынлы мектеп, 13-санлы аптека, қан куйыў станциясы сыяқлылар қурып иске түсирилди. Сол дәўирде «Катекс» тоқымашылық комплексиниң қурылысы даўам еттирилип, 1993-жылы «Катекс» тоқымашылық комбинаты иске түсирилди. 1994-жылы 17-октябрьде халық депутатлары Нөкис қаласы Кеңесиниң нәўбеттен тысқары сессиясы болып, Нөкис қаласының социал-экономикалық раўажланыўының тийкаргы бағдарларына баҳа берилди хэм басқарыў, хожалық жүргизиў тараўындағы реформалардың барысы көрилип шығылды. Усы дәўирде Нөкис қаласының раўажланыўында унамлы өзгерислердиң болғанлығы анализ етилди. Мысалы, бул бойынша төмендеги фактларди алып қараўға болады. 1994-жылы 1-августқа дейин Нөкис қаласында 231 объект мәмлекет қарамағына шығарылды хэм басқа мүлк формаларына өткерилди. Солардан 33 и акционерлик жәмийет, 25 и жәмәетлик, 171 и жеке мүлклер болды, 231 объекттен 120 шөлкем банкта өз есап-китабына ийе есап бетлерин ашты солардан 47 си патент алды [7].

Айырым өзгерислерге қарамастан экономикада түпкиликли өзгерислер көзге тасланбады. 1997-жылы Хәкимият органлары қарары менен қалада меншиклестириў бойынша бир қатар илажлар әмелге асырылды. Мысалы, 1996-жылы тек Нөкис қаласында 427 объект хэм кәрханалар меншиклестирилди, соннан 90 акционерлик, 83 мәмлекетлик, 252 жеке, 2 шериклик кәрханалар еди, 1997-жылға келип бундай объектлер саны 453, 1998-жылы болса 599 ға жетти.

Бирақ, қаладағы кәрханалар ислеп шығарыў хэм экономикалық қуўаты бир қанша төмен еди. 1997-жылдың өзинде олардың дебитор қарызлары 475 млн. сўм, кредитор қарызлары болса 7 млрд. сўм болған еди.

1990-1991-жыллар менен салыстырғанда санаат өнімлериниң айырым түрлеринде ислеп шығарыў 50-90 процентке шекем кемейди. Буған мысал ретинде, сүт өнімлерин ислеп шығарыў 87 процентке, гөш өнімлери 37 процентке кемейген. Сондай-ақ, қурылыс материалларын ислеп шығарыў бойынша мүмкиншиликлер де жетерли дәрежеде болған жоқ. 1991-1992-жыллары 36 мың тоннаға шекем хәк шығарған, «Мрамор» заводында мрамор плиталарын ислеп шығарыў да дерлик 60 процентке дейин азайған. «Нөкисвинзаводы» АЖ де 1991-жылы 530 мың дана спиртли ишимликлер шығарылған болса, бул

көрсеткиш 1999-жылда тек 192 мың дана болып, өним ислеп шығарыў 64 процентке кемейген. Пиво ислеп шығарыў улыўма тоқтады. Тийкарынан, барлығы бюджетке өзиниң унамсыз тәсирин тийгизди. Нөкис қаласы бойынша 1999-жылда 1998-жыл менен салыстырғанда 7 кәрхана өним ислеп шығарыў көлеминиң төменлеўи себебинен 160 млн сомлық өнимлери жобадағыдан да кем жетистирди.

1999-жылы «ҚҚ мебель» АЖ да өним ислеп шығарыў көлемин төменлетип жиберди. «Гербиш заводы» АЖ лери дерлик банкрот халына келген. Бул жағдайларды анализлегенимизде айырым кәрханаларда жұмысты дурыс шөлемлестире алмаўы себебинен өним ислеп шығарыўдың кемейип кетиўи, оларда ислеўшилердиң материаллық жағдайының төменлеўине, жұмыссызлар санының өсиўине алып келгенлиги белгили.

Усы мәселе бойынша төмендеги фактлик материалларға итибар беретугын болсақ, «ҚҚ мебель» АЖ де 2000-жылдың январында ислеўшилердиң орташа айлығы тек ғана 1612 сўмды қурады. Бул қала бойынша ең аз айлық болып табылады. Бул көрсеткиш «Маман» АЖ де 2162 сўмды, «Пивозавод»та 2230 сўмды, «Қырық қыз» АЖ де 2380 сўмды қурайды.

2000-жылдың 1-мартында 213 млн. 206 мың таяр өнимлер, сапасының төменлиги, бәсекеге шыдам бере алмаўы нәтийжесинде өз қарындарларын таба алмады. Мағлұматлар бойынша «Ресагрокурылыс индустрия» өндириллик бирлеспесинде 34 млн. сўм, «Даўыт» АЖ де 20 млн. сўм, Шийше усақлап сатыў заводында хэм «Султанўайс» таў кән карьеринде 12 млн сўмды қурайды. Санаат кәрханаларында орын алып атырған кемшиликлердиң баслы себеплериниң бири, өндиристе жаңа технология менен үскенелеў, реконструкциялаў мәселелелери менен шуғыланбағандлығының себебинен екенлиги мәлим [8].

2001-жылда Қарақалпақстанның улыўма өними 40520,6 млн сўмды пайда еткен болса, соннан Нөкис қаласы 10824,4 млн. сўм санаат өнимин ислеп шығарды. Нөкис қаласында 3169 ға жақын юридикалық шахс – кәрханалар дизимге алынған. 2003-жылы «Уздунробита», «Платтас», «Марказий Осиё реңли таслар компаниясы», «Осиё-вит», «Лотус», «Судочье», «Карт», «Кокут интернационал», «Шарқ-текс», «Арал артемия компани», «Нукус морэй сервис», «Росэнерго» сыяқлы қоспа кәрханалар искерлик көрсетти. Нөкис бойынша барлық финансластырылған дереклер бойынша сарпланған капитал бюджетлер 5995 млн. сўмды пайда еткен болса, соннан шет ел инвестициясы 2071,4 млн. сўм болды.

Ғәрезсизлик дәўиринде жеке турақ жай қурылысы жылына 23,7 мың кв.м.ди пайда етти. Нөкис қаласы халқының турақжай менен тәмийинлениўи халықтың жан басына 1,4 кв.м. ден ибарат, ол республикада унамсыз көрсеткиш емес еди. 2002-2003-жылларында қала қурылысы комплексинде 44 қурылыс монтажлаў кәрхана хэм шөлкемлер хызмет көрсетти.

Егер республикада пуллық хызмет көрсетиў жан басына 6114,9 сўмды пайда еткен болса, оның ең жоқарғы дәрежеси Нөкис қаласына туўра келеди, яғный жан басына 16925,7 сўм. Халыққа хызмет көрсетиў республикада жан басына 474,4 сўм болған, тийкарынан бул Нөкисте 1443,5 сўмға жетти [9]. 1997-

жылы «Педрини» (Италия) фирмасы менен биргеликте мрамор плиталар ислеп шығаратуғын завод иске түсірилди, завод жылына 60 мың кв.м. плита ислеп шығаруы дәрежесине ийе болды.

Қаланың шығыс тәрепінде Болгариядан келтирилген үскенелер менен тәмийинленген өсімлик майы ислеп шығаратуғын киши завод иске түсти, оның бир жыллық өними 120 мың литр. Буннан тысқары Жәхән банки бюджети есабынан «Қызкеткен» посёлкасы халқын сыпатлы ишимлик сууы менен тәмийинлейтуғын имарат иске түсірилди.

Ислеп шығаруыда шет ел капиталының үлеси бир қанша раўажланды. 2005-жылда дизимге алынған 48 қоспа кәрханалардан 17 си Нөкис қаласында хызмет көрсетеди. Кәрханалардың ис хызмети 2005-жылғы мағлыұматлар бойынша, усы жылдың 9 айы даўамында 6,4 млрд.сұмлық халық пайдаланатуғын күнделикли товарлар ислеп шығарды. Олар экспортқа материаллар ислеп шығаруыға мөлшерленген (4,4 млн. АҚШ доллары) болса усы дәўир даўамында импорт бойынша, тек 1,3 млн. АҚШ доллары есабынан (олар тийкарынан технология) товар алып киргизилген [10].

Нөкис қаласында экономикада бир қанша дәрежеде раўажланыўлар менен бир қатарда машқалалар да бар еди. Тийкарынан, базар экономикасы принципери жеке мүлк пенен мәмлекетлик мүлк ортасындағы байланыслар жәрия қылынбаған. Мысылы, 2005-

жылда 10 кәрхана 1229 млн. сұм инвестиция киргизуі шәрти менен инвесторларға берилди. Буларға 13 хәм 19-санлы автокәрханалар, «Нөкис сүт» АЖ киреди, «Ыссылық орайы» АЖ, «Сельхозхимия», Орайлық автотранспорт, «Полиграфтәмийнат», ОДСП-1 промбазасы сыяклы кәрханалар акциялары сатуыға қойылды.

Қала инфраструктурасын раўажландыруы ушын хызмет етуғын кәрханалар саны 10 ға жетти. Соннан 2 акционерлик жәмийет, 8 и социаллық-ижара кәрханалар. Буннан тысқары арнаулы қурылыс кәрханасы бар. 2006-жылдың ақырына барып Нөкис қаласында ҳәр бир адамға 13,9 кв.м. турар жай майданына туўра келеди. Сол жылда 63,3 мың кв.м. турак жай пайдаланыўға берилди.

Нөкис қаласының социал-экономикалық мәдений раўажланыў дәрежесин төмендегише жуўмақлап көрсетиўге болады.

1991-2005-жыллары Нөкис қаласы ғәрезсиз Өзбекстанның бир бөлеги сыпатында үлкен өзгерислерди басынан кеширди. Экономикалық, мәдений хәм социаллық тараўларда әмелге асырылған реформалар қаланың заманағөй хәм тураклы раўажланыўына тийкар жаратты. Нөкис қаласы тек ғана Қарақалпақстан Республикасының хәкимшилиқ орайы емес, ал пүткил мәмлекет ушын әхмийетли мәдений хәм экономикалық орайға айланды.

Әдебиятлар

1. Выступление Президента Ислама Каримова на торжественной церемонии посвященной 70 летию города Нукуса. / «Вести Каракалпакстана», – Нукус, 13.0.92003.
2. ЦГА.Ф.322.ОП.1.Д.8,66.Л.1.
3. Ата-Мирзаев О., Гентишке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Ташкент: «Университет», 2002. 56-б.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 326-б.
5. / «Нөкис ҳақыйқаты», 1994, 8-сентябрь.
6. XXI шақырық халық депутатлары Нөкис қалалық кеңесиниң сессиясы. / «Нөкис ҳақыйқаты», 1994. 2- ноябрь.
7. Текущий архив хақимията г.Нукус за 1998 г. XIV сессия 1 Созыва Нукуского городского Совета народных депутатов.
8. / «Нөкис ҳақыйқаты», 2000-жыл, 4-апрель.
9. Справка об итогах социально-экономического развития и ходе экономических реформ в Республике Каракалпакстан за первое полугодие 2003 года. -Нукус, 2003. -С. 7.
10. Пайтахт санааты. / «Нөкис ҳақыйқаты», 2005-жыл, 17-ноябрь.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақистон Республикаси пайтахтининг мустақиллик йилларидаги ривожланишининг тарихий-ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган, ижтимоий ҳаёти асосларнинг шаклланиш босқичлари, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожланиш йўллари ёритилган. Қарақалпақистоннинг шаҳар қурилиш соҳаси бўйича тарихи янги саҳифалар билан тўлдирилди ва янги фактологик материаллар илмий муомалага киритилди.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются историко-правовые основы развития столицы Республики Каракалпакстан в годы независимости, описываются этапы формирования основ общественной жизни, пути экономического и социально-культурного развития. История Каракалпакстана в области градостроительства пополнилась новыми страницами, в научный оборот введены новые фактические материалы.

SUMMARY. This article is analyzed of historical-legal foundations in the development of the capital of Karakalpakstan Republic. In the years of independence is founded the social life, covered the steps of formation. The basis of city life, economic and social - cultural development and we also filled up their history of Karakalpakstan in the sphere of city building and lead up in scientific operation of new factual materials.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА МАДАНИЯТ СОҲАЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ҲОЛАТИ (2017-2023 йиллар)

У.Е.Хужаниязов – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мустақиллик, маданият, санъат, театр, фестивал, ислохот, спектакл, халқаро, мусиқа, эстрада.

Ключевые слова: независимость, культура, искусство, театр, фестиваль, реформа, спектакль, международный, музыка, эстрада.

Key words: independence, culture, art, theatre, festival, reform, performance, international, music, pop.

Кириш. Такидлаш керакки кейинги йилларда мамлакатимизда ҳамма соҳалар қатори маданият ва санъат соҳасида ҳам янгиланиш ҳамда модернизация ишлари жадал олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 майдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3022-сон Қарорининг эълон қилиниши, шунингдек, маданият ва санъатнинг ҳаётимиздаги ўрни ҳамда аҳамиятини ошириш, маданият ва санъат муассасаларининг фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича 2017-2021 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлари дастурининг тасдиқланиши республикамиздаги маданият ва санъат муассасаларини янги босқичга кўтариш учун катта замин яратди.

Адабиётлар таҳлили ва методлар. Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар, яъни тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик ҳамда фанлараро ёндошувлар асосида ёритилган. Шунингдек мавзунини ёритишда, тадқиқотга доир нашр этилган илмий мақолалар, архив ҳужжатлари таҳлил қилинди ҳамда умумий маълумотлар сифатида фойдаланилди.

Натижалар. Қорақалпоғистон Республикасида кейинги йилларида маданият ва санъат соҳасида катта ислохотлар, янгиланишлар амалга оширилиб, катта ютуқларни қўлга киритилмоқда.

Муҳокама. Қорақалпоғистонда театр санъати халқ маданий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб келмоқда. Кейинги йилларида қорақалпоқ театр санъати ҳар жиҳатдан камол топиб, ўз тараққиётида бир қанча ютуқларни қўлга киритди. Бугунги кунда қорақалпоқ диёрида 3 та давлат театри мавжуд бўлиб улар, Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали академик театри, Сапар Хўжаниёзов номидаги Қорақалпоғистон ёш томошабинлар театри ва Қорақалпоқ давлат кўғирчоқ театрларидир.

Юртимизнинг катта театрлардан бири бўлган Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали театрига Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлигининг 2017 йил 22 февралдаги 240-сонли қарори билан “Академик театр” мақоми берилди [1]. Бу эса театр тарихида муҳим воқеа бўлди ва театр жамоасини янгидан-янги ютуқларга илҳомлантирди. Мазкур йили театр Тошкент шаҳрида республика театрлари орасида ўтказилган “Сени қўлаймиз, Замондош” кўрик танловига К. Раҳманов, Қ.Заретдиновларнинг “Муҳаббат шамоли” мусикали драмаси билан қатнашиб, III ўринни, 2018 йили Тошкент шаҳрида ўтказилган “Дебют-2018” V-Республика кўрик-

фестивалига М.Реймов томонидан саҳналаштирилган “Лувр ўрдаги” спектакли билан қатнашиб I ўринни эгаллади [2].

Сапар Хўжаниёзов номидаги Қорақалпоғистон ёш томошабинлар театри жамоаси 2018 йили ўзининг янги биносига эга бўлди. Театрнинг янги биносини қуриш учун жами 10 млрд. 313 млн. сўм маблағ ажратилди. Жаҳон андозаларига тўлиқ жавоб берадиган янги театр биносининг қуриб битирилиши театр жамоасига халққа янада самарали хизмат кўрсатишга ва катта муваффақиятларга эришиш имкониятларини яратди [3].

Хусусан, 2020 йили Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган “Дебют-2020” VI-Республика фестивалига Рей Куниднинг “Қора дипломат” спектакли билан қатнашиб “Режиссёр ва рассомнинг муваффақиятли ҳамкорлиги” номинациясини, шунингдек, “Эҳтиром-2020” мукофотининг “Йил спектакли” номинацияси (П.Айтмуратов “Устоз тағдири”) ғолиби бўлишди. 2022 йил 26-30 сентябр кунлари бўлиб ўтган “Дебют-2022” кўрик танловига режиссёр Султан Қаллибеков томонидан саҳналаштирилган “Қўрқит ота” спектакли билан қатнашиб иккинчи ўринни эгаллашди [4].

Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2019 йил 15 майдаги “Сени қўлаймиз, замондош!” V - Республика театрларининг кўрик-фестивалини ўтказиш тўғрисида”ги 293-сонли буйруғига мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳрида 10-16 июнь кунлари “Сени қўлаймиз, замондош!” Ўзбекистон театрларининг V республика кўрик-фестивалининг ўтказилиши республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Мазкур фестивалда Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат академик мусикали театри “Саҳоват боғи” спектакли билан қатнашиб, биринчи ўринни эгаллади [2]. Сапар Хўжаниёзов номидаги Қорақалпоғистон ёш томошабинлар театри жамоаси эса Б.Айтмуратов қаламига мансуб “Мўйноқда бахтнинг тонглари отди” спектакли билан қатнашиб “Энг яхши драматургия” номинацияси ғолиби бўлди.

Бугунги кунда қорақалпоқ театр жамоалари ижодий имкониятларини янада кенгайтириб, чет элларга ижодий сафарлар уюштиришмоқ. Жаҳон миқёсида ўтказилаётган танлов ва фестивалларда муносиб иштирок этиб, турли номинациялар бўйича муваффақиятларга эришмоқда. Масалан, 2018 йили Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали академик театр жамоаси Қирғизистон республикасида ўтказилган “Айтматов ва театр” халқаро театрлар фестивалига Ч.Айтматов асари асосида саҳналаштирилган “Лувр ўрдаги” номли спектакли билан қатнашиб III ўринни эгаллади. Шунингдек, театр жамоаси 2021 йили июль ойида Туркия давлатининг Трабзон шаҳрида ўтказилган Халқаро

театрлар фестивалига Ч.Айтматов асари асосида сахналаштирилган “Жамила” спектакли билан катнашди [2].

Маълумки бахшичилик санъати халқ оғизаки ижодининг кенг тарқалган жанри ҳисобланади. Кейинги йилларда республикада ижоднинг бошқа йўналишлари каби бу йўналиш ҳам кенг ривожланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 10 апрелдаги “II Халқаро бахшичилик санъати фестивалига тайёргарлик кўриш ва бахшичилик санъатини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-5070-сон Қарори қабул қилинди. Бу қарор асосида 2021 йил сентябрь ойида Нукус шаҳрида II Халқаро бахшичилик санъати фестивали бўлиб ўтди. Фестивалга жаҳоннинг 22 та давлатидан 100 дан ортиқ бахши, оқин ва жировлар катнашди. Фестивал бош соврини – Гран-прини қорақалпоғистонлик ёш бахши Жанибек Пиязов ва иккинчи ўринни “Қорақалпоғистон халқ бахшиси” Гулбаҳор Аҳимбетовалар қўлга киритди.

Бундан ташқари, фестивал доирасида Нукус шаҳридаги Опера ва бахшичилик санъати мактаб-интернатида «Бахшичилик санъатининг жаҳон маданияти цивилизациясида тутган ўрни» номли II халқаро илмий-назарий конференция бўлиб ўтди. Унга 23 нафар маҳаллий ва 17 нафар хорижий олимлар катнашдилар [5]. Мўйноқ шаҳрида “Орол балқларидан 99 хил таомлар” халқаро гастрономик фестивали ўтказилди. Анжуман муносабати билан республикага кўплаган хорижий давлатлардан сайёҳлар, халқаро ташкилот вакиллари, жаҳон оммавий ахборот воситалари ходимлари ташриф буюришди.

Мустақиллик йилларида концерт ташкилотлари ўз репертуарларини замонавий ва эстрада кўшиқлари, ўйинлари билан бойита бориб, тингловчиларга эстетик завқ бағишлашга, концертларнинг бадиий савиясининг юқори бўлишига ҳаракат қилмоқдалар. Бу ҳар йили ўтказилиб келинаётган Наврўз ва Мустақиллик байрамларида, Тошкент шаҳридаги томошаларда узлуксиз иштирок этиб келаётган “Айқулаш” Қорақалпоқ миллий рақс ансамбли фаолиятида яққол кўзга ташланади. Бу жамоа Қорақалпоқ санъатини дунёга танитиш бўйича ҳам эътиборга молик ишлар қилишди.

2021 йилнинг 27 ноябрь куни “Айқулаш” Қорақалпоқ давлат миллий фольклор ансамблининг 65 йиллик юбилей кечаси ўтказилди ва шу юбилей муносабати билан республикада биринчи марта “Қорақалпоғистонда хореография санъатининг ривожланиш тарихидан” мавзусида I Республика илмий-назарий конференцияси ўтказилди [5].

Истиклол йилларида мамлакатимизда талантли ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларни янгидан-янги ижодий ишларга рағбатлантириш ва янада фаоллаштириш, уларнинг маънавий олами ва маданий савиясини юксалтириш, тадбирларига, санъатнинг барча турларига, жумладан, мусиқа санъати ривожига алоҳида эътибор берилмоқда.

Биринчи Президентимиз ташаббуси билан таъсис этилган “Нихол” мукофоти ҳамда анъанавий тарзда ўтказилаётган “Ягонасан, муқаддас Ватан”, “Келажак овози”, кўрик-танловлари ҳаётини санъатга

бағишлашни дилига туккан ёшларнинг истеъдодларни кашф этишга, уларга кенг йўللار очиб беришга хизмат қилмоқда. Хусусан 2019 йили бахшичилик йўналиши бўйича Муҳаммед Тўрабеков ва жиров Адилбек Бақтибаев, 2022 йилда эса жиров Довран Ендирбеков ва хореография йўналиши бўйича Жанар Тўраевалар “Нихол” давлат мукофоти соҳиблари бўлишди [5].

Бугунги кунда юртимизда маданият ва санъат соҳаси муассасаларини юқори малакали кадрлар билан таъминлаш масаласи долзарб масалалардан бири ҳисобланнади. Қорақалпоғистон Республикаси маданият ва санъат муассасаларини малакали кадрлар билан таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 5 апрелда “Ўзбекистон давлат консерваториясининг Нукус филиалини ташкил этиш чора-тадбирлар тўғрисида” 186-сонли Қарори қабул қилинди. Шу қарор асосида Ўзбекистон давлат консерваториясининг Нукус филиали ташкил қилиниб 2021/2022 ўқиш йилида 5 та йўналиш бўйича 47 нафар талаба қабул қилинди. Мазкур йили филиалда “Халқ созлари” ансамбли, “Халқ созлари” оркестри, “Симфония” ва “Камера” оркестрлари ташкил этилди. Ҳозирги кунда филиалда 1 та факультет ва 2 та кафедра мавжуд бўлиб уларда 32 нафар профессор-ўқитувчи 166 нафар талабага билим бермоқда. Республикада бундай олий таълим муассасаларининг ташкил қилиниши маданият ва санъат муассасаларини малакали кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга замин яратмоқда.

Маълумки, ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий камол топишида санъатнинг ўрни бекиёсдир. Айниқса, мусиқа санъати болалар руҳий-маънавий оламининг ва маданий савиясининг юксалишида алоҳида ўрнига эга. Шунинг учун ҳам бугунги кунда юртимизда болалар мусиқа таълимига катта эътибор қаратилмоқда. Юртимизда мухташам мусиқа ва санъат мактабларининг қад ростлаши бунинг ёрқин далилидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 30 сентябрьдаги “Опера санъатига ихтисослаштирилган мактаб – интернат ташкил этиш тўғрисида”ги 595-сонли Қарорининг қабул қилиниши ёшларимизнинг маънавий савиясини ошириш, уларнинг миллий ва жаҳон мусиқа санъати ва маданиятини ўрганиши учун зарур шарт-шароитлар яратишда муҳим воқеа бўлди. Шу қарор асосида 2021-2022 ўқув йилида Нукус шаҳридаги 24-сонли болалар мусиқа ва санъат мактаби негизида, опера санъатига ихтисослаштирилган мактаб-интернат ташкил этилди. Бундай замонавий талабларга жавоб берадиган таълим муассасаларининг қурилиши ёшларимизнинг маънавий-руҳий юксалишига ҳукуматимизнинг қилаётган ғамхўрлигининг бир кўринишидир.

Опера ва бахшичилик санъатига ихтисослаштирилган мактаб-интернати ҳамда консерваторияни тамомлаган ёшларни иш билан таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори билан “Қорақалпоғистон опера ва балет театри”ни ташкил этиш белгиланди. Ташкил этилиши белгиланган театр биносига ер ажратиш ва смета ҳужжатларини ишлаб чиқиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Маданият ва туризм вазирлиги ҳамда Вазирлар Маҳкамасига тавсиялар берилган [5].

Республикадаги мусиқа ва санъат мактабларида таълим олаётган ўқувчилар республикаимиз бўйича ўтказиб келинаётган дастурий кўрик танловларга, мунтазам равишда қатнашиб келмоқда ва ғолибликни қўлга киритишмоқда. Масалан, 2019 йили Нукус шаҳрида жойлашган 22-сонли болалар мусиқа ва санъат мактабининг "Айқулак" болалар ўйин ансамбли Тошкент шаҳрида ўтказилган "Шарқ атир гули" номли Халқаро фестивалига қатнашиб "Гранпри" ғолиби бўлиши ва 2020 йил май ойида Испания давлатида бўлиб ўтадиган танловга йўланмани қўлга киритди.

Ҳозир кунда кунда Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги тизимида 2 та ихтисослаштирилган маданият ва санъат мактаби, 1 та мактаб-интернати, 24 та болалар мусиқа ва санъат мактаблари ва 2 та олий ўқув юрти фаолият юритмоқда [5].

Қорақалпоқ ёш санъаткорлари овози бугунги кунда дунё сахналари узра баралла янграмоқда. Ёқимли овоз, сеҳрли рақслар соҳиблари халқаро миқёсда ўтказилаётган кўрик-танловларда ғолибликни қўлга киритмоқда. Хусусан, 2018 йили Россия Федерациясининг Екатеринбург шаҳрида ўтказилган "Краски народов мира в проектах берега надежды" танловида фольклор йўналиши бўйича иштирок этган Муҳаммад Тўрабеков Гран-При ғолиби бўлди, мазкур йили Қозоғистон Республикаси Олмота шаҳрида бўлиб ўтган "Индиго" халқаро ижодий танлов-фестивалида

Гулшинар Худайбергенова "Анъанавий ижро. Фольклор. Соло" номинасияси бўйича қатнашиб биринчиликни олишга эришди. Шунингдек, 2019 йили Нукус давлат педагогика институти талабаси Динара Нуратдинова Польша давлатининг Лодзь шаҳрида ўтказилган "Золотая лодка" IX халқаро ёш фольклор ижрочилар фестивалига қатнашиб Гран-При соҳиби бўлди. Бундан ташқари мазкур институтнинг яна бир талабаси Баҳадир Қуатбаев 2020 йилда Қозоғистон Республикаси Нур-Султан шаҳрида ўтказилган "Gloria" халқаро фестивалига қатнашиб юксак соврин Гран-Прини қўлга киритди. Мазкур йили, яна бир қорақалпоғистонлик ёш санъаткор Париж шаҳрида ўтказилган "PRO ART" халқаро кўп жанрли танлов фестивалга қатнашиб "Фольклор вокал. Соло" номинасияси бўйича биринчиликни қўлга киритди. Буларнинг барчаси Қорақалпоғистонлик ёшларнинг мустақиллик йилларида ўз истеъдодларини баралла юзага чиқариб давлатимиз яратиб бераётган имкониятлардан самарали фойдаланаётганлигининг бир далилидир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бундай ютуқларнинг барчаси сўнги йилларида давлатимиз томонидан маданият ва санъат соҳасининг ривожланиши, ҳамда халқимизни маънавий томондан яна ҳам бойитиш, унга маданий хизмат кўрсатиш савиясини ошириш мақсадида амалга оширилаётган комплекс чора-тадбирларнинг самарасидир.

Адабиётлар

1. ҚР. Маданият вазирлиги жорий архиви. Маданият вазирлигининг 2017 йил ҳисоботи. 6-б.
2. Сейтназарова Т. Бердақ номидаги қорақалпоқ давлат академик мусиқали театрининг шаклланиш жараёнлари. // "Oriental and Culture" Scientific-Methodical Journal. Volume 4, Issue 1/ February 2023.
3. Қорақалпоқ ёш томошабинлар театри янги бинога эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали. <https://old.gov.uz/uz/news/view/18525>
4. Бахиева Б. "Қўрқит ота" қорақалпоқ театрида. // «Маданият ва санъат», 2023, №2. 189-б.
5. Маданият вазирлиги жорий архиви. Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги ва унга қарашли муассасаларнинг 2017-2022 йиллар давомида амалга оширилган ишлари ҳисоботи. 5-б.

РЕЗЮМЕ. Мазкур илмий мақолада 2017-2023 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси маданияти ва санъати соҳасидаги ютуқлар ҳақида айтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье рассказывается о достижениях в области культуры и искусства Республики Каракалпакстан в 2017-2023 годах.

SUMMARY. This research article describes the achievements in the field of culture and art of the Republic of Karakalpakstan in 2017-2023.

ЯНГИБАЙ ДОСУМОВТЫҢ ИЛИМИЙ МИЙРАСЫ

Б.А.Коцанов – тарийх илимлериниң докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

З.М.Абдуллаева – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Амударё бўлими, Тўрткўл уезди, Ўрта Осиё коммунистлик университети, Хоразм округи, Ўқитувчилар институти.

Ключевые слова: Амударьинский отдел, Турткульский уезд, Среднеазиатский коммунистический университет, Хорезмский округ, Институт учителей.

Key words: department of Amudarya, Turtkul county, Communist University of Central Asia, Khorezm district, Teacher's Institute.

Тарийхтаныў илиминиң машқалалы мәселелеринен бири тарийхшы алымлар ҳам олардың шығармаларының қунлылығын терең үйрениў ислери менен белгиленеди. Тарийхшы алымлар мийнетлери ҳам олардың өмир жолын изертлеў тарийх илиминиң әҳмийетли бағдарларының бири. Себеби, олар тәрепинен жаратылған шығармаларда үлкемиз

тарийхының социал-экономикалық ҳам мәдений турмысын жарытыўға айрықша итибар қаратылған болады. Соңғы жылларда Қарақалпақстан тарийхын изертлеўге өз өмирин арнаған тарийхшылардың өмир жолын ҳам илимий мийнетлерин изертлеў барысында әмелий ислер әмелге асырылмақта.

Халқымыздың XX әсирдиң биринши ярмындағы,

яғный бұрынғы аўқам дәуіріндегі қурамалы хэм машқалалы дәуірін изертлеўге өз өмирің бағышлаган пидайы алымлардың бири Янгибай Досумов болады. Ол 1905-жылы 15-июльде Әмиўдәрәя бөлими Төрткүл уезди Хожаер аўылында дийқан Мухаммед Досумов шаңарағында туўылған. Жаслығында ата-анасынан айрылып, жетім өскен, бай адамлардың қой-малларын баққан [1]. 1916-жыл 25-июльде Хожаер аўылы халқының патша хукиметиниң мәрдикарлық сиясатына қарсы қозғалаңын көзи менен көрген. Сондай ақ 1917-жылғы аўдарыспақ, Жунайыд ханның 1918-жылы Төрткүлге атланысынан жәбир көрген.

1919-1923-жыллары Янгибай Досумов Төрткүл балалар меҳрибанлық үйинде тәрбияланды. Оның менен бирге оқыған дослары Қазақбай Аллабергенов, Жаксымурат Жаналиев, Пиримбет Төреев, Матякуб Атажонов, Бекман Тәжиев, Дәулетияр Ешимбетов, Түркменбай Таўманов, Сабыр Қылычев, Оразымбет Дилманов, Оразымбет Халмуратов, Қаландар Адинаев, Исмайыл Сағыйтов хэм басқалар келешекте Қарақалпақстан мәмлекетлик ғайраткерлери, мәдениет, тәлим тараўында кәнигелер болып жетилисти [2].

Жетімлерге берилген жеңилликлерден пайдаланып, ол илимге қызығыўшылығы себепли 1923-1925-жыллары Ташкенттеги Орта Азия Коммунистлик Университетинде оқыйды. Бул жоқары оқыў орнын сол заманда Аллаяр Досназаров, Турдымурат Бекимбетов, Омар Булешов, Қаныбек Утепов, Аалы Токомбаев хэм басқалар питкерген. Соны да айтып өтиўимиз керек, үлкемизден 1920-1930-жыллары 37 адам Орта Азия Коммунистлик университетинде оқыды [3].

Я.Досумов 1926-1928-жылларда Хорезм округинде жаслар шөлкеминде ислейди. 1929-1931-жыллары Қарақалпақстан автономиялы областы Атқарыў комитети аппараты хаткери, Төрткүлдеги совет-партия мектебинде оқытыўшы болып ислеиди. 1931-1932-жыллары Орта Азия коммунистлик университетинде сабақ береди.

Я.Досумов 1932-1935-жыллары Москвадағы Миллетлердиң орайлық илим-изертлеў институты аспирантурасында оқыған. Оның менен бирге Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ж.А.Орынбаевлар оқыған. 1939-жылы Я.Досумов Москвадағы мәмлекетлик педагогикалық институт Илимий Кеңесинде "Орта Азия халықларының тарийхы (Қарақалпақстан мысалында)" деген темада тарийх илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын диссертациясын қорғады [4]. Я.Досумов Қарақалпақстанда биринши рет тарийх илимлери кандидаты деген илимий дәрежеге миясар болды. Илимий басшысы Москва Мәмлекетлик педагогикалық институтының тарийх факультетиниң профессоры А.З.Ионисианиге Қарақалпақстан муғаллимлери институттың жәмәәти атынан алғыснама жиберилди. Я.Досумов кандидатлық диссертациясында халқымыздың ғалаба сәуатсызлығын сапластырыў хэм жаңа мектептер шөлкемлестиріў тарийхын баян еткен. Мәдениет хэм ағартыўшылық тараўында жазылған илимий мийнет есапланады [5].

1935-жылы сентябрьден баслап Я.Досумов муғаллимлер институтының оқыў ислери бойынша директор орынбасары болып тастыйықланды. Соның менен бирге педагогика кафедрасына басшылық еткен. Муғаллимлер институты қурамында қарақалпақ тили

хэм әдебияты, физика-математика бөлимлери шөлкемлестирілген. Институтта 12 муғаллим: Н.Дәўқараев, М.Г.Галикеев, О.Б.Булешов, М.А.Музаффаров, Т.Царегородцев, М.В.Щеглов, С.Б. Булатов, Д.Б.Базаров, А.Бегимов, Т.Бекимбетов, Р.Г.Тимашева, Ф.Д.Коганов сабақ берген [7].

1937-жылы Муғаллимлер институты дәслепки 27 питкеріўшилерди таярлап шығарады: 15 кәнийге физика хэм математика бойынша, 12 кәнийге қарақалпақ тили хэм әдебияты бойынша. 1938-1939-оқыў жылында 109 студент, 1940-жылы 178 студент тәлим алған. Муғаллимлер институты қысқа ўақыт ишинде (1934-1944) қарақалпақ тили хэм әдебияты бойынша 118, рус тили хэм әдебияты бойынша 67, физика хэм математика бойынша 80, тарийх бойынша 27 муғаллимди таярлап берген [8]. Я.Досумов Муғаллимлер Институтында тарийх кафедрасын шөлкемлестирди хэм оның баслығы болды. Я.Досумов 1940-1941-жыллары Қарақалпақстан халық тәлими комиссары болып ислеген. Қарақалпақстандағы басланғыш мектептер саны 641 мың оқыўшыны қамтып алған халда 73 ке көбейди, бул жерде 2 мыңнан артық оқытыўшы ислеиди. Оқытыўшылар институтында оқыўшылар саны 65 тен 125 ке көбейди, педтехникумда – 230 дан 350 ке, педрабфакта - 250 ден 270 ке, басланғыш мектеп оқытыўшыларын таярлаў курсларында - 100 ден 250 ге, оқытыўшыларды қайта таярлаў – 150 ден 200 ге көбейди. Жетиспеген жерлерди қаплаў ушын басқа республикалардан 150 кәниге мирәт етиў керек еди. 1941-жылғы халық дизимин алыў ўақтында республикада 74525 сәуатсыз адам анықланды. 1940-1941-оқыў жылы ушын халық тәлими тараўына 41 млн рубль ажыратылды [9].

Екинши жәхән урыс фронтларына Қарақалпақстанлы муғаллимлердиң 2300 адамынан 1000 адамы қатнасқан. Қарақалпақстан халық тәлими комиссары Я.Досумов урыстың биринши күнлеринен баслап фронтта болған. Оның кәсиплеслери Н.А.Асфандияров, М.Г.Галикеев, С.Б.Булатов, Д.Б.Базаров, Ф.Д.Кочанов, Т.Бекимбетов, М.Турсунов, студентлери А.Б.Бекбасов, С.К.Камалов, А.Нурманов, А.Панабергенов, Р.Сапаров хэм басқалар 1941-1945-жыллары екинши жәхән урысына қатнасты. Янгибай Досумов урыс жыллары Батыс фронтта артиллерия полки батареясы комиссары болған. Я.Досумов «Хұрмет белгиси» ордени, «Германия үстинен жеңис ушын», «1941-1945-жылларда Уллы Ыатандарлық урыстағы пидайы мийнети ушын», «Пидайы мийнети ушын медаллары менен хошаметленген [10].

Екинши жәхән урысы жуўмақланғаннан соң Я.Досумов 1945-1949-жыллары Қарақалпақстан халық тәлими комиссары жумысын даўам еткен. Мектептерде үлгеріўшилик бойынша 5 баллық система енгизилди, орта мектептер питкеріўшилерине аттестат бериле баслады, айрықша оқығанлар гүмис хэм алтын медаллар менен сыйлықланды. 1946-1947-оқыў жылында халық тәлими тараўы ушын 52 млн рубль қаржы ажыратылды. Соның менен бирге колхозлар хэм жәмәәтшилик күши менен 11 мектеп қурылысы питкерилди. Мектептерде оқыўшы қызлардың саны 32 мыңға жетти. Жети жыллық оқыўдан он жыллыққа өте баслады. 70 мыңнан аслам оқыўшылар 500-ден аслам мектептерде оқытыла баслады. Нөкис қаласына көшип

келген педагогикалық институтта 300 ден асма студент оқыды. Кегейлиде қызлар педагогика училищеси, Нөкисте финанс хәм аўыл хожалық техникумлары ислеп турды. Қарақалпақстан мектеплериндеги 1643 муғаллимнің 795 и жоқары оқыў орнын питкерген еди.

1947-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы курамында Қарақалпақстан экономика хәм мәдениет илимий-изертлеў институты дүзилген еди. Янгибай Досумов 1949-1959-жыллары усы институтта тарийх бөлими баслығы болып иследи. Бул дәўирде тарийх илиминде “Хийўа ханлығы курамындағы қарақалпақлар”, “Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы”, “1916-жылғы халық қозғалаңлары”, “Орта Азияда 1917-жылғы Октябрь революциясы” темалары заманағой темалар қатарына кирер еди. Янгибай Досумов 1917-1927-жыллар тарийхы менен шуғыллана баслады. 1952-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Президиумы «Өзбекстан халықлары тарийхын» таярлаў ҳаққында қарар қабыл етип, авторлар жәмәетине Я.М.Досумов, С.К.Камалов, У.Х.Шалекенов, Р.Қосбергенов, А.Бекимбетовлерди киргизди [11].

1956-жылы 5-октябрьде Өзбекстан Илимлер Академиясы улыўма жыйналысында белгили тарийхшылар тарийх илимлериниң докторлары Яхья Гулямов хәм Мухамеджан Юлдашевлар менен бирге тарийх илимлериниң кандидаты Янгибай Досумов Өзбекстан Илимлер Академиясы хабаршы-ағзалығына сайланды. Бул илим тарийхында биринши болып өткен ўақыя еди, себеби Илимлер Академиясы уставы бойынша илим докторы сайланыўы керек еди. Деген менен, Өзбекстан Компартиясы Орайлық Комитети биринши хаткери Нуритдин Мухитдинов жоқарыдан араласып, Қарақалпақстан ўәкили Янгибай Досумовқа үлкен исеним билдирди.

1957-жылы Я.Досумов «Қарақалпақстанда Уллы Октябрь социалистлик революциясы жеңиси» атамасында қарақалпақ хәм рус тиллеринде монографиясын баспадан шығарады. Ондаған жыллар даўамында Москва, Ташкент, Алматы архивлеринде ислеп, тарийхый әдебиятларды талқын қылып, заманласлары хәм өзиниң жеке еске түсириўлерин пайдаланып, Янгибай Досумов тарийх илиминде жаңа бағдарды ашты. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими қытапханасы қол жазбалар фондында Янгибай Досумовтың 1873-1970-жылларға тийисли жыйнаған архив хұжжетлери сақланбақта хәм ҳәзирги дәўирде де хызмет етпекте. Соны да айтып өтиўимиз керек, 1950-жыллардың ақырында Я.Досумов пенен биргеликте түркмен алымлары академиклер Ш.Ташлиев, Г.Непесов, К.Мухамедбердиевлерде 1917-1920-жыллар тарийхы бойынша жемисли жумыс

иследи хәм салмақлы үлес қосты.

1959-жылы 25-июльде Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы шөлкемлестирилип, оның курамында тарийх, тил хәм әдебият институты дүзилди. 1959-1964-жыллары Янгибай Досумов усы институтқа басшылық етти. Янгибай Досумов Қарақалпақстанда биринши тарийх илимлериниң докторы есапланады. Ол 1961-жылы академик И.К.Додонов илимий басшылығында «Қарақалпақстан АССР тарийхы (1917-1927)» темасында Ташкентте докторлық диссертация қорғады. 1965-жылы профессор илимий атағын алды. Усы жылы оған Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим хәм техника ғайраткери атағы берилди [12].

Я.Досумов басшылығында үлкемиз тарийхында биринши рет «Әйемги дәўирден 1963-жылға шекемги Қарақалпақстан тарийхы очерклери» еки томлық китабы рус тилинде таярланды. 1958-1970-жыллары Москва хәм Ташкентте баспадан шыққан “СССРда пуқаралық урыс тарийхы”, “Өзбекстанда пуқаралық урыс тарийхы” фундаментал китапларына Қарақалпақстан бойынша баплар жазып берди, усы жыллары баспадан шыққан “Өзбекстан тарийхы” фундаментал китапларының редакция жәмәәти ағзасы хәм авторларының бири сыпатында салмақлы үлес қосты.

1964-жылдан өмириниң ақырына шекем (1973 ж.) Я.Досумов Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Нәжим Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты совет тарийхы секторын басқарды, Алпысбай Төреев, Пашша Муратова, Узақбай Қалниязов, Қыпшақбай Аметов, Ысақ Елмуратов, Жуманазар Уббиниязов хәм тағы басқа шәкиртлерин тарийх илимлериниң кандидаты қылып таярлады [13].

Жуўмақлап айтқанда, XX әсир басындағы, аўқам дәўириндеги Қарақалпақстан тарийхындағы мәмлекетшилик, сиясий, социал-экономикалық тараўларды бүгинги күн көзқарасынан қайтадан сын қараста үйрениў дәўир талабы болып есапланады. Сол дәўирдеги коммунисттик идеология басымы нәтийжесинде жаратылған тарийх илими тараўындағы жүзекиликлер барған сайын жүзеге шықпақта. Соның ушын бул дәўирдеги тарийхшы алымлардың мийнетлерин сын көзқараста үйрениў хәм ҳақыйқый тарийхты келешек аўладқа жеткерип бериў бүгинги күнде тарийх илими алдындағы баслы ўазыйпалардан бири есапланады. Бул бағдарда елимиздиң биринши тарийхшы алымы, тарийх илимлери докторы, профессор Я.Досумов илимий мийнетлерин хәм қол жазбаларын терең изертлеў әхмийетли бағдарлардан бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Досумов Я.М. (1905-1973) // Общественные науки в Узбекистане. 1973. № 10.
2. Дүсумов Я.М. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедия». 2002. – Т. 3. 402-б.
3. Просвещение национальностей: – Москва: // Общественно-политический и научно-педагогический ежегодник: учебно-педагогическое изд-во: 1931. № 3. – С. 27.
4. Төреев А., Досумов Я. Я.М.Досумовтың өмири хәм оның тарийх илимин раўажландырыўға қосқан үлеси. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 34-б.
5. Утепов К. Великий Октябрь и развитие исторической науки в Каракалпакии. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1988.
6. Мухитдинов Н. Годы, проведенные в Кремле. Воспоминания. – Ташкент: 1994.

7. Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. Составитель Б.В.Лунин. –Ташкент: «Фан», 1976.
8. Очерки истории Каракалпакской АССР. –Ташкент: «Наука». 1964. Т.2.
9. Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства. – Ташкент: «Фан», 1969.
10. Осуществление Ленинской программы построения социализма в Каракалпакии. –Ташкент: «Фан», 1971.
11. История Каракалпакской АССР. –Т. 2. От победы Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – Ташкент. «Фан», 1974
12. Досумов Я.М. Каракалпакия в годы гражданской войны. 1918-1920 гг. –Нукус: «Каракалпакстан», 1975.
13. Қошанов Б.А. Қарақалпақстан тарийхнамасы. – Нөкис: «Билим», 2015.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Я.Досумовнинг ҳаёти ва шунингдек, Қарақалпоғистонда илм-фаннинг ривожланишиги қўшган хиссаси ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается жизнь, а так же вклад Я.Досумова в развитие науки в Каракалпакстане

SUMMARY. This article talks about Ya. Dosumov's life and his contribution to the development of science in Karakalpakstan.

ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА МӘМЛЕКЕТИМИЗДЕ АГРАР ТАРАҰЫНДАҒЫ КАДРЛАР ТАЯРЛАҰ МӘСЕЛЕСИ (1991-2020)

Г.Е.Төрениязова – ассистент оқытыушы

Қарақалпақстан ауыл хожалығы хәм агротехнологиялар институты

Таянч сўзлар: реформа, инновацион, технология, филиал, ресурс, фундамент, ирригация, мелиорация, институт.

Ключевые слова: реформа, инновационный, технология, филиал, ресурс, фундамент, ирригация, мелиорация, институт.

Key words: reform, innovative, technology, branch, resource, foundation, irrigation, melioration, institute.

Кирисиў. Ғарезсизлик дәўиринде Ўзбекстанның аўыл хожалығы тараўы әҳмийетли экономикалық тараўлардан бири болып, мәмлекеттиң азық-аўқат қәуипсизлигин тәмийинлеў, экономикалық турақлылықты сақлаў хәм социаллық раўажланыўға үлес қосыў бойынша өзиниң айрықша орнына ийе. Бирақ, бул тараўда нәтийжели жумыс алып барыў ушын жоқары маманлыққа ийе хәм тәжирийбели кадрлар таярлаў жүдә әҳмийетли әҳмийетке ийе. Соның ушын, 1991-жылы ғарезсизликке ерискенимизден соң, Ўзбекстан хәкимети аўыл хожалығы тараўында кадрларды таярлаў системасын реформа қылыўға үлкен итибар қаратты.

1992-жылы Ўзбекстан Республикасы Президентиниң “Аўыл хожалығы тараўын раўажландырыў илажлары ҳаққында”ғы қарары қабыл етилди, бул қарар аўыл хожалығы тараўындағы кадрлар таярлаўды жетилистириўге қаратылған дәслепки хўжетлерден бири болды. Атап айтқанда, аўыл хожалығы тараўында жаңа билимлерге ийе қәнигелерди таярлаў ушын оқыў бағдарламалары хәм методикалар жаңаланып барылды [1].

Буннан тысқары, аўыл хожалығы қәнигелерин таярлаўда әмелиятлар хәм илимий изертлеўлерге тийкарланған усыллар қолланылды. Мәмлекетимизде жас қәнигелерди таярлаў хәм оларды аўыл хожалығы тараўында жумыс пенен тәмийинлеў мәселелерине айрықша итибар қаратылды. Ўзбекстанның жоқары оқыў орынларында, соның ишинде, Ташкент мәмлекетлик аграр университети филиалларында миллий бағдарламада белгиленген ўазыйпаларды орынлаў, жоқары билимлендириў мекемелерине талантлы хәм зийрек жасларды таңлап алыў хәм хәзирги заман талапларына жуўап беретугын жоқарғы маманлықтағы қәнигелерди таярлаў бойынша өзиниң илимий хәм әмелий жумысларын алып барды.

Тийкаргы бөлим. Ўзбекстан Республикасында аўыл хожалығы тараўында кадрлар таярлаўдың нәтийжелилиги хәм нәтийжелери турақлы түрде талқыланып турылды. 2000-жыллардың орталарынан баслап, аўыл хожалығы тараўындағы оқыў орынларына кириў дәрежеси артты хәм бул тараўдағы қәнигелер саны көбейди.

Соңғы жылларда аўыл хожалығы бойынша таярланған қәнигелер бир қатар инновацион технологияларды ендириў, суў ресурсларын басқарыў хәм экологиялық мәселелер бойынша оқытылды. Усы тараўларда кадрларды таярлаў дәрежеси сезилерли дәрежеде жақсыланды. Сондай-ақ, киши хәм орта фермер хожалықларын раўажландырыў ушын билимли кадрларды таярлаўды күшейтиў мақсетинде жергиликли басқарыў уйымлары хәм фермерлер ушын арнаўлы курслар шөлкемлестирилди.

Мәмлекетимизде ғарезсизлик жыллардың дәслепки күнлеринен баслап-ақ билимлендириў тараўына үлкен итибар берилип баслады. Ўзбекстан Республикасы биринши Президенти И.А.Қаримов 1997-жыл 29-августтағы Олий Мажлистиң тоғызыншы сессиясында «хәр бир мәмлекет хәр бир миллет өзиниң тәбийий байлықлары, ислеп шығыў тараўы, сондай-ақ әўладлардың тәлим-тәрбиясы мәмлекетимиздиң ең үстин ўазыйпалардан есапланады» деген еди.

Ўзбекистан Республикасы Ғарезсизликке ерискеннен кейин жоқары билимлендириў менен биргеликте аграр тәлим тараўына да үлкен итибар қаратты. 1992-жылы Аграр жоқары оқыў орынлары Ўзбекстан Республикасы Аўыл хожалық хәм Суў хожалығы министрлиги қурамына өткерилди, соң оқыў барысында тәрбиялық хәм илимий ислерди шөлкемлестириў хәм байланысларды орнатыўға кең ҳуқық хәм имканиятлар берилди. Кадрлар таярлаў миллий дәстүри тийкарында аўыл хожалығында жоқарғы билимлендириў, басқа билим тараўлары киби, жоқары мағлыўматқа

ийе кадрларды таярлау жолға қойылды бунда бакалавриат оқыу мүддети 4 жыл деп белгилениди, ҳәр бир қәнигелик фундаментал хәм әмелий билимлер берилетуғын базалық жоқары тәлим. Магистратура-бакалавриат негизинде оқыу мүддети 2 жыл анық қәнигелиги бойынша фундаментал хәм әмелий билимлер беретугын жоқары мағлыұматлы кадрларды таярлап беретугын болды.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2004-жыл 3-сентябрдеги 415-санлы «Республика аўыл хожалығы хәм суў хожалығы тараўлары ушын жоқары маманлы кадрларды таярлау системасын жетилилистириў ҳаққында»ғы қарарының орынланыўын тәмийинлеў бойынша Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 2004-жыл 17-сентябрдеги 158/4-санлы қарарын орынлау мақсетинде филиал директорының 2004-жыл 232-Н/2-санлы буйрығына тийкарланып, филиалдың шөлкемлестириў структура-сына өзгерислер киритилди. Аўыл хожалығындағы тийкаргы бағдарлар есапқа алынып жоқары оқыу орындарында жаңадан енгизилген фермер хожалығын басқару қәнигелигин бойынша маман кадрларды таярлауға айрықша итибар берилди. Усы қараға муўапық директордың оқыу хәм илимий ислер бойынша биринши орынбасары лаўазымы киритилди хәм жаңа 2 факультет 9 кафедралар шөлкемлестирилди. 2004-2005-оқыу жылында заманагөй талапларға жуўап беретугын, фермер хожалығын жүргизиў аўыл хожалығы хәм суў хожалығында 6 қәнигелестирилген аграр жоқары билимлендириў тараўында қәнигелер таярланбақта олардан Ташкент мәмлекетлик аграр университети, оның Нөкис филиалы, Самарқанд аўыл хожалық институты, Әндижан аўыл хожалық институты, Ташкент ирригация хәм мелиорация институты оның Бухара филиалы, сол алты жоқары оқыу структура-сында 26 факультет хәм 107 кафедра жұмыс алып барды. Өзбекстан Республикасы аўыл хәм суў хожалығы министрлигине қараслы болған жоқары билимлендириў министрлиги мәмлекетимизде аўыл хәм суў хожалығы ушын жоқары мағлыұматлы қәнигелерди таярламақта. Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң 2003/2004-оқыу жылында жоқары оқыу орындарында қабыл кылу ҳаққындағы 2003-жыл 14-июнда шыққан 263-санлы қарарына тийкарланып 2003/2004-оқыу жылында Өзбекстан Республикасы жоқары оқыу орындарына қабыллау ҳаққындағы қарары менен Қарақалпақ мәмлекетлик университети аграр факультети базасында, 2004-жылдан баслап Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы болып, қайта дүзилди хәм өзи жұмыс баслаған бирден-бир жоқары оқыу орны есапланады. Жаңа оқыу дәрғайы ушын 2,5 мың оқыушы билим алатуғын заманагөй оқыу имараты, спорт залы, оқыу административлик имараты ажыратылды [4]. Сондай-ақ, 2004/2005-оқыу жылында бакалавриаттың 10 тәлим бағдары бойынша күндизги бөлим, 3 қәнигелик бойынша магистратура хәм «Кадрлар қәнигелигин жетилистириў хәм қайта таярлау орайы»на бекитилген сырттан оқыу бакалавриаттың 3 тәлим бағдары бойынша тәлим-тәрбия алынып питкеріушилер жұмысқа жиберилген. Сондай-ақ, аўыл хожалығы талапларын үйренген ҳалда филиалда бакалавриаттың

жаңадан 3 тәлим бағдары: «Аўыл хожалығы экономикасы», «Фермер хожалығын басқару хәм жүргизиў» хәм «Тоғайшылық хәм халық жасау орынларын көклемзарластыру» хәм «Тоғайшылық хәм тоғай мелиорациясы» тәлим бағдарлары ашылды. Ташкент мәмлекетлик аграр университетиниң Нөкис филиалында билим алып атырған студентлердин саны 2015-жылға келип 1631 ге жеткен болса солардан 1615 бакалавр, 16 магистратура студентлерди курады. Мәмлекетлик гранты тийкарында оқып атырған студентлер саны болса: бакалавриатта – 581 студентти, магистратурада – 9 магистр ямаса 36% ти курады. Сондай-ақ, 9 кафедра баслығы (1 профессор, 8 доцент), профессорлар 4, доцентлер 18, үлкен оқытушылар 9, оқытуша хәм ассистентлер 93 ти курады. Профессор-оқытушылардан 5 илим докторы хәм 24 илим кандидатлары жасларға билим, тәлим-тәрбия хәм илимий жұмысларда әмелий жәрдем берип барды.

Илимий дәрежелі оқытушылар үлеси улыўма санға салыстырмалы 21% и, сондай-ақ, илим докторлары 3,8% ин хәм илим кандидатлары 18% ин курады [4].

Президентимиз тарепинен 2018-жылы «Инновациялық идея хәм технологияларды раўажландыру жылы»деп қабыл етип бул жыллар бойынша ис-иләжлар ислеп шығылды. Бул иләжларда аўыл хожалығында жоқары жетискенликке ерисилди. Атап айтқанда, усы мақсет жолында жұмыс алып барып атырған Өзбекстан Республикасы Президентиниң “Ташкент мәмлекетлик аграр университетинде жоқары мағлыұматлы кадрлар таярлау системасын түптен жетилистириў ис-иләжлары ҳаққында”ғы ПҚ-3704-санлы Қарары қабыл етилип, бунда аўыл хожалығы тараўын раўажландыру бойынша 19 тәлим бағдары тийкарында бакалаврлар таярлау, 7 бағдарда магистрлер хәм 8 бағдарда жоқары оқыу орнынан кейинги билимлендириў институтында таяныш докторантура, докторантура хәм өзбетинше излениўшилердин билим алыуы ушын толық шараятлар жаратылып берилди.

Филиалымызда еки факультетте 13 кафедра жұмыс ислеп, 157 профессор-оқытушылар студентлерге, соңғы оқыу усыллары тийкарында билим берип келмекте. Бүгинги күнде филиалымызда 2170 студент аўыл хожалық тараўы ушын таярланатуғын бағдарларда ишки хәм сыртқы билим алыу курсларында билим хәм тәрбия алып келмекте [5].

Ташкент мәмлекетлик аграр университетиниң Нөкис филиалында таярланған илимий-изертлеу жұмысларын атап өтсек орынлы себеби оқыу дәрғайының ерискен табысларын есапқа алып Хұкиметимиз тарепинен жоқары баҳаланып бир қәнигемиз «Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген шарўа» мәмлекетлик атағын алыуға мияссар болды хәм басқа профессор-оқытушылар көркек нышанлары менен сыйлықланды. Филиал Европаның, Японияның ҒМДА мәмлекетлериниң раўажланған жоқары оқыу орынлары менен биргеликте жұмыс алып барыу ушын 20 дан аслам меморандумлар, шәртамалар дүзилген. Усылардан Японияның Чита университети, Японияның ОҮО корпорациясы, Токио аўыл хожалық хәм технологиялар университети, Японияның Шова фармацевтика университети, Италияның Пиза

университети, Россияның Оренбург мәмлекетлик аграр университети, Белгород мәмлекетлик аграр университети, Қазақстан миллий аграр университети, БМШның дүнья жүзлик азық-ауқат хәм аўыл хожалығы шөлкеми (ФАО), Әзербайжан мәмлекетлик аграр университетлери менен биргеликте жумыслар алып барылмақта. Филиалда Европа шөлкеминиң ERASMUS+, билимлендириў тараўында халықаралық бирге ислесиўди раўажландырыў дәстүринин 586000-EPP-1-2017-PT-EPPKA2-SBHE-JP BUZNET: «Өзбекстанда ветеринария тараўын системалы оқытыў» жойбары орынланбақта. Профессор-оқытыўшылармыздан 5 Италияның Пиза университетинде, 2 оқытыўшы, бир магистр Германияда, бир оқытыўшы Португалияда тәжрибе алмасып келди [6].

Филиалда билим, илим хәм ислеп шығарыўдың нәтийжели интеграциясын тәмийинлеў мақсетинде «AVC» аўыл хожалығында азық шынжыры жойбары

қәнигелери тәрәпинен «Мийўе, палыз өнимлерин жетистириў агротехникасында, инновациялық технологияларды еңгизиў» бойынша семинар-тренинги (Мастер-класс) өткерилип, елимизге жоқары маманлықтағы кадрларды таярлап беріўде келеси жыллары, усы жылдан басланған ислеримиз даўам етип, үлкен табыслар қолға киритиў ушын жәмәәтимиз билимин хәм ис тәжрийбелерин жумсайды.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда аўыл хожалығы тараўындағы билимлендириўди және де заманагөйлестириў, жаңа технологиялар хәм илимий, билимлендириў процесине киргизиў, аўыл аймақларында оқыў хәм әмелият орайларын шөлкемлестириў, Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы билим, илим хәм өндиристе ислеп шығарыўдың интеграциясын тәмийинлеўде инновациялық технологияларды еңгизиў бойынша нәтийжели жумыслар алып барды.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистондаги ривожланиш асосий жамоавий, сиёсий ва иктисодий тамойил. ЎЗР Олий Мажлиси 1-сессияси, 1995 йил 24.02. / “Шарқ ҳақиқати”. 25.02 1995 .
2. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23-сентябрьдаги «Таълим тўғрисида»ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
3. Қарақалпақстан Республикасы Министирлер Кеңесиниң қарары (Архив) Фонд №500 опес1 Ед.хр №1314.
4. Буриев Х.Ч. Основные направления реформирования высшего аграрного образования в Узбекистане. // Доклады VIII Академических чтений «Образование и наука проблемы и перспективы развития». – Москва, 2002. С. 16-17.

5. Хамидов Х.Х. Қишлоқ ва сув хўжалигида сифатни таъминлаш ва кадрларни тайёрлаш. “Олий аграр таълимини сифати” тажриба, муаммолари ва қарорлари. – Т.: КСХВ, 2006.

6. Ташкент давлат аграр университети мустақиллик ийлларида. – Т.: ТошДАУ, 2001.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси ва Қарақалпоғистон Республикаси аграр олий таълим соҳасида эришилган ютуқлар ва қишлоқ хўжалигини олий таълим муассасаларини янгидан қайта ташкил этиш бўйича бир нечта йўналишлар кўрсатиб ўтилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены достижения в сфере аграрного высшего образования Республики Узбекистан и Республики Каракалпакстан, а также рассмотрены несколько направлений по реорганизации высших образовательных учреждений в области сельского хозяйства.

SUMMARY. This article outlines the achievements in the field of agricultural higher education in the Republic of Uzbekistan and the Republic of Karakalpakstan, as well as several directions for the reorganization of higher educational institutions in the agricultural sector.

GENERAL AND SPECIFIC FEATURES OF THE GEOGRAPHICAL LOCATION OF THE OKCHADARYA BASIN AND THE LOWER ZARAFSHAN VALLEY

I.I.Usmanova – junior doctoral researcher

Urgench pedagogical institute

Tayanch soʻzlar: Shoʻrohon, Sulton Uvays, Qizilqum va Orol, Oqchadaryo hududi, A.V.Vinogradov, Jonbos, Jonbos, 5, 11,12,14, Qavat-7, Maʼmur -1, 3, 4, 3 B, 4, Kunek-1,3, Dingilji-6, Qurgʻoshin G, D, Tadjiqazgan-2, 3, 6, 6 a, 10.

Ключевые слова: Шорохан, Султан Увайс, Кызылкум и Арал, Окчадарьинский район, Виноградов А.В., Джонбос, Джонбос, 5, 11, 12, 14, Этаж-7, Администратор-1, 3, 4, 3 Б, 4, Кунок-1,3, Дингильджи-6, Кургошин Г, Д, Таджиказган-2, 3, 6, 6 а, 10.

Key words: Shorokhan, Sultan Uvays, Kyzylkum and Aral, Akchadarya region, A.V. Vinogradov, Jonbos, Jonbos, 5, 11,12,14, Floor-7, Ma'mur -1, 3, 4, 3 B, 4, Kunek-1,3, Dingilji-6, Kurgoshin G, D, Tadjhiqazgan-2, 3, 6, 6 a, 10.

The article discusses the geological development of the Okchadarya and the lower reaches of the Zarafshan River, ancient climatic conditions, and human settlement processes based on archaeological findings. Special attention is given to the significance of historical sites identified through paleohydrological and archaeological research. The cultural uniqueness of the region is revealed through extensive archaeological studies conducted in the Southern Okchadarya region and the Lower Zarafshan Valley.

The study analyzes the geographical features of the Okchadarya Basin and the Lower Zarafshan Valley, shaped

by both natural and anthropogenic factors. The economic, ecological, and historical importance of these regions is evaluated, with a focus on their advantages and disadvantages. The conclusion highlights key aspects of geological processes, migration, ethnic formation, and the utilization of natural resources.

Introduction. The Eurasian continent consists of several natural-geographical regions that have historically formed due to the repeated occurrence of unique geological processes, each with distinct geographical locations, natural features, and climatic conditions. One of these regions is Uzbekistan, which is centrally located within the Turan

Lowland. Despite its geographical unity, Uzbekistan's surface is diverse, consisting of both mountainous and flat terrains. Its geographical environment, natural conditions, climate, anthropogenic landscape, and uneven population distribution create significant variations.

One of the prominent natural-economic regions is the eastern part of the Khorezm oasis (Shorakhan village), which is geographically connected to the so-called Lower Zarafshan Valley, a term documented in various publications. The formation and development of this geographical expanse are the results of geological processes that occurred during the Tertiary and Quaternary periods (the Tertiary period dates back 50-60 million years ago, while the Quaternary period, which saw the emergence of human labor, began around 3-3.5 million years ago).

Literature review and methodology. Based on the results of paleohydrographic, paleogeographic, and archaeological studies, the final conclusions indicate that the Amu Darya–Okchadarya tributary, as well as the lower part of the Zarafshan River, including the Daryosoy, Echkiliksoy, Oyoqagitma, Makhondaryo, and Khojayli tributaries, have deposited silt enriched with mineral substances. This has resulted in a humid and fertile lowland.

Ancient populations settled in these areas, utilizing the available natural resources to sustain their livelihoods and continue their economic activities in subsequent historical periods. Research publications suggest that during the Neogene and Eopleistocene stages of the Quaternary period, the region was a flat plain. By the end of the Mindel–Würm glaciation, the lower basins of the Okchadarya and Zarafshan rivers reflected the landscape changes caused by Pleistocene glaciation.

Historical records indicate that 4-3 million years ago, the area between the Kyzylkum Desert and the Aral Sea was a flat plain. The surface of this lowland consisted of undulating sand dunes and barchans of the Kyzylkum Desert, with depressions that accumulated rain and snowmelt, forming water basins and shaping its paleogeographic features. The general geographical landscape of this lowland was influenced by the Kyzylkum Desert, differentiating two distinct geographic regions.

For instance, the Shorakhan–Sulton Uvays mountain range was separated by the Okchadarya tributary due to the floods of the Amu Darya River, forming water basins in the depressions of the Kyzylkum Desert. According to historical sources, the southern Okchadarya region (which includes the territories of Turtkul, Beruni, and Ellikqala districts in the Republic of Karakalpakstan) was suitable for 160,000 hectares of agricultural land. Its geographical location formed a triangular shape, with the Sulton Uvays mountain range in the north and the red-yellow sand dunes of the Kyzylkum Desert in the east.

The hydrological conditions of this basin were shaped by the construction of the Kaltaminor irrigation canal, which was diverted from the Amu Darya during the late 6th century BCE. Along its banks, ancient settlements such as Bozorqala and Dingilja were established. By the 4th–3rd centuries BCE, the Tozabog'yob and Amirobod main canals were developed, with smaller branches extending

from their central and terminal points. Fortresses built along these canals reflect the paleogeographic and ethnogeographic characteristics of the region. Today, the ruins of these structures remain preserved as open-air archaeological museums, attracting both international and domestic tourists.

The southern Okchadarya basin is linked to the lower Zarafshan River basin, which possesses distinct paleogeographic features. According to geographical literature, the Lower Zarafshan Valley underwent geological processes during the Neogene and Quaternary periods. The paleogeography of the Bukhara–Karakul, Gazli, and Sanduqli natural-geographical regions reflects significant diversity.

The hydrological structure of the lower Zarafshan River basin is shaped by the Makhondaryo, Khojayli, Echkiliksoy, and Ayakagitma riverbeds. Unlike the Okchadarya basin, the Lower Zarafshan Valley lacks mountains that would prevent the accumulation of water in the Kyzylkum depressions, making the formation of water basins more feasible. However, the paleogeographic conditions of the Okchadarya basin are limited due to the eastern extension (25 km) of the Sulton Uvays mountain range.

Results. Based on the above considerations, the positive and negative aspects of the location of these two regions can be explained as follows:

Positive aspects:

The fact that the main lowland of our homeland is located in the Turan Plain makes it convenient for human settlement and economic activities.

The stability of natural resource reserves.

The population living in the region has no restrictions on migration policies towards neighboring areas, considering historical necessities.

Being located at the center of the Great International Caravan Route, the residents of the Middle and Lower Zarafshan and Surkhan valleys played a key role in introducing their economic achievements to the European population, thereby fostering economic and ethno-cultural relations.

Negative aspects:

Situated between the Kyzylkum and Karakum deserts.

The spread of wavy and mobile sand dunes over fertile lands suitable for cultivation, causing food supply issues.

Limited access to seas and oceans, restricting maritime trade opportunities.

Despite these negative characteristics, extensive archaeological research in the southern Okchadarya basin and the Lower Zarafshan Valley has confirmed the presence of cultural traces of ancient human settlements in these regions.

Discussion. Under the leadership of S.P. Tolstov, the Khorezm expedition began extensive archaeological research in the southern basin in the 1950s. Later, under the leadership of Ya.G. Ghulamov, the Makhondaryo group researchers carried out large-scale excavations in the lower reaches of the Zarafshan River. However, it is difficult to find historical information about Stone Age settlements in these publications.

From the mid-1970s, members of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition discovered artifacts related to the daily activities of hunter-gatherers in the final stage of the Stone Age in the cultural layer of the open-type Burli-3 settlement, located at the foot of the Sultan Uvays Mountains on the left bank of the Amu Darya. These findings indicate the presence of ethnic interactions.

Thus, during the Würm glaciation period of the Pleistocene, the population of the Burli-3 settlement on the left bank of the Sultan Uvays Mountains increased. As a result, they expanded to the right bank, where geographical conditions, climate, and natural resources met their daily needs.

According to the works of S.P. Tolstov and A.V. Vinogradov, in the 6th–5th millennia BCE, the rising water level of the Amu Darya in the southern Okchadarya region caused floods that shaped the sandy landscape of the Kyzylkum Desert. These waters formed interconnected or isolated basins along the high banks. The Jonbos-4 settlement (26x17 m), built artificially using wooden posts, leaves, shells, reeds, and clay, provides valuable information for studying paleohydrology, paleogeography, paleoethnography, and ethnodemography.

A.V. Vinogradov, a researcher on the Neolithic history of the Khorezm oasis, recorded details about the Jonbos-4 settlement and its surrounding areas, including Tuyamuyin. He noted circular and rectangular semi-underground dwellings. His research also covered settlements from the Paleolithic, Mesolithic, and Neolithic periods between the Amu Darya and Syr Darya. For example, in the eastern Ayakagitma basin, sites such as Qizilqura-1 and Bashagitma 1, 2, 4, 6, 15, 31, and 38 have been identified as belonging to the Stone Age. However, there is limited data on Mesolithic sites in the Lower Zarafshan region.

Nevertheless, some Neolithic settlements, such as Uchashi-131 (4th–3rd millennium BCE) along the Daryosoy tributary, and Darvozaqir I and II, have been recorded.

In his monograph, researcher N.U. Kholmatov analyzed the paleogeography and paleo-climate of the lower Zarafshan basin, along with archaeological evidence from the Mesolithic and Neolithic periods (e.g., Chorbakti II, 23, 27, 41, Uchashi-31, Darvozaqir 1 and 2, Chorbakti 13, 14, 15A, 15B, 16, 18, 20, 21, etc.).

M.A. Itina studied the geographical and ethnic aspects of settlements such as Qo'shbuloq, Karri-Qizil, and Sultan Sanjar, which formed due to Amu Darya flooding in the Tuyamuyin region and the Karakum dunes.

According to archaeological literature, Neolithic tribal communities adapted to the natural environment, constructing fortresses and semi-underground dwellings. However, there is no consensus on the exact geographic and cultural origins of the settlers in the Okchadarya basin and the Lower Zarafshan valley.

Data suggest that Jebel hunters from the eastern Caspian Sea region may have influenced the activities of the Yonbosh-4 tribal community in southern Okchadarya. A.V.

Vinogradov noted that ethnic processes accelerated in this area during the Neolithic period. However, he did not specify which cultural-economic groups settled in southern Okchadarya.

It is likely that the inhabitants of Sultan Uvays Mountain's left bank settled in the Khorezm oasis due to stable natural resources and a favorable ecological balance, thereby contributing to the region's ethnic and geographical landscape.

Although there is extensive geographic information on Neolithic settlements and tribal communities in the lower reaches of the Zarafshan River and the Bukhara-Qorakul region, their specific cultural origins remain unclear. According to N.U. Kholmatov, the Uchashi-131 settlement, dated to the late 7th–mid-5th millennium BCE, played a role in early ethnic processes.

However, researchers have not explored whether the Uchashi-131 inhabitants were native or migrants who settled in the lower Zarafshan valley due to stable water sources. Based on available data, it can be assumed that hunter-gatherers from the Samarkand settlement in the late Stone Age moved towards the banks of the Daryosoy tributary. Due to population growth, they likely expanded towards the Maxondarya tributary floodplain and Tuzkon surroundings, adapting to new environmental conditions and influencing the regional landscape.

Researcher Ye. Bijanov studied Stone Age settlements in northwestern Uzbekistan, including Ustyurt, where Acheulean-era (1.5 million years ago) sites such as Yesen 2, 3, Qoraquduq, and Churuk have been discovered. These settlements show that people utilized natural resources and engaged in ethnic-cultural interactions during the Middle and Late Stone Age, Mesolithic, and Neolithic periods.

Similarly, in the Tashkent Valley and Central Fergana, Neolithic populations continued their daily activities, shaping the geographical landscape. The Syr Darya divided the region into left and right banks, with the right bank encompassing the Tashkent Valley, an area suitable for agriculture.

According to archaeological records, during the Acheulean stage of the Pleistocene glaciation, one of the earliest ethnic settlements, Kulbuloq Spring, was established near the Chotqol mountain range in the Angren region. This site became a migration hub for neighboring communities.

Conclusion. Geological processes have shaped Uzbekistan's geography, consisting of mountainous and lowland regions. One of these lowland areas, the Okchadarya basin, is geologically connected to the Lower Zarafshan valley. These regions are distinguished by their unique natural environments and ecological conditions. The Okchadarya River, branching from the right bank of the Amu Darya near Sho'raxon village, has played a crucial role in shaping the geographical landscape of the Bukhara-Qorakul oasis.

By analyzing the Stone Age and Neolithic geographic characteristics of the Zarafshan River, this study highlights the general and unique aspects of these periods.

References

1. Kabirov J., Sagdullaev A. Geography of Central Asia. – Tashkent: «O‘qituvchi», 1990. -P.14.
2. Vinogradov A.V., Itina M.A., Kes A.S., Mamedov E. Paleogeographic Conditions of Early Human Settlement in Central Asian Deserts // Early Humans, Their Material Culture, and Natural Environment in the Pleistocene and Holocene – Moscow: «Nauka», 1974, - PP. 290-291.
3. Andrianov B.V. Ancient Irrigation Systems of the Aral Region. – Moscow: VP, «Nauka», 1969, -P.98.
4. Andrianov B.V. Ancient Irrigation – P. 64.
5. Baratov P. Natural Geography of Uzbekistan – Tashkent: 1996, - P.170-180.
6. Tolstov S.P. Works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition (1949-1953) // TrKHAE – Moscow: «Nauka», 1958, Vol. II, - P. 66-67.
7. Vinogradova E.A. First Paleolithic Discoveries in Sultan Uvaysdag. // Ancient and Medieval Aral Region – Moscow: IVL, RAN, «Nauka», 1998, - P. 74-77.
8. Matyakubov H.H. The History of the Khorezm Oasis in the Bronze and Early Iron Ages. – Tashkent: Alisher Navoi National Library of Uzbekistan, 2017, -P. 14.
9. History of Khorezm Civilization. – Nukus: «Karakalpakstan», 2017, - P. 42.

REZYUME. Ushbu maqolada Oqchadaryo havzasi va Quyi Zarafshon vodiysining geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va tarixiy-geologik jarayonlari o‘rganiladi. Tadqiqotda Turon pasttekisligidagi paleogeografik shakllanish, iqlim o‘zgarishlari va antropogen ta’sirlar tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются географическое положение, природные условия и историко-геологические процессы бассейна Окчадарьи и долины Нижнего Зарафшана. В исследовании анализируются палеогеографическое формирование, изменения климата и антропогенные воздействия на территории Туранской низменности.

SUMMARY. This article examines the geographical location, natural conditions, and historical-geological processes of the Okchadarya Basin and the Lower Zarafshan Valley. The study analyzes the paleogeographic formation, climate changes, and anthropogenic impacts within the Turan Lowland.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

STUDENTLERDÍŇ ORATORLÍQ KOMPETENCIYASÍN RAWAJLANDÍRÍW

M.Abatova – *stajyor-oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: notiqlik kompetensiyası, talabalar, pedagogik mahorat, soʻz madaniyati, notiqlik sanati, fikr ifodalash, muloqot madaniyati, ovoz ustida ishlash, verbal va noverval muloqot, shaxsiy rivojlanish.

Ключевые слова: ораторская компетенция, студенты, педагогическое мастерство, культура речи, искусство риторики, выражение мыслей, культура общения, работа над голосом, вербальная и невербальная коммуникация, личностное развитие.

Key words: oratory competence, students, pedagogical skill, speech culture, art of rhetoric, expression of thoughts, communication culture, voice training, verbal and nonverbal communication, personal development.

Kirisiw. Tálim procesi insandı rawajlandırıw hám jámiyettiń rawajlanıwın támiyinlewde áhmiyetli ról oynaydı. Oratorlıq qábileti pedagoglardıń kásiplik iskerliginde úlken áhmiyetke iye bolıp, bul kónlikpe studentlerdi keleshekte isker pedagog sıpatında tayarlawda zárúr bolıp esaplanadı. Bul maqalada student jaslardıń oratorlıq kompetenciyasını rawajlandırıwdıń áhmiyeti hám usı boyınsha birqansha metodlar kórip shıǵıladı. Pedagogikalıq iskerlik tikkeliy sóylew mádeniyatı menen baylanıslı bolǵanlıǵı ushın, bolajaq pedagoglardıń, yaǵnıy, studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasını rawajlandırıw áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

Oratorlıq óneri – awızeki hám jazba sóylewdi tıńlawshılardıǵa janlı, túsiniqli hám tásirli jetkerip beriw qábiletin iyelew haqqında túsiniq beredi. Oratorlıq qábilet quramalı ónerlerdiń biri bolıp, onı iyelew qunt, shıdam, ilimiy tájriybe talap etedi.

Ádebiyatlarǵa sholiw. Sóylew mádeniyatı pedagogtıń tiykarǵı kónlikpelerinen biri bolıp, oratorlıq qábiletin iyelew tek ǵana oqıtıwshınıń kásiplik sheberligin asırıp qoymay, onıń óz pikirini anıq bayan etiwine óz auditoriyası menen jaqsı múnásebet ornawına járdem beredi. Tariyxıy dereklerden, yaǵnıy, “Qabusnama hám “Qutadǵu bilig” shıǵarmalarında oratorlıq qábiletine tiyisli pikirler keltirilgen bolıp, bul ideyalar búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Hár bir shaxstıń durıs sóylewi hám sóz sheberligin arttırıwı haqqında kóplegen ádebiyatlarda maǵlıwmatlar keltirilgen bolıp, solardıń ishinde Kayqawıstıń “Qabusnama” shıǵarması eń áhmiyetli hám dáslepki shıǵarmalardıń biri esaplanadı. Ol bul shıǵarmasında sóylewshige násiyat tárizinde bir qatar pikirlerdi aytadı. Máselen, durıs sóylew haqqında bilay jazadı: “Adam sheber sózli hám sheshen bolıwı lazım. Ay balam, sen sheshen bolǵıl, biraq, jalǵan sóyleme. Tuwrı sóziń menen belgili bol, sebebi, bir waqta ilajsızdan-zárúrlikten jalǵan sóyleseń, ol keshirimli boladı. Hámme waqıt sóziń iras bolsın, jalǵanǵa usaǵan duwrı sózdi aytpaǵıl, irasqa uqsan jalǵan, jalǵanǵa usaǵan ırastan jaqsıdur. Sebebi bunday jalǵan sóz qabıllanadı. Jalǵanǵa usaǵan iras qabıllanbaydı, sheshen adam sonday insan bolsın, ol ne dese xalıqqa maqul bolǵay. Bilmegen ilimińnen sóylemegil, bunday ilimnen nan talap qılma. Eger sóz aytpaqshı bolsań sonday sóz ayt, sózińniń iraslıǵına hámme gúwaliq bersin. Aytqan sózińnen pushayman qılmaýın deseń, oylanbastan sóyleme. Suwıq sóz sóyleme, suwıq sóz bir tuqım, onnan dushpanlıq ónıp shıǵadı” [2:123].

Tıldıń payda hám zıyanı haqqında Yusup Xas Hajiptiń “Qutadǵu bilig” shıǵarmasında bahalı pikirler bar. Olardan

ayırımlarında sózlerden paydalanıwda jaman sózlerden saqlanıw haqqında qosıq qatarlarında keltirip ótedi [3:34].

Qaraqalpaq xalıq sóz ónerin júdá qádirligen, onı meńgeriwge, úyreniwge talaplanǵan, sóz sheberleri bolǵan sheshenlerin júdá ardaqlaǵan xalıq. Ata-babalarımız zamanında sóz sheberleri dawdı sheshken. Sózdi tawıp sóyleytuǵın adamlar húrmet, izzette bolǵan. Bir ǵana Jiyrenshe sheshen haqqındaǵı áńgimelerdiń ózi buǵan ayqın misal bola aladı. Awızeki ádebiyatımızda dilwar qız jeńgeleri menen sheshen jigit aǵalarınń aytısları, dilwar qızlar menen jigitlerdiń sóz jarıstırıwları, sózge sheshenligi menen xandı jumsaǵan hayal haqqında áńgimeler saqlanıp qalǵan. Shayır T.Matmuratov ta óz qosıqlarında atababalarımızdıń qanday sózge sheshen, sheber bolǵanlıǵın aytıp ótedi [4:103].

Ol qosıq qatarlarında da oqıwshıda sózlerdi óz ornında sóylew, kerekli sózlerdi tawıp ayta alıw qábiletiniń qánshelli dárejede áhmiyetli ekenligin kórsetip bere aladı.

Sóylew barısında insanlarǵa tásir ete alıw hám olarda unamalı kózqaraslar qaldırıw ushın eń dáslep, tıńlawshını húrmet ete alıw, olardıń qálewini, sol waqıttaǵı hár túrli jaǵdayların hám pikirlerin esapqa alǵan halda sóz júritip biliw zárúr bolıp esaplanadı.

Batis álemi ekonomikalıq hám texnologiyalıq jaqtan jańa ashılıwlar dáwiri bolǵan XX ásirdegi psixologiyaǵa tiyisli kópshilikke arnalǵan qollanba avtorı Deyl Karnegidiń “Qarım-qatnas sırları” shıǵarması menen Shıǵıs Orta ásir musulman xalıqları oyanıw dáwiri, dáslepki túrkiy kórkem ádebiyatqa baylanıslı tariyxtan qalǵan esteliklerin salıstırıw, kitaplarındaǵı ulıwmalıq pikirlerdiń bir-birinen ayırmashılıqların analiz qılıw múmkin. Deyl Karnegidiń birinshi qaǵıydası “Adamlar menen mudamı jaqsı qatnasta bolıń” dep ataladı. İnsanlardıń seni ashıq júzlilik penen kútip alıwın qáleseńiz, adamlardıń jaǵdayınan xabar alıp turıwıńız kerek. Ol bul haqqında jáne de anıqlaw tárizde bilay deydi: “Eger biz adamlarda jaqsı tásirler qaldırmaqshı bolsaq hám sol arqalı ǵana olardı ózimizge qızıqtırıwǵa urınsaq, hesh qashan shın júrekte dos taba almaymız. Eń jaqsısı, bunıń kerisinshe qılıw, yaǵnıy adamlar turmısı menen qızıǵıwımız kerek” [5:7].

Talqılaw hám nátiyjeler. Sóylew mádeniyatı hár bir shaxstıń ulıwma mádeniyatınıń bir bólegi. Sóylew mádeniyatı insanıń pikirlerin anıq, tuwrı, ápiwayı hám túsiniqli etip tıńlawshılardıǵa jetkiziwge járdem beredi. Bolajaq pedagoglar ushın, ásirese, qarım-qatnas mádeniyatın, sóylew mádeniyatın iyelew zárúr bolıp esaplanadı. Sóylew mádeniyatınıń názik qırların biliw, sózlerdiń tazalıǵına hám durıs aytılwına itibar qaratılıwı

kerek. Pedagog óz pikirlerin oqıwshılarga anıq hám ayqın jetkeriw arqalı joqarı nátiye kórsetkishlerine erise aladı [1:6].

Sóylew mádeniyatı jámiyettiń mádeniy rawajlanıwınıń millettiń ruwxıy jetiskenliginiń áhmiyetli belgisi sanaladı. Mámleketimizde ruwxıy aǵartıwshılıq reformalar – mámleket siyasatınıń baslı baǵdarı dep járiyalanǵan búgingi kúnde sóylew mádeniyatı máseleleri hár qashanǵıdan da aktual másele dep esaplanadı. Ózbekstan Respublikasınıń “Mámleketlik til” haqqındaǵı nızamı, “Bilimlendiriw haqqındaǵı” nızamı, “Kadrlar tayarlawdın milliy baǵdarlaması” hám basqa da hújjetlerde ruwxıy-aǵartıwshılıq, tárbiya, til máselelerine ayırıqsha itibar berilgen. Hár qanday adam eń dáslep, óz ana tiliniń haqıyqıy mamanı bolıwı kerek. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov Ózbekstan Respublikası Oliy majlisiniń 1997-jıl 29-avgusttaǵı IX sessiyasında sóylegen sózinde “Óz pikirin erkin, ana tilinde shıraylı hám anıq bayanlay almaytuǵın qánigeni, ásirese, basshı orında otırǵanların búgin túsiniw de, aqlaw da qıyn!” dep atap ótedi. Sóylew mádeniyatı – házirgi til iliminiń aktual máseleleriniń biri. Bul máseleni sheshiw ulıwma mádeniyatımızdı rawajlandırıw, sonday-aq, joqarı oqıw orınlarında, orta arnawlı oqıw orınlarında, orta mekteplerde sabaq ótiw procesin jaqsılaw menen de baylanıslı. Sheshenlik óneri sırların úyreniw, óz pikirin bayanlawda til quralların kerekli orınlarda durıs qollanıw, barlıq tarawlarda xızmet etiwshi hár bir adam ushın turmıs zárúrliǵı dep esaplanıwı kerek.

Studentlerde sóylew mádeniyatın rawajlandırıw – bul tek is júzindegi jetiskenligin asırıw emes, olardıń ómir jolların da jetiskenliklerge toltırıw bolıp esaplanadı. Bul haqqında Berdaq Gargabay ulı óz qosıqlarında bahalı pikirler bildirgen [6:15]. Al, “Oylanba” qosıǵında bolsa sóylew ádebi haqqında qosıq qatarlarında keltirip ótken [6:52].

Studentlerde oratorlıq qábiletin rawajlandırıwda tómendegi metodlardan paydalanıwǵa boladı.

1. “Tekst penen islesiw” metodı. Bunda studentler jup-jup bolıp bólinip aladı hám eki studenttiń biri kólemi 50-60 sózden ibarat tekstti oqıydı. Ekinshi student bolsa esitken teksttegi gáplerdi qaytalap aytıwı kerek boladı. Bul metod arqalı studentlerdiń diqqat penen tınlaw, tez hám anıq juwap beriw qábiletleri rawajlanadı.

2. “Oylap tabıw” metodı. Bul metodta studentlerdiń biri taxtaǵa shıǵadı hám ózi qálegen waqıya haqqında ayıp baslaydı. Waqıyanıń yarımında toqtap, tınlap otırǵan studentler waqıyanı shamalap dawam ettiriwi kerek boladı. Tınlawshılardıń pikirleri esitilgenen soń, taxtadaǵı student

óz waqıyasınıń juwmaǵın aytadı. Bul metodtıń paydası bolsa, studentlerde ayılajaq pikirin anıq rejlestirip, tınlawshını ózine qarata alıw hám improvizaciyalıq qábiletin asırıwǵa járdem beredi.

3. “Maqtanaman” metodı. Bul metodta student ózi haqqında qısqasha biraq, tásirli etip unamlı tárepleri menen qosa sóylep beriwi kerek. Ol ózin tanıstırıwı hám qanday qábiletleri bar ekenligi haqqında sóylep beredi. Bunda studenttiń ózine bolǵan isenimi artadı, Auditoriyanı ózine qarata alıw hám ózin kórsete alıw qábiletleri rawajlanadı.

Ulıwma alıp qaraytuǵın bolsaq, studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw ushın olardıń sóz baylıǵın asırıw, dawıs ústinde islew usılların úyretiw lazım. Student jaslarda oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw búgingi kúnde pedagogikalıq tálimniń áhmiyetli baǵdarlarınń biri bolıp esaplanadı. Oratorlıq qábiletler tek ǵana tálim procesinde emes, keleshekte pedagog sıpatında professional is júrgiziwde de joqarı nátiyjelerdi kórsetiwde xızmet qıladı. Sonıń ushın studentlerde sóz mádeniyatın rawajlandırıw, olardıń pikirlerin anıq, logikalıq jaqtan hám tásirshenligi jaǵnan jetkilikli dárejede bayanlay alıw qábiletlerin rawajlandırıwǵa óz aldına itibar qaratıwımız kerek. Oratorlıq ónerin úyreniw tek bilim hám ónerdi úyreniw ǵana emes, jeke rawajlanıwdıń da áhmiyetli sebeplerinen biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan, tálim processlerinde bul baǵdarda iskerlikti sistemalı hám metodikalıq tiykarda shólkemlestiriw talap etiledi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, studentler arasında oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw, kásiplik hám jeke rawajlanıwına xızmet etedi. Oratorlıq óneri oqıtıwshı iskerliginiń ajıralmas bir bólegi bolıp, studentlerdi pedagogikalıq processke tayarlawda úlken ról oynaydı. Sonıń menen birge, sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwı, studentler pikirin anıq hám tásirli logikalıq jaqtan da durıs ańlatıwǵa kómeklesedi. Bul bulsa olardıń keleshekte jetik kadr bolıwında áhmiyetli sebeplerdiń biri bolıp xızmet etedi. Usı orında usınıs sıpatında keltirip ótiwimiz kerek, joqarı oqıw orınlarında arnawlı oratorlıq óneri boyınsha ámeliy shınıǵıwlar kóbeytiliwi, talabalar ortasında sóz sheshenligi boyınsha jarıslar shólkemlestiriliwi, sabaqlarda interaktiv metodlardan keń paydalanıwı máxsetke muwapıq boladı. Bunnan tisqari, studentler ushın dawıs ústinde islew hám auditoriyanı ózine tarta alıw boyınsha sheberlik sabaqları ótkeriliwi kerek. Sonıń menen birge, oratorlıq boyınsha eski hám zamanogóy derekler tiykarında oqıw dástúrlerin bayıtıw da úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Suyunov J.Sh., Tashmatov O'. Notiqlik san'ati va nutq madaniyati. – Toshkent: «Fan», 2010, 6-b.
2. Унсурулмаолий Қайқауыс Қабуснама. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1987, 123-б.
3. Уринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. –Тошкент: «Ўқитувчи» 1982, 34-б.
4. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1986, 103-б.
5. Deyl Karnegi. Muomala sirlari. –Toshkent: «Navro'z», 1992. 7-b.
6. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

REZYUME. Mazkur maqolada talaba yoshlarda notiqlik kompetensiyasini rivojlantirishning ahamiyati va so'z madaniyatini o'rganish usullari to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается значение развития ораторской компетенции у студентов и методы изучения культуры речи.

SUMMARY. This article talks about the importance of developing oratory competence in young students and methods of learning speech culture.

«HEAD/BAS» KOMPONENTLI FRAZELOGIYALÍQ BIRLIKLERDİŇ EKSPRESSIV-METAFORALÍQ SÍPATÍ

S.A.Arzimbetova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: frazeologizmlar, ekspressiv-metaforik birliklar, baholovchi birliklar, stilistik tus, semantika.

Ключевые слова: фразеология, экспрессивно-метафорические единицы, оценочные единицы, стилистическая окраска, семантика.

Key words: phraseology, expressive-metaphorical units, evaluative units, stylistic meaning, semantics.

Kirisiw. Frazelogizmler – xalıq danalıǵınıń bir úlisi, kólemi jaǵınan kishi túri bolıp, naqıl-maqallarǵa jaqın turaqlı sóz dizbekleri. Lekın, naqıl-maqallardan qurılıs, semantikası jaǵınan pútkilley ózgeshe. Frazelogizmlerdiń semantikasına emocionallıq-ekspressivlik ótkirlik tán, ekspressivlik boyawları basım, tereń mániliǵı hám tásirsheńliǵı pikirge funkcionallıq jaqtan dálilik hám ózgeshe bir tús beredi. «Frazelogizmler óziniń quramalılıǵı menen ózgeshelenedi: danalıqtı bildiriwi – filosofiya menen, tereń oyılıǵı – logika menen, kórkemligi – ádebiyat penen tikkeley baylanıslı» dep jazadı A.Nurmaxanov.

S.G.Gavrin házirgi rus tilinde frazeologiyalıq birliklerdiń klassifikaciyasın komplikativ metod tiykarında islep shıqtı. Onıń aytıwınsha, komplikativlik – barlıq sóz dizbeginiń semantikalıq hám funkcionallıq komplikativlik belgilerin óz ishine aladı. S.G.Gavrin, frazeologiyaniń tiykarǵı obyektı – ekspressiv-metaforalıq frazeologiyalıq birlikler, al gnoseologiyalıq hám ellipsislik frazeologiya pereferiyada jaylastırıladı yamasa ulıwma shıǵarıp taslanadı - dep kórsetedi [4:49].

Metodtıń bul wazıypasında kóbirek izertlenip atırǵan tillerdiń leksikalıq, tiykarınan, stilistikalıq belgilerine qaray stilistikalıq túske iye hám stilistikalıq túske iye emes dep eki toparǵa bóliwge boladı. Túske iye emes topar (biytárep, ulıwma, stiller aralıq) leksikası (neytral yadro), hár qanday jaǵdayda qollanılıwı hám hár qanday usıldıń bir bólegi bolıwı múmkin: *bas, júz, qol, ayaq hám basqalar*. Biytárep leksika quramına ádette tuwısqanlıq atamalar (áke, ana, ájaǵa, ájapa, úke hám t.b.), múshe aǵzalarınń atları, jıl máwsimleri, sanlıqlar, almasıqlar kiredi. Bul maǵlıwmatqa góre, «bas» komponentsiz, stilistikalıq túske iye emes topardıń leksikalıq birligi bolıp, stiller aralıq birlik esaplanadı. Degen menen, onıń ekspressiv-metaforalıq xarakteristikası frazeologiyalıq komponent sıpatında kúsheyedi.

Túske iye toparda, belgili bir usılǵa tán leksikalıq birlikler bar, sóylew formasına qaray, kórkem ádebiyatqa baylanıslı hám ádebiy usıllardaǵı leksikaǵa bólinedi, qısqartılǵan leksika (*bas awǵan, qara bas, basqa shıraq jaǵıw, bas jibi, at basınday*) sóylew tilinde qollanıladı. Qısqartılǵan leksika jargon hám awızeki sóylew tili sózlerin óz ishine aladı, sol sebepli qısqarǵan sózler ádebiy tildin sózleriniń kerisi bolıp tabıladı: *qara bas – jalǵız, at basınday – úlken, bas awǵan – adasqan hám t.b.*

Sózlerdiń ekspressivligi eki toparǵa bólinedi: ekspressivlikke iye emes hám joqarı ekspressivli. «Bas» komponenti izertlenip atırǵan tilde ekspressivlikke iye emes toparǵa kirgeni menen frazeologiyalıq birlik komponenti wazıypasında joqarı ekspressivlikti bildiriwshi leksikalıq birlik esaplanadı.

Bahalawdıń bar yaki joq ekenligine bola, bahalanıwshı birlik tómendegishe ajratıladı: - unamlı (+) yamasa

unamsız (-) hám bahalawdı ańlatpaytuǵın (0) (Qarań: Tablica 3.1).

1.1 – Tablica. Leksikalıq birliklerdiń bahalanıw kórsetkishi

Leksikalıq birlik	unamlı (+)	unamsız (-)	bahalawdı ańlatpaytuǵın (0)
Bası taz		-	
basında ay tuwıw	+		
mákibas shortan			0
basında tajım	+	-	
basqa is túsiw		-	
basınan ótken waqıya	+	-	
bas qaraw	+		
bas sıypaw	+	-	
bas jew	+	-	
bas julıp		-	
bas toqıldap			0
bas muz qoyıp			0
basqa juwırıw		-	
bası awǵan		-	
qara bas		-	
basqa shıraq jaǵıw	+	-	
bas jibi	+	-	
at basınday	+	-	

Bahalawshı leksika quramındaǵı sózler úsh toparǵa bólinedi:

1) adam sıpatın bildiriwshi sózler: *bası ketken, qara bas, bas sıypaw*;

2) adam haqqındaǵı kóp mánili sózler: *bas qaraw, bas jew, bas julıw, bas awırıw*;

3) subyektiv suffiksli sózler: *basqa juwırıw, at basınday ul, basqa shıraq jaǵıw, basqa is túsiw, basınan ótiw*.

Sózdiń bahalanıwına hám stilistikalıq reńine túrli faktorlar tásir etiwı múmkin:

a) kontekst (kontekst shártli baha), sebebi sóz biytárep mánide bolǵanı menen konteksttegi mániler ózgeriwı múmkin: *Bir patshanıń eline kelgende qız patshanıń basında taji bolıp tura beredi. Burın patshanıń bir taji bar edi. Endi bunıń menen ekew boladı («Jaman kúyew», ertegi);*

b) intonaciya: *Eshki bas!* (unamlı, mehrli hám ǵázeplilik intonaciya).

Joqarıdaǵı tablicada kórsetilgenindey ayırım sózler birneshe jaǵdaydı ańlatıp hár túrli bahalanıwı múmkin.

Sóz dizbekleriniń ekspressiv-metaforalıq sıpatı: *you blockhead, an aged man with white head, from head to foot, off the top of my head*. Tiykarǵı komponent tekst hám sóz

dizbegi quramında ózgeshe stillik túske iye bolıp, unamlı hám unamsız qatnastı bildirip keledi.

1.2 – Tablica. **Leksikalıq birliklerdiń bahalanıw kórsetkishi**

Leksikalıq birlik	unamlı (+)	unamsız (-)	bahalawdı anılatpaytuǵın (0)
Off goes your head	+	-	
little golden head	+		
you blockhead		-	
to cover her from head to foot			0
too high at the head		-	
an aged man with a head as white as snow	+		0
over head and ears	+		
chop off my head		-	

«Blockhead» — atlıq sóz bolıp, aqmaq, mawbas, sam-sam adamlardı sıpatlaw ushın qollanılauıń frazeologiyalıq birlik.

Tayanış sóz (Head): «Head» bul frazeologiyalıq birlik quramındaǵı tirek sóz esaplanadı. «Intelлект» hám basqa da adamǵa baylanıslı konceptlerdi sawlelendiriwshi identifikator bolıp, adam múshesin bildiriwshi leksikalıq birlik, bunda ekspressiv túske iye máni sawlelenedi.

Dizbeklesiwshi sóz (Block): «Block» sózi menen dizbeklesiwshi frazeologiyalıq birlik. Bul sóz birligi tayanış sózdiń mazmun-mánisin tolıqtırıp keledi hám frazeologiyalıq birliktiń ózgesheligin ashıp beriwshi element esaplanadı. «Block» sóz birligi bul dizbekte metaforalıq termin sıpatında adamnıń basın hám bul músheniń iskerligin táriyplewshi komponent boladı (aǵash bólegi sıyaqlı qattı yamasa sabırlı, aqıl yamasa aqılsızlıqtı anılatıw).

Mánisi: «Blockhead» sóz dizbeginiń ulıwma mánisi gúnelek, aqmaq, qabıllaw procesi ástelik penen ámelge asatuǵın yamasa áste túsinetuǵın adamdı anılatadı. Bul kimnińdur intellektuallıq qábiletin sın astında bayanlaw yamasa unamsız pikir bildiriw ushın isletiletuǵın kemsitiwshi frazeologiyalıq birlik.

Sóz dizbeginiń quramındaǵı komponentlerdiń lokalizaciyalanıwı: *from head to foot – bastan ayaq*.

Frazeologiyalıq birliklerdiń lokalizaciyası til materialların awdarmalaw hám ekinshi tilge saykeslendiriwdiń záruriyatınan kelip shıǵıp úyrenilgen. Frazeologiyalıq birlikler anıq bir til yamasa mádeniyatqa tán bolıp, kóbinese, materiallıq ózgeshelikler, tariyxıy faktlar yamasa regionǵa tán mánilerdi óz ishine aladı.

1. Derek til (inglis): *"from head to foot"*. Úyrenilip atırǵan til (qaraqalpaq): «Bastan ayaq» (sózbe-sóz: "bastan ayaqqa").

Tayanış sóz (Head) frazeologiyalıq birliktiń komponenti bolıp «to foot» sóz dizbegi menen dizbeklesedi. Bul komponent frazeologiyalıq birliktiń kólem yaki muǵdar kórsetkishi esaplanadı. «Bastan –ayaq» sóz dizbeginiń ulıwma mánisi, ádette, eńbekten ayaq ultanına shekem geypara zat yaki sezimlerge pútkilley bóleniw, tásirleniw yamasa batıw bolıp tabıladı. Ol bekkemlik hám pútinlikti názerde tutadı.

Túsindirme: inglis tilindegi bul idiomalıq birlikke qaraqalpaq tilindegi «bastan ayaq» tuwrıdan tuwrı ekvivalent bolıp, geypara zat yamasa sezimlerge kimnińdur pútkilley oralǵan yamasa tásirengenin bildiriwshi mánisti saqlaydı.

Ispan tilindegi bul frazeologiyalıq birliktiń ekvivalenti «tolıq qaplangan yamasa tásir etiw», nemis tilinde «geypara zatlardıń tolıq qamtılıwı yamasa adamdıń tolıq kiyiniwi», italiyan tilinde «geypara zat yamasa adamlardıń tolıq qamtıp alınıwı», yapon tilinde «geypara zat yamasa adamlardıń pútkil bir ideyaǵa qamtıp alınıwı yamasa tásirleniwı» sıyaqlı mánilerdi anılatadı.

Bunday jaǵdayda, «*from head to foot*» idiomasınıń lokalizaciyalanıwında konceptke tiyisli ulıwmalıqtı anıqlawǵa járdem beredi: pútkil qamtılıw yamasa tásir etiw túsiniǵı kóplegen tillerde anılatılǵan. Solay etip, úyrenilip atırǵan tillerdegi sóz birlikleriniń awdarmaları tuwrı mánini saqlap qaladı yamasa birdey mazmundı jetkeriwshi júdá uqsas idiomatikalıq sóz dizbeklerdi usınıs etedi.

Bul mısallar idiomatikalıq sóz dizbeklerindegi «head» elementli sóz dizbeginiń tiykarǵı mánisi hám idiomalıq ózgesheliklerin saqlap qalǵan halda túrli tillerde qalay lokalizaciyalanıwın kórsetedi. Sol jaǵdaylarda «head» elementiniń sózbe-sóz awdarması saqlanıp qalsa, basqalarında bolsa mólsherlengen conceptual mánini nátiyjeli jetkeriwge materiallıq ekvivalent yamasa sinonim sóz dizbegi sıpatında qollanıladı.

Juwmaq. Solay etip, kóplegen frazeologiyalıq hám idiomatikalıq sóz birlikler strukturasındaǵı komponentleriniń baǵınıńqı baylanısı anıqlandı. Olardıń hár bir elementi waqıt ótiwi menen tilde bekkemlenip, keyinirek metaforlıq turaqlı sóz dizbegi bolıp qalǵan. Bunday sóz dizbeklerge tús, ózgeshelik hám sezimler qosıladı, degen menen, álbette, olardan iqtıyatlılıq penen qollanıw kerek, sebebi olar qorlıq yamasa ádepsizlik retinde qabıl etiliwi múmkin, yaǵnıy unamsız konnotaciyaǵa ótip ketiwi múmkin. Analizden kelip shıǵıp aytıw múmkin, ayırım frazeologiyalıq birlikler millet yaki tildiń leksikalıq quramına sińip ketkenligi sebepli, olar sóz qorınıń ajırılmas hám áhmiyetli bólegi esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2005. 117-6.
2. Nurmaxanov A. Naqıl-maqallar – frazeologizmnıń ajırılmas bólegi sıpatında. // ÓZR Ilimler Akademiyası QR filialınıń Xabarshı, 2004, №1-2.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. IV tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
4. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка. – Пермь: Перм. гос. пед. ин-т, 1974. –С. 21–46.
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/>

REZYUME. Maqolada frazeologik birliklarning tarkibiy qismlari va ularning semantik yuklamalari o'rganiladi. Stilistik jihatdan neytral va ekspressiv-metforik birliklarning farqlari ko'rsatiladi. "Bas" komponenti bilan bog'liq frazeologizmlar qoraqalpoq va ingliz tillari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari frazeologizmlarning ma'nosi va qo'llanilish xususiyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучается структура фразеологических единиц и их семантические значения. Рассматриваются различия между нейтральными и экспрессивно-метафорическими единицами. Проведен сравнительный анализ фразеологизмов с компонентом «голова» в каракалпакском и английском языках. Результаты исследования помогают глубже понять смысл фразеологизмов и особенности их употребления.

SUMMARY. This article explores the structure of phraseological units and their semantic implications. It differentiates between neutral and expressive-metaphorical units. The research provides a comparative analysis of phraseological units containing the "head" component in Karakalpak and English. The findings contribute to a deeper understanding of phraseological meanings and their contextual usage.

QARAQALPAQ TILINDE AQ HÁM QARA REŇLERINIŇ METAFORIZACIYASI

G.Djumamuratova – *assistent oqituvshi*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq xalqı madaniyati, ranglar simvolikasi, rang-tus ma'nosi, tilshunoslik, metaforizatsiya.

Ключевые слова: культура каракалпакского народа, символика цвета, цветовое значение, лингвистика, метафоризация.

Key words: culture of the Karakalpak people, color symbolism, color meaning, linguistics, metaphorization.

Kirisiw: Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatında da reñler tereń mánilerge iye. Qaraqalpaqlardıń úrp-ádet dástúrlerinde reñler simvolikasi mádeniy hám milliyliktiń ózine tánligin kórsetiwde áhmiyetli xızmet atqaradı. Xalqımız sanasındaǵı reñler tosattan payda bolmaǵan, ol kúndelikli turmıs sharayatlarınan kelip shıǵıp, jas hám sociallıq jaǵdayın, belgili bir máresimler menen baylanıstı kórsetedi. Máselen, qızıl-kók, qızıl-sarı, qızıl-jasıl bundaǵı jasıl reñi ósimlikler álemi, ósimliktiń gúlleri menen báhár máwsimin, sarı reñ qaraqalpaq qol ónerinde hám basqa da xalıqlarda jaqtılıqtıń simvolı, aq reñ hadallıqtıń, tazalıqtıń simvolı, qońır reñ jerdi qásterlewdiń simvolı bolıp kelgen. Ilimpazlardıń pikirinshe, mongol xalqınıń geosimvolikasi túrkiy xalıqları menen jaqın (shıǵıs-kók, batis –aq, qubla–qızıl, arqa–qara, oray–sarı) reńge sáykes keledi dep, usı «bes reñ» hár túrli etnikalıq toparlardıń kiyimleri menen baylanıslı bolǵan.

Kúndelikli turmısta reñlerdiń mánisin ańlaw qásiyeti ayrıqsha áhmiyetke iye. Reñ tábiyatta bar bolǵan barlıq zatlardıń kórinisin anıqlaytuǵın, átiraptıń gózzallıǵın, zatlardıń, ósimliklerdiń, haywanlardıń bir-birinen ajratatuǵın belgisi bolıwı menen birge, adamzattıń túrli oy-keshirmelerin, dúnyaqarasın hám isenimlerdi ózinde sáwlelendiredi.

Ádebiyatlarǵa sholhw. Metaforanıń ózine tán ózgesheligi haqqında A.Bekbergenov: "Eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi predmet penen baylanıstırıp ayıwdı metafora dep ataydı hám olarda obrazlılıq kúshli boladı dep kórsetedi [1:78]. Demek, reñniń qanday da ishki sezimler arqalı onıń hár túrli belgileriniń atap kórsetiliwi, qanday da zatlıq uǵımǵa uqsatılıwı – bul xalıqtıń bir predmetti ekinshisine uqsatıwındaǵı tapqırılıǵı hám sheberliginiń nátiyjesi dep esaplaymız. Sózliklerde reñ sózi haqqında «ráng– túr, reñ, boyaw mánilerin ańlatıwı, ekinshi mánisi kelbet, shıray, bet-álpet, túr-túsi» - degen mánini bildiriliwi atap kórsetiledi [2:29].

B.Yusupova, I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı kelbetliklerdiń stillik xızmetinde, ásirese, reñ bildiretuǵın sózlerdiń xızmeti, kelbetliklerdi jasawda metonimiyalıq usılda keliwi haqqında tómendegi pikirlerin usnadı: «Reñ hám tábiyiy belgiler arqalı adamdı bildiretuǵın metonimiya

kontekstte óziniń ústine qosımsha stilistikalıq boyaw alıp, obraz jaratıwǵa xızmet etedi hám sóz sheberiniń subyektiv modallıq qatnasın da qosa sáwlelendiredi. Mısalı, Hayal hákis bolsa, janınıń jawı, - dep taltaqlap júrer bir **dápeń qara** («Erkekler tuwıw úyinde»)» [3:48].

Mısalda, shayır dápeń qara- dizbeginde iri, túri qara torıdan kelgen turpatlı er adam, sol emlewıxanada jas bosanıp atırǵan hayaldıń eriniń portretin jasaw ushın xalıq tiline tán bolǵan obrazlı súwretlew usılınan paydalanǵan. Bunda qara reñ bildiretuǵın sóz tek reñdi bildirip qoymadan jotalı iri deneli adam degen túsinikti de berip tur. Jáne de usı avtor reñ arqalı metonimiyalıq usıl menen kiyim-kenshekte bildirilgenligin aytadı. Mısalı:

Guculdıń **aq kiygen** dilbarına,

Megzer qalǵıp turǵan uyqsız Sholpan

(Kiev oktavaları)

«Aq metonimiyası arqalı bir xalıqtı atawın, qırǵız xalqı onıń qalpaǵınıń aq reñi menen ańlatıladı», - degen de pikirdi aytadı.

Ala tawǵa uqsatıp,

Aqqa boyap tóbesin,

Tigip bergen uqshatıp,

Qırǵızdıń choq enesi.

(Bir aq qalpaq astında)

Demek, itibar bergenimizde reñ mánisindeǵı aq hám qara sózleri sóz mánileriniń awıspı keliwinde tayanış komponent wazıypasın atqaradı. Bul haqqında prof .E.Berdimuratov: «Metaforizaciyalıq usıl – qaraqalpaq tilinde eń ónimli, sóz mánilerin bayıtıwındaǵı eń jedel usıl», dep ataydı [4:24].

Talqılaw. Til biliminde reñler óziniń reñlik belgisinen tısqari semantikalıq ózgeshelikleri, olardıń etnografiyalıq, simvollıq hám úrp-ádet, dástúrge baylanıslı mánileri bar ekenin kórsetedi. Reñdi bildiriwshi kelbetlikler eń dáslep belgili bir reñdi ańlatıp, sońın ala abstrakt oylawdıń nátiyjesinde basqa da mánilerdi bildire baslaǵan. Olardıń usınday semantikalıq ózgeshelikleri shayır shıǵarmaları tilinde simvollıq mánilerde jımsaladı:

Qızǵanısh úsh túrli reńge iye:

Qara reñi - dushpanınıń peylinde,

Qızǵışı - doslardıń kúnshilliginde,

Aq reñi - basqalardıń bárinde...

(Zaman menen ayaq qosıp júrmeseń, 167-b.)

Hár bir millet mádeniyatındaǵı reń dúnyası ózinshelik simvolıq mánige iye boladı, yaǵnıy reń millet mádeniyatın tanıtuǵın bir faktor. Tilimizde qalpaq kiyimine reńdi bildiriwshi qara sóziniń qosılıwı menen «qaraqalpaq» millet ataması jasalǵan. Kórkem shıǵarmalarda qaraqalpaqlardıń ásirler dawamında óziniń millet bolıp qalıplesiwi, olardıń ótmishi, qıyın-qıstaw kúnleri basınan ótkergenı, usı dáwirge jetiwdegi ata-babalardıń qayǵı – hásiretin kórsetip turıwı ushın «qara reńi menen qosa ańlatıp, simvolıq usılda bayanlanadı. Mısalı:

Qara tawdıń jırasınday,

Kewlinde kóp jara edi,

Basındaǵı qurashınday,

Íǵbalıń shım **qara edi...** (Ordenli xalqıma, 71-b.)

Qara reńi qayǵılı zamandı, qıyınshılıq kúnlerdi, sawashtı bildiriw ushın da metaforalıq usılda sheber súwretlengen:

Eskiliktiń **qara túńligin** tuwrap,

Jańa álip dúzip, xattı sulıwlap...

(Aǵartıwdıń jıl quslarına, 122-b.)

...Al sen she?, Kóp raxmet Toqay bolǵanıń ushın,

Qara nan jep, shayırılıqtı aqlay alǵanıń ushın...

(Toqayǵa, 96-b.)

...Zer ǵubbalı dárwazasın Kievtiń

Qara quyn uyıtqıp kelip qaqqanda...

(Qúdiretli shımar haqqında qosıq, 46-b.)

Qara hám **aq** reńler bir-birine kontrast bolıp, olardı juplastırıp qollarıw arqalı jaqsı hám jaman túsinigi metaforalıq usılda beriledi:

...Nege men de ráhátke batpayman.

Insanlardı **aq-qaraǵa** ayırıp,

Gedeylerin nege jumsap jatpayman?...

(Jer planetası, 119-b.)

Tilimizde «aq» reńi xalqımızdın úrp-ádeti, dástúrine, isenimine baylanıslı simvolıq mánilerde ónimli jumsaladı. Aq nominaciyalıq mánisinen basqa tazalıqtıń, hadallıqtıń, pákliktiń hám t.b. jaqsı qásiyetlerge iye bolǵan sózlerdiń mánilerin ańlawda úlken áhmiyetke iye. Sońǵı dáwirde elimizge Evropa mádeniyatınıń kirip keliwi arqalı jańa turmıs qurǵan kelingge toyda aq kóylek kiyiw dástúrge aynaldı. Bul aqlıq hadallıqtıń, pákliktiń, baxıttıń tımsalı bolıp qollarıp atır. «Aq kóylek» baxıt kóylegi simvolın atqaradı.

Insanlardıń kiyiniwinen kiyiminiń reńi, onıń dúnyaqarasın, maqsetin, ruwxıy keshirmelerin, tańlaǵan jolın ańlatıp turadı. Máselen, kewli kóterińki, shad bolıp ómirden zawıq alıp jasaytuǵın adamlar aq reńdegi kiyimlerdegi kiyiwdi jaqsı kóredi. Bunday kiyim júrgende giyne saqlamaytuǵın, jamanlıq qılmaytuǵın adamlarǵa jarasadı. Sebebi, aq reńdegi kiyimdi kúńge salıstırıp, onı insanlar basqalarǵa nur jawdırıp turadı dep, al qara reń tın, kóz qarashıǵınıń reńi bolıp, bunday reńdi kiygenlerdiń kewli sırǵa tolı insanlar bolıp esaplanadı. Mifologiyada da **aq reńi** qudaylar reńi, kózge kórinbes qúdiretli kúshler reńi dep qaralǵan. Aq reńi qara reń sıyaqlı ornı menen qayǵını da ańlatadı. Xalqımızdın dástúri boyınsha insanıń demi jetken kúni sońǵı mánziline jóneter aldında onı aq tawarǵa oraydı, bul tilimizde kepin (marhum kiyimi) dep ataladı. Bul arabsha sóz kafan(un) kórinisne iye «aq mata menen oradı» mánisin ańlatadı. Bul kiyim tigilgende jeń, jaǵa salınbaydı, sonlıqtan xalqımız arasında kiyimdi tolıq durıs jeńin salıp kiyse, iynińe ildirme dep ırım etedi, bul kepin kiyimi menen baylanıslı dóregen. Sonday-aq, azalı adamlar

kiyimlerinen ajralıp turadı. Xalqımızda aza tutqan adamlar reńli kiyimler kiymey, hayal-qızlar baslarına aq oramal tartadı. Kiyimleri qara, kók reńlerde boladı. Erkek adamlar baslarına taqıya kiyip, belin belbew menen bekkem buwadı. Sonıń ushın xalqımızda «belińdi bekkem buw» degen gáp adamǵa kúsh-quwat tilew mánisinde ayıladı. Bunday dástúrlerde reńler arqalı xalıqtıń dúnyaqarası sáwlelenedi.

Xalqımızdın dástúri boyınsha kelinshektiń beti ashılǵan waqıtta betine aq oramal jawıladı. Kelinshektiń betine jawılǵan aq oramalǵa bet asharshı bala baǵdaǵı eń miywalı daraqtan bir shaqa kesip alıp, onı kelinshektiń júzine salǵan aqqa baylap, kórimlik aytadı. Bul, demek, miywalı daraqtay ónip-ósinler, kóp perzentli bolıń degendi bildiredi. Sonday-aq, betine aq jabıw xalqımız arasında matam mánisinde de qollarıladı. Mısalı:

Ortada **aq jawlıq** oramın sheshti,

Bir ájayıp zatlar kózime tústi.

"Kesteli kók kóylek, sánli sáwkele,

Háykeli, óńir monshaq, jarqılıq" desti

(Búlbúl uyası, 235-b.)

Aq jawlıq sóz dizbegi «ana, keywanı hayal» simvolı bolsa, kesteli kók kóylek, sáwkele, háykeli, óńir monshaq qospa sózi «hayal, kelinshek, qız» simvolı sıpatında sheber qollarıladı.

Gúllener Watan dalası ǵawasha güllegende.

Aq, qızıl gül, pushtı gül hám sıya reń gúller,

Jasıl japıraq arası ǵawasha güllegende.

Ushtan salǵan qızıl gül erketay sınılisidur,

Túptegi **aq gül** - apası, ǵawasha güllegende.

(Báhár hám sen. 189-b.)

Qızıl güldur- qızdıń janı,

Sen dúnyanıń ráwshanı,

Nadan eken shól haywanı,

Kel izleyin kiyigindi.

(Romantika, 58-b.)

Keltirilgen mısallardı qızıl gül arqalı qız obrazı sóz etilse, aq gül arqalı jası úlken ana súwretlengen. Óytkeni, shashlarǵa túsken aq ta jası úlkenlik belgisi, sonıń ushın shayır aq gül apası degen metaforanı qollaradı.

...Baǵ-baqshalar sırgıp ırǵalǵan jerler,

"Aq altın", "sarı altın" nurlaǵap jerler...

(Ámiwdárya, 11-b.)

Mısallardaǵı sarı altın- salı, aq altın- paxta mánisinde ulıwma tilimizde de usı uǵımlar menen qollarılsa, shayır da bul metaforizaciya arqalı bul daqıllardıń simvolikalıq ataması quramında altındı baylıq retinde joqarı shekte sheberlik penen súwretlegen.

Awıl awlaq eldey, zeyin jiberseń.

Simǵa qonǵan qarlıǵashlardı kórseń,

Yoshlı kompozitor **qara tuch** penen

Jazıp ketken "Báhár" notası derseń.

(Búlbil uyası, 245-b.)

Qara reńiniń metaforalıq mánisi insan kózin súwretlewde de ónimli ushırasadı:

Qara kózi kólge ımırt túskendey,

Kete berdi enesiniń izinen...

(Búlbil uyası, 235-b.)

Qara kózi kólge ımırt túskendey,

Taldırmash boyında taldıń súmbili.

(Búlbil uyası, 247-b.)

Qaralıq tileymen hámme qazanǵa,

Qaralıq tileymen **qara kózlerge**.

(Tórtlikler, 156-b.)

Tábiyat hádiyseleri, qarańǵılıqtı, tınımsız jawǵan
jawındı súwretlewde qara sózi ushırasadı:

Tastay túnek, **qara nóser** quyıp tur,

Kózlerimde uyqı tası uyıp tur.

Kóz ilgitip alıw bolıp ármanım...

(Búlbil uyası, 233-b.)

Qarakól qoyları dúnyaǵa belgili. Onnan óndiriste
kiyim-kenshek tayarlawda ónimli paydalanadı. Sonday-aq,
mámleketimizde eksporttıń bir bólegin de quraydı. Ásirese,
qoylardıń sur túrinen kóp paydalanıladı. Sur reńin qollanıw
arqalı shayır metaforalıq usılda qarakól qoyın sóz etedi:

Bunda qoylar tuwar zer qırpıq, surdı,

Qara tau mármeri merwerttey janar

(Isbilermenlerge, 18-b.)

Nurulla bey áfandige arnaǵan

Hasıl sur teriden papaq, zer shapan.

Jigit hám qızları Ellikqalanıń

Sálem-sawǵa desip tapsırdı maǵan...

(Bántbasar, 110-b.)

Juwmaq. Ulıwma aytqanda, shayır reńler arqalı
tákirarlanbas metaforalardı xalqımızdıń sana-sezimine say
qollanıp, biziń mentalitetimizdiń qaytalanbas tábiyatın,
minez-qulqın, úrp-ádetin sheberlik penen súwretlegen.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990. 78-б.

2. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндегі шығысы парсыша сөзлер. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2017, 29-б.

3. Юсупова Б. И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стильлик хызмети. –Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2014, 48-б.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994, 24-б.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq tilida oq va qora rang-tusni bildiradigan soʻzlarning har xil maʼnolarda kelishi haqida aytilgan. Shuningdek, oq va qora rang-tus badiiy matnlarda metaforizatsiya uslubi orqali turli maʼno bildirishi tahlil qilingan. Asosan, qoraqalpoq tilida milliy-madaniy oʻziga xos tomonlarini misollar yordamida dalillab koʻrsatgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о различных значениях слов, обозначающих белый и черный цвет в каракалпакском языке. Также проанализировано, что белый и черный цвета выражают разные значения в художественных текстах посредством методологии метафоризации.

SUMMARY. This article examines the various meanings of words denoting white and black colors in the Karakalpak language. It was also analyzed that white and black express different meanings in literary texts through the methodology of metaphorization.

ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА СЛОВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

С.А.Елмуратова – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тушунча, тилшунослик, ички шакл, семантика, маъно, шакл.

Ключевые слова: понятие, лингвистика, внутренняя форма, семантика, значение, форма.

Key words: concept, linguistics, internal form, semantics, meaning, form.

Одной из центральных проблем в теории языка является вопрос о внутренней форме слова. Это понятие, впервые введенное в лексикографии В.В.Виноградовым, дает ключ к пониманию связи между внешней оболочкой слова (звуковой формой) и его значением. Понимание внутренней формы имеет глубокие теоретические и практические аспекты в лексикологии, грамматике, когнитивной лингвистике и лексикографии. Внутренняя форма слова может быть рассмотрена как механизм, который связывает звуковую оболочку с концептуальной сущностью, воплощенной в слове, и служит важным инструментом для анализа многозначности, метафоричности и когнитивных процессов, происходящих при восприятии языка.

Появление понятия «внутренняя форма» в русской лексикографии связано с именем В.В.Виноградова, который первым систематизировал этот термин и предложил его как ключевой элемент для понимания динамики значения слова в языке. Для Виноградова внутренняя форма — это тот компонент, который связывает звуковую оболочку слова с его концептуальным содержанием, определяя, каким образом слово отражает восприятие явлений и объектов реальности. Он подчеркивал, что внутренняя форма — это не

просто статика значения, а активный процесс, который развивается и изменяется в зависимости от культурных, социальных и исторических контекстов.

Виноградов утверждал, что внутренняя форма служит основанием для лексической семантики и оказывает влияние на грамматическую структуру языка [1:78]. Важно отметить, что внутренняя форма не сводится только к лексическому значению слова, но включает в себя все те абстракции и концепты, которые лежат в основе восприятия реальности через слово. В этом контексте внутренняя форма функционирует как средство кодирования и декодирования информации в языке.

Фердинанд де Соссюр, один из основателей структурной лингвистики, не использовал напрямую термин "внутренняя форма слова", как это сделал В.В.Виноградов в русской лексикографии. Однако концепция, которую он предложил, может быть интерпретирована как своего рода основа для дальнейшего развития идеи внутренней формы. Соссюр в своей работе "*Курс общей лингвистики*" сосредоточился на исследовании структуры языка и взаимодействии различных элементов языка. Одним из основных понятий, введенных Соссюром, было соотношение знака и значения, которое включает два компонента:

1. Знак (или «лингвистический знак») — это сочетание звуковой формы (или план выражения) и понятия (или план содержания). Для Соссюра важно, что этот знак является связанным и независимым от объекта, который он обозначает.

2. Звуковая форма (или акустический образ) — это физическая часть знака, его звуковая оболочка. Это то, что мы слышим или видим в письме. Например, слово "дерево" состоит из определенной комбинации звуков (д-е-р-е-в-о).

3. Понятие (или концепт) — это ментальная репрезентация объекта в нашем сознании, с которой связан этот знак. Это абстрактное представление об объекте, которое мы формируем на основе нашего опыта [2:81].

Лексическая семантика занимается изучением значения слов и их взаимосвязей, что напрямую связано с понятием внутренней формы. Развитие лексической семантики в XX веке показало, что значение слова не является стабильной сущностью, а меняется в зависимости от контекста, социальных и культурных изменений. Внутренняя форма слова может изменяться с течением времени, и это изменение зависит как от изменений в языке, так и от изменений в восприятии действительности.

Примером эволюции внутренней формы является слово «счастье». В древнерусском языке оно имело значение, связанное с благосостоянием и удачей, а в современном русском языке смысл слова значительно расширился, включая также такие аспекты, как гармония, внутреннее состояние удовлетворенности. Это изменение внутренней формы отражает изменение ценностей и восприятия мира в русской культуре, что подтверждается этимологией и историей слова.

Дальнейшее развитие лексической семантики связано с понятием многозначности. Многозначность — это свойство слова обладать несколькими значениями, каждое из которых имеет свою специфическую внутреннюю форму. Так, слово «ключ» может обозначать как предмет, открывающий замок, так и источник воды, а также иметь переносное значение (например, «ключ к разгадке»). Все эти значения связаны между собой через общую концепцию открытия и доступа к чему-то важному.

Когнитивная лингвистика предоставляет новый взгляд на внутреннюю форму, рассматривая ее как результат когнитивных процессов. Согласно когнитивному подходу, слова не являются просто знаками для обозначения объектов внешнего мира, но и представляют собой ментальные репрезентации, сформированные на основе человеческого восприятия. Внутренняя форма слова в этом контексте является результатом того, как человек воспринимает мир через категориальные структуры языка.

Метафоры играют важную роль в образовании внутренней формы. Когнитивная лингвистика утверждает, что метафоры лежат в основе многих языковых структур, включая внутреннюю форму слова. Примером может служить метафора «время как движение», которая находит свое выражение в выражениях типа «время бежит» или «время идет». Внутренняя форма этих выражений отражает восприятие времени как движения по направлению в будущее [3:56-57].

Другим примером является метафора «путь», которая в разных контекстах может обозначать как физическую дорогу, так и абстрактные концепты — путь к успеху, к счастью и т. д. В этом случае внутренняя форма слова «путь» включает в себя несколько концептуальных структур, каждая из которых отражает разные аспекты восприятия реальности.

Этимология играет важную роль в понимании внутренней формы. Каждое слово имеет свою историю, и изменения в его значении часто связаны с изменениями в восприятии объектов и явлений, которые оно обозначает. Этимология позволяет проследить, как изменялась внутренняя форма слова с течением времени, какие культурные и социальные трансформации лежат в основе этих изменений.

Примером изменения внутренней формы является слово «письмо», которое в древнегреческом языке (ἔπιστολα) первоначально обозначало просьбу или требование, но со временем приобрело значение «письменное сообщение». В процессе эволюции языка значение слова изменилось, и внутреннее содержание стало связано с актом общения через письмо.

Внутренняя форма слова тесно взаимодействует с грамматической структурой языка, поскольку грамматические категории могут изменять значение слова в зависимости от контекста. Например, изменение числа или падежа может изменять внутреннюю форму слова, что влияет на его семантику.

В русском языке изменение числа и падежа может полностью изменить контекст и значение слова. Рассмотрим слово «земля». В именительном падеже оно обозначает землю как объект, в родительном — может обозначать что-то, принадлежащее земле, а в предложном падеже — землю как место. Все эти формы связаны с различными аспектами восприятия объекта через внутреннюю форму, которая варьируется в зависимости от грамматической структуры.

Перевод является сложной областью, где внутренняя форма слова приобретает особое значение. Переводчик сталкивается с проблемой передачи не только лексического значения, но и внутренней формы, которая выражает культурные, социальные и когнитивные аспекты. Слова, имеющие многозначность или культурно специфические значения, требуют от переводчика внимательного подхода.

Например, в русском языке слово «бабушка» имеет эмоционально окрашенное значение, которое в английском языке выражается словом «grandmother», но это слово не передает тех коннотативных оттенков, которые несет русское слово. Внутренняя форма слова «бабушка» включает в себя не только образ пожилой женщины, но и культурные представления о семье и воспитании.

Лексикография тесно связана с анализом внутренней формы слов, поскольку составление словаря требует не только определения основного значения слова, но и объяснения всех нюансов, которые скрыты в его внутренней форме. Лексикограф должен учитывать не только значение, но и семантические оттенки, контекстуальные особенности и историческую эволюцию слова.

Например, в современных словарях можно увидеть не только значения слова, но и дополнительные

пояснения относительно его употребления, синонимов и антонимов. Внутренняя форма позволяет точно описать, в каких контекстах и ситуациях слово будет использоваться.

Внутренняя форма слова представляет собой сложную многослойную структуру, которая включает в себя как лексическое значение, так и более глубокие когнитивные и культурные аспекты. Ее изучение позволяет глубже понять природу языка, механизмы восприятия реальности через слово и способы, которыми люди кодируют информацию в языке. Концепт внутренней формы является важным инструментом для анализа не только лексического значения, но и его изменений в зависимости от контекста, культуры и исторического времени. Понимание внутренней формы является ключевым аспектом для лексикографии, перевода и других областей лингвистики, а также открывает новые перспективы для исследования языковых и когнитивных процессов.

Анализ многозначности, метафоричности и этимологии слов открывает новые горизонты для понимания их семантической структуры и функциональной нагрузки в языке. Когнитивная лингвистика акцентирует внимание на важности ментальных репрезентаций, что делает изучение внутренней формы актуальным не только для теоретических изысканий, но и для практических приложений в таких областях, как перевод, лексикография и психолингвистика.

Таким образом, внутренняя форма слова служит ключом к пониманию не только языковых явлений, но и той реальности, которую они описывают. Данное исследование подчеркивает необходимость дальнейшего изучения этого феномена для более полного осознания богатства и сложности человеческого языка, а также его роли в формировании когнитивных структур и культурных идентичностей.

Литература

1. Виноградов В.В. О внутренней форме русского слова. – Москва: «Академия наук СССР», 1934.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Москва: «ЛиброКом», 2016.
3. Лакофф Дж. Жизнь в метафорах: Исследования по когнитивной лингвистике. – М.: «Прогресс», 1987.
4. Блох М.Я. Основы структурной лингвистики. – Москва: «Наука», 1968.
5. Черняк Ю.Л. Этимология и семантика слов. – Москва: «Либроком», 1996.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Слово и его внутренняя форма. – Санкт-Петербург: «РГПУ им. А.И.Герцена», 2006.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола сўзнинг ички шакли тушунчасини чуқур назарий таҳлил қилишга, унинг маъносини тилнинг турли томонлари контекстида очиб беришга ва унинг тилшунослиқнинг турли соҳаларига таъсирини кўриб чиқишга бағишланган. Ишда энг муҳим назарий тамойиллар, турли тиллардан мисоллар ёритилган, шуниқдек ички шаклнинг лексикография, таржима ва бошқа фанлар учун амалий аҳамияти кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена глубокому теоретическому анализу понятия внутренней формы слова, раскрытию его значения в контексте различных аспектов языка и рассмотрению его влияния на разные области лингвистики. В работе освещены важнейшие теоретические положения, примеры из разных языков, а также рассмотрено практическое значение внутренней формы для лексикографии, перевода и других дисциплин.

SUMMARY. This article is devoted to a deep theoretical analysis of the concept of the internal form of a word, revealing its meaning in the context of various aspects of language and considering its influence on different areas of linguistics. The work highlights the most important theoretical principles, examples from different languages, and also examines the practical significance of the internal form for lexicography, translation and other disciplines.

КАРАКАЛПАКСКИЕ ФАМИЛИИ

Д.К.Ержанова - (DSc) докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: исмлар, номшунослик, антропонимика, фамилиялар, тил тарихи, қорақалпоқ тили.

Ключевые слова: личные имена, ономастика, антропонимика, фамилии, история языка, каракалпакский язык.

Key words: names, nomenclature, anthroponymy, surnames, language history, Karakalpak language.

Введение. Каракалпаки – один из тюркоязычных народов Средней Азии. Они составляют основное население Республики Каракалпакстан, входящей в состав Республики Узбекистан.

Антропонимы представляют собой активные языковые средства, отражающие как прошлое народа, так и современный социальный уровень его жизни и практической деятельности. Антропонимия каждого народа в хронологическом порядке сообщает сведения о его психологии, мышлении, чаяниях и надеждах.

Анализ литературы. Собственные имена давно привлекали внимание ученых. Их возникновение, историю, различные преобразования, распространение, назначение изучают историки, литературоведы,

психологи, этнографы, географы, но больше всех – языковеды.

Вопрос о характере личного имени, о формах и причинах появления фамилий, исторические тенденции развития антропонимических зон у современных народов, проблемы социального и этнического аспектов личного имени – все эти и многие другие теоретические вопросы поднимаются и дискутируются в работах исследователей [2].

Фамилия представляет собой антропонимическую категорию, становление которой обусловлено необходимостью именования группы кровных родственников – семьи – как социальной ячейки при определенных формах государственности.

Фамилии у народов Средней Азии имеют недавнее происхождение. В начале XX века они были лишь у немногих, а сотню лет назад их не было ни у кого [3: 141]. Фамилии народов Средней Азии в основном близки как по форме, так и по содержанию. Это связано прежде всего с языковой общностью этих народов. Естественно, что каракалпакская антропонимия имеет свои особенности.

Обсуждение. Каракалпакские фамилии отражают историю, традиции, культуру каракалпакского народа, поэтому результаты анализа каракалпакских фамилий могут сыграть положительную роль в деле дальнейшего развития каракалпакского языкознания, а также углубления и расширения знаний по истории, этнографии и этногенезу каракалпакского народа.

Современная антропонимическая модель каракалпаков состоит из имени, отчества и фамилии. Употребление современной антропонимической модели каракалпаков сходно с употреблением русской антропонимической модели.

Появление фамилий у каракалпаков относится к первой половине XX века.

Современные каракалпакские фамилии образуются от личного имени отца, от личного имени деда, от личного имени прадеда. Образование фамилии от имени отца более активно распространилось в 1940 – 1960 годах. Следует отметить, что данный способ и ныне существует наряду с основным способом наименования по имени деда, т.е. семейной фамилией.

Каракалпакские фамилии образуются по типу русских аффиксов для мужского пола *-ов/-ев*, для женского пола *-ова/-ева*. Можно констатировать, что наследственное именование на *-ов/-ев*, *-ова/-ева* каракалпаки повсеместно восприняли как удобную категорию антропонимии.

Введение трехкомпонентных имен, начиная с 1964 г., привело к различию фамилий в одной и той же семье. Дети, родившиеся до 1961 – 1964 годов, носят фамилии от имени отца, тогда как младшие носят фамилии от имени деда. При регистрации новорожденных и при присвоении фамилии часто встречаются нарушения. Детям одной семьи в одних случаях дается наследственная фамилия, в других – имя отца или имя деда. Таким образом, в одной семье получают носители разных фамилий.

Основы каракалпакских фамилий образуют собственно каракалпакские и заимствованные личные имена. С точки зрения происхождения основ каракалпакских фамилий можно выделить два основных этнолингвистических пласта:

1. Пласт, в который входят фамилии, восходящие к исконно каракалпакским антропонимам.

2. Пласт, состоящий из фамилии, основы которых восходят к арабскому и персидскому языкам.

В каракалпакской антропонимической системе имеются различные по происхождению и времени появления пласты исконно каракалпакских антропонимов. Особую ценность в языковом плане представляют те фамилии, в основах которых сохранились древние исконно каракалпакские личные имена.

Односоставные личные имена представляют собой самый древний пласт антропонимов, от которых в

последующие периоды развития каракалпакской антропонимической системы были образованы путем добавления различных компонентов более поздние по происхождению антропонимы: *Алтынбаев* (*алтын* «золото»), *Темирбеков* (*темир* «железо»), *Полатбаев* (*полат* «сталь») и другие.

Древнетюркский пласт представлен фамилиями, основы которых являются общими для всех современных тюркских языков. Древнетюркские антропонимы чаще всего двусоставны и содержат компоненты, в которых отражены культ неба, солнца, луны, названия животных и птиц. Таким образом, в основах следующих каракалпакских фамилий лежат древнетюркские личные имена: *Арысланов* (*арыслан* «лев»), *Бөрибаев* (*бөри* «волк»), *Бахадыров*, *Батыров* (*бахадыр* «богатырь», «храбрый»), *Ербаев*, *Ербосынов* (*ер* «мужчина», «храбрец»), *Кутлымуратов* (*кутлы* «счастливый»), *Тәңирбергенов*, *Тәңиржанов* (*тәңир* «бог»), *Бүрkitбаев* (*бүрkit* «сокол», «беркут»), *Балтабаев* (*балта* «топор») и другие.

Исходя из времени появления антропонимов в каракалпакской антропонимической системе, можно выделить новокаракалпакский пласт, в который включены фамилии, появившиеся у каракалпаков, в основном в XX веке и созданные искусственно на основе благозвучной и положительной по содержанию каракалпакской лексики.

В каракалпакских фамилиях нашли также отражение арабские и персидские личные имена, приток которых в каракалпакский именник начинается в VIII – IX веках. Арабский пласт включает в свой состав самое большое количество фамилий. Арабские имена разделяются на две группы: 1) Личные имена, в основе которых лежат самостоятельно употребляемые в современном каракалпакском языке арабские заимствования. Они могут выступать в своем основном значении и как личные имена: *Әдилев* (*әдил* «справедливый»), *Қабылов*, *Қәдіров* (*қәдір* «дорогой, желанный»), *Камалов*, *Мақсетов* (*мақсет* «желание»), *Муратов* (*мурат* «желание»), *Өмиров* (*өмир* «жизнь»), *Қуәтов* (*қуәт* «сила», «энергия»), *Садықов* (*садық* «верный, правдивый, искренний») и другие. 2) Арабские личные имена, которые в современном каракалпакском языке самостоятельно не употребляются: *Дауытбаев*, *Исмайылов*, *Юсупов*, *Ысқаков*, *Ийсабеков*, *Сулайманов*, *Муәсәев*, *Данияров* и другие.

Персидские имена можно разделить на две группы: 1) имена, являющиеся самостоятельно употребляемыми словами в современном каракалпакском языке. Они могут выступать и личными именами людей, и словами с самостоятельным значением: *Хожәев*, *Найзабаев* (*найза* «копье, штык»), *Арзыубаев* (*арзыу* «желание, мечта»), *Абатов* (*абат* «благо») и другие, 2) имена, в основе которых лежат персидские слова, самостоятельно не употребляющиеся в современном каракалпакском языке: *Бахрамов*, *Қәлендеров*, *Рустемов*, *Дәстанов* и другие.

Проникая в каракалпакскую антропонимическую систему, иноязычная апеллятивная и ономастическая лексика ни в коем случае не может способствовать потере национальной самобытности каракалпакского языка, а наоборот, она обогащает и совершенствует его.

И исконно, и заимствованные фамилиеобразующие основы можно подразделить на односоставные и двусоставные. Самыми распространенными в каракалпакской антропонимической системе являются фамилии с двусоставными основами, как исконно каракалпакского, так и заимствованного происхождения. Несколько уступает в количественном отношении фамилии с односоставными основами. Самой высокой частотностью употребления обладают фамилии с односоставными основами (*Батыров, Насыров, Камалов, Эметов, Султанов, Қадыров, Сабыров* и другие) и двусоставными основами с компонентами *бай, бек, улла, атдин, эбди, жан, назар, берген, берди* (*Қалбаев, Нурбаев, Шербеков, Мырзабеков, Нуруллаев, Пахратдинов, Әлеўатдинов, Әбдимуратов, Әбдикамалов, Нуржанов, Ержанов, Пирназаров, Хожаназаров, Аллабергенев, Қудайбердиев* и другие).

Результаты. В каракалпакской антропонимической системе отыменные фамилии образуют самую многочисленную группу. В каракалпакских фамилиях нашли также отражение арабские и персидские личные имена, приток которых в каракалпакский именник начинается в XIII–IX веках.

По способу образования каракалпакские фамилии можно разделить на следующие группы:

1. Фамилии, образованные от полных личных имен.
  2. Фамилии, образованные от усеченных личных имен.
  3. Фамилии, образованные от ласкательных имён.
- Подавляющее большинство каракалпакских фамилий относится к первой группе.

1. Фамилии, образованные от полных личных имен подразделяются на несколько подгрупп:

- 1) Фамилии, образованные от имен описательных.
- 2) Фамилии, образованные от имен-пожеланий.
- 3) Фамилии, образованные от имен-посвящений.

1) Фамилии, образованные от имен описательных носят разножанровый характер. Судя по всем признакам, их можно назвать разнотипными. Подразделяются они на следующие группы:

а) физические особенности ребенка: *Сарыбай, Қарабай, Қалбай, Меңлимурат, Меңлибек, Қалмырза, Қалмурат* и другие;

б) день и место рождения ребенка: *Жумабай, Жумамурат, Жумабек, Дүйсенбай, Пийшенбай, Сәрсенбай, Маңғытбай, Қоңыратбай, Мойнақбай, Нөкисбай, Үргенишбай, Ташкентбай, Бухарбай, Шаржаубай.*

в) чувства родителей – любовь, радость, желание: *Тилеген, Төлеген, Муратбек, Тилепбай, Тилеўмурат, Қуўанышбай, Сүйиндик, Жубаныш, Мақсетбай* и другие.

г) различные события, происходившие во время появления ребенка на свет: *Жамгырбай, Қаржаубай, Қарлыбай, Аманжол, Жоллыбай, Көшербай, Жолмырза* и другие.

2) Фамилии, образованные от имен-пожеланий содержат пожелания родителей ребенку долгой жизни, счастья, богатства, смелости, мужества, наилучших качеств, красоты и т.д. Они сгруппированы следующим образом:

а) счастье, богатство: *Бахытбай, Бахытбек, Қутлымурат, Байбосын, Бахтыяр, Дәўлетбай, Толыбай, Ырысбай, Ырысназар* и другие.

б) сильный, крепкий, могучий, мужественный: *Батырбай, Батырбек, Баҳадыр, Арысланбай, Қахарман, Алтамыс, Қоблан, Палўанбай, Қуўатбай, Ғайратдин, Темирбек, Бөрибай, Шернияз, Бүрkitбай* и другие.

в) долгой жизни: *Узақбай, Узақберген, Өмирбай, Өмирбек, Өмирзақ, Көпжүрсин, Мыңбай* и другие.

г) умный, сообразительный: *Ақылбай, Есберген, Данабай, Данияр, Илимпаз, Алымбай* и другие.

д) вежливый, добрый: *Сақый, Қайырулла, Қайыржан* и другие.

3) Фамилии, образованные от имен-посвящений в системе каракалпакской антропонимии связаны, в основном, с почитанием исторических лиц, народных героев, известных людей, а также с памятью предков, близких родственников: *Айдос, Ерназар, Маманбай, Әжинияз, Бердақ, Әлийшер, Мухаммед, Ийсабек, Ийсамурат, Муўсабек, Даўытбай, Яқыпбай, Яхья, Қудайберген, Алламурат, Тәңиржан, Тәңирберген* и другие.

2. Фамилии, образованные от сокращенных имен характерное явление в каракалпакской антропонимике. Например, *Мәмбетов* (Мухаммед), *Қалқоразов* (Қаллыкөраз), *Мәтниязов* (Мухаммеднияз), *Мәшарипов* (Мухаммедшәрип), *Қайыпов* (Қайыпназар, Қайыпберген) и другие. Как отмечает Э.Бегматов «усечение лично-собственных имен является результатом двух объективных потребностей: 1) потребностью ласкательного отношения к человеку и выражение этого отношения через личное имя; 2) стремлением облегчить произношение труднопроизносимых имен [3:21]. Некоторые сокращенные имена в результате постоянного употребления в период массового становления фамилий были документально закреплены, составив основу фамилий. Фамилии, образованные от сокращенных имен многочисленны.

3. Фамилии, образованные от ласкательных имен. Встречаются следующие аффиксы:

1) аффикс *-ш, -ыш // -иш*: *Аллашов, Аташов, Төрешов, Султашов, Мырзашов, Пирлешов, Жумашов, Бабашов, Сапашов, Турдышов, Қайпашов, Әбишев* и другие.

2) аффикс *-ақ // ек, -к*: *Сейтеков, Дәўеков, Хожажов, Дүйсеков, Мырзекөв, Жапақов, Төлек, Бабақов, Айтақов, Бердақов, Турдақов, Жумекөв* и другие.

3) аффикс *-ан // -ен, -н*: *Алланов, Қайпанов, Дәўленов, Нызанов, Қуленов, Пиренов, Берданов, Таженов, Жуманов, Хожанов, Сейданов, Мырзанов, Әбенов, Досанов* и другие.

4) аффикс *-екө*: *Дәўекөев, Нурекөев, Қосекөев, Айтекөев, Мырзекөев, Ерекөев, Пирекөев, Серекөев, Досекөев, Төрекөев, Сейтекөев, Қәлекөев* и другие.

Итак, самую многочисленную группу в каракалпакской антропонимической системе образуют фамилии, восходящие к полным, усеченным и деминовативным формам личных имен.

Антропонимическая система каракалпаков складывается как из официально принятых категорий наименования (имена, отчества и фамилии), так и из неофициальных (прозвища и другие виды имен

собственных). Она формировалась в течение длительного времени в сложных историко-культурных и лингвистических условиях. В ней отражены различные моменты этногенетической и этнокультурной истории каракалпаков: истоки, многовековые напластования, межэтнические связи.

Заключение. Развитие каракалпакской антропонимической системы ведет не только к появлению одних антропонимов, но и к исчезновению других, в основном древних, представляющих особую языковедческую ценность. Это в полной мере касается и фамилий.

Современная каракалпакская официально принятая трехчленная антропонимическая модель «имя – отчество – фамилия» (Досжан Сипатдинович Насыров) или более распространенная в сфере официально делового общения модель «фамилия – имя – отчество» (Нурмухаммедов Марат Контилеуович) вырабатывались под влиянием русской официальной антропонимической системы.

Таким образом, семейная, унаследованная фамилия каракалпака (каракалпачки) официально оформляется по единой формуле: фамилия – имя – отчество.

Литература

1. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореферат кандидатской диссертации. – Ташкент: 1965.
2. Никонов В.А. 1) Имя и общество. –М.: 1974; 2) География фамилий. –М.: «Наука», 1988; Суперанская А.В., Суслова А.В. Современные русские фамилии. –М.: «Наука», 1984; Суперанская А.В. Имя – через века и страны. – М.: «Наука», 1990; Теория и методика ономастических исследований. –М.: «Наука», 1986; Алиев Г.Р. Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии. Автореферат докторской диссертации. –Алма-Ата: 1989 и другие.

3. Никонов В. А. География фамилий. –М.: «Наука», 1988.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада қарақалпоқ халқида фамилияларнинг шаклланиши, ривожланиш тарихи ўрганилган. Шунга қўра, қарақалпоқ фамилияларининг лексика-семантик анализи ва классификацияси, ўларнинг лексик таркиви кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучаются история возникновения, формирования и становления фамилии у каракалпаков. Даны лексико-семантический анализ и классификация каракалпакских фамилий, их лексические основы.

SUMMARY. The article studies the history of the origin, formation and development of the surname among the Karakalpaks. A lexical-semantic analysis and classification of Karakalpak surnames, their lexical bases are given.

ХАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚОСПА ГЭПЛЕР ФОРМАСЫНДАҒЫ ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ КОНСТРУКЦИЯЛАРЫ

Т.Ж.Халмуратов – филология илимлерининг кандидаты, доцент

Ўжсинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қўшма гаплар, боғланган, эргашган, боғловчисиз боғланган қўшма гаплар, парцелляция, гапнинг парчаланиши, асосий гап, парцеллят.

Ключевые слова: сложное предложение, сложносочиненное, сложноподчиненное, бессоюзное предложения, парцелляция, расчленение предложения, базовое предложение, парцеллят.

Key words: compound sentence, compound sentence, compound sentence, conjunctionless sentence, partcellation, sentence division, basic sentence, partcellator.

Кирисиў. Соңғы жыллары тилдиң басқа тараўлары сыяқлы қарақалпақ тили синтаксиси тараўында да сезилерли дәрежеде өзгерислер болып атырғанлығы байқалады. Атап айтсақ, хазирги ўақытта әдебий тил нормаларына кирмеген, бирақ аўызеки тилде хәм әдебий шығармаларда кең түрде қолланылып жүрген грамматикалық кубылыс ретинде парцелляция кубылысын изертлеў хазирги заман тиллериниң синтаксиси тараўының раўажланыў барысы ҳаққындағы пикирлерди байытыўы мүмкин.

Әдебиятларға шолыў хәм методология. Изертлеўдиң актуаллығы – парцелляция конструкцияларының, атап айтқанда, қоспа гәплерлер (буннан былай -ҚГ) формасындағы парцелляция конструкцияларының әхмийети, олардың функционаллық өзгешиликлери ҳаққында қарақалпақ тилинде илимий жумыслардың жетерли дәрежеде емеслиги. **Мақаланың мақсети** – қоспа гәплер формасындағы парцелляция конструкцияларының қарақалпақ тили синтаксисинде өзине тән қәсийетлерге ийе екенлигин көрсетип берий.

Парцелляция конструкциялары (француз тилинен Parseller «дара-дара компонентлерге бөлий, бөлшеклеў» – Х.Т.) ХХ-әсирдиң екінши ярымынан баслап илимпазлардың изертлеў объектине айлана баслады.

Сырт ел илимпазларының илимий жумысларын алып қарайтуғын болсақ, бул кубылысқа биринши мәртебе кеўил аўдарған француз илимпазы М. Коэн ди айтып өтсек болады. Ол өзиниң «История одного языка» атлы мийнетинде қоспа гәплердиң бөлшеклениўин хәм гейпара гәп ағзаларының ноқат соңына өтетуғынлығын көрсетип өткен еди [1:14]. Россия илимпазларының илимий мийнетлеринде парцелляция термини А.Ф.Ефремов тәрәпинен енгизилип, ол бүгинги күнде де кең қолланылып келмекте [2].

Ўзбек тили лингвистикасында кең көлемдеги Ш.М.Хайдаровтың «Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши» (2023 жылы жарық көрген) атлы монографиясын айтып өтсек орынлы болады [Хайдаров].

Буннан алдыңғы мақаламызда соңғы жыллары тилдиң басқа тараўларында сыяқлы қарақалпақ тили синтаксисинде де сезилерли дәрежеде өзгерислер болып атырғанлығы ҳаққында айта отырып, хазирги күнде әдебий тил нормаларына кирмеген, бирақ көркем әдебият шығармаларында хәм аўызеки тилде кең түрде қолланылып жүрген парцелляция кубылысы жай гәплер менен бир қатарда, қоспа гәплерде де ушырасатуғынлығы ҳаққында пикирлерди билдирген едик [15:62-64].

Талқылау хэм нәтийжелер. Бул мақаламызда әдебий шығармаларда көптеп ушырасатуғын қоспа гәплер формасындағы парцелляция конструкцияларына толығырақ тоқтап өтиўди мақул көрдик. Анализ ретинде қолланылған гәп-сөйлеўлер қарақалпақ прозасының сөз шеберлери Т.Қайыпбергенов, К.Каримов, К.Мамбетов, Ш.Сеитов, М.Нысанов хэм т.б. авторлардың шығармаларынан алынды.

Аўызеки тилде интонациялық тәрептен, ал жазба тилде ноқат жәрдеминде өзине тәнлиги менен айырылып туратуғын парцеллят гәптиң тийкарғы бөлими менен грамматикалық, семантикалық хэм коммуникативлик бир пүтинликти пайда етип, информациялық хэм тәсир етиўши функцияларды атқарады. Усы көз қарастан, парцелляция көп функциялы универсал қубылыс болып, ол автордың коммуникатив жақтан өз ойын билдириў мақсетинде белгили бир гәп бөлегин айрықша түрде көрсетип өтиў куралы болып табылады.

Усы мәнисте автордың ишки ойларын, сезимлерин толығырақ түрде жеткерип бериў ушын ПК әдебиятта көркем образ жаратыў куралы ретинде қоланынылып, хәр түрли синтаксистлик конструкцияларда өзине тән өзгешеликлерин хәр қыйлы усылда (жай гәплерде парцеллят – биргелкили баянлаўыш, биргелкили анықлаўыш орнында хэм т.б.), соның менен бир қатарда қоспа гәплер формасында да көрсетеди.

Мәлим болыўынша, «Қоспа гәп еки ямаса бир неше жай гәплердің синтаксистлик байланысынан дүзилетуғын бир пүтин синтаксистлик бирлик. Қоспа гәптиң қурамына кирген жай гәплер толық предикативлик орайға ийе болады, бирақ олар өз алдына қоланылған жай гәплер менен тең бе-тең қаралмайды... Қоспа гәптиң пикир тыянақлылығы олар неше жай гәптен қуралса, сол комплекстің бир пүтинлиги арқалы билдириледі [3:5].

Қоспа гәплердің парцелляциясы мәселелерин үйрениўге арналған көп қана жумысларда парцелляцияға ушыраған қоспа гәплердің сыпатлаў принципери әдетте «парцелляцияланбаған» қоспа гәплерди сыпатлаў принципериен еш айырмашылығы жоқ, яғный сыпатлама қоспа гәплердің дәстүрий структуралық-семантикалық классификациясына сәйкес қурылған.

Синтаксистлик көз-қарастан гәптиң екиге бөлиниўи интонациялық иркини, ал жазыўда ноқат жәрдеминде жүзеге келеди. Бундай процесс автор тәрепинен гәптиң бөлшекленген екінши компонентин (парцеллятын) арнаўлы түрде айырып көрсетип бериў ушын стилистикалық мақсетте әмелге асырылады. Мысалы, салыстырың: *Қудаға шүкир, усықараға келип қазақлардың жәрдеми менен және бой тикледик. Бирақ тик жарда турған сыяқлымыз* (4:25).- *Қудаға шүкир, усықараға келип қазақлардың жәрдеми менен және бой тикледик, бирақ тик жарда турған сыяқлымыз.*

Көрсетип өтилген дәнекерли парцелляцияланған дизбекли қоспа гәптиң дүзилиси парцелляцияланбаған дәнекерли дизбекли қоспа гәптен айырмашылығы жоқ. Бизің пикиримизше, қоспа гәплердің парцелляциялануын тек қана шығарманың стили хэм дүзилиси менен байланыстырмастан, ал автордың ишки сезими менен байланыста қараў керек. Бул жерде, сөз

устасы гәпте сәўлеленген ўақыядағы фрагменттиң мазмунын, соның менен бирге парцелляция тәсирин күшейтиў ушын **бирақ** дәнекери алдынан ноқат белгисин қойып, қоспа гәпти екиге бөлген. Автор қоспа гәптиң екінши бөлеги, яғный **Бирақ тик жарда турған сыяқлымыз** парцелляты жәрдеминде өзиниң ишки сезимин, яғный өз тарийхында көп-қана қуўдалаўларға ушыраған халқынын туўысқан қазақ халықының жәрдеми менен бой тиклегенин айта отырып, бул жерде де теңлик таба алмағанлығын көрсетип өтеди.

Бундай мазмундағы конструкцияларды Ш. Сеитовтың қәлемине тийисли төмендеги қатарларда да көрсек болады: *Оны (наманы), улыўма, ҳеш ким де тыңлап қөрмеген еди. Себен, себеби, ол менин өзимниң намам, көкирегимде емис-емис ғана сес берип турған, лийкин, тутас бир нама қәлпине де, нотаға да түспеген, тек, сес күйинде ғана жанымды тебирендирип жүрген намам, әжайып бир намам еди!* (8:41). Парцелляцияға ушыраған бағыныңқы қоспа гәптиң бағыныңқы жай гәп, яғный парцеллят бөлегинде қахарманның намаға деген ишки сезими сәўлеленген.

Демек, қоспа гәплерде жай гәплер сыяқлы парцелляция қубылысына ушыраўы мүмкин хэм бул гәпке айрықша мәни, экспрессия бериў мақсетинде қолланылатуғын стилистикалық курал болып табылады.

Авторлар тәрепинен парцелляция усылында коммуникатив жақтан толық гәпти бөлшеклеп бериў усылы мәлимлемени анағурлым дәрежеде мазмунлы, эмоционаллы, стилистикалық көз-қарастан мәнили етип көрсетиўи анық. **Мысалы:** *Булар және түн ишинде жүриўге мәжбүр болды. Бирақ атлары пәтли еди* (5:14); *Арасында барымтаның изи қан төгиспе жәнжеллерге барып тирелген пайытлары да болған. Бирақ бий урыларды көп услап отырмады* (4:27).

Көрсетип өтилген мысалларда парцелляцияға ушыраған дәнекерли дизбекли қоспа гәплердің парцеллят бөлимлеринде сөлеўшиниң пикир-ойы өзиниң тәсиршең, экспрессив тәрепи менен бас гәптен ажыралып турады.

Дәнекерли дизбекли қоспа гәп бөлшекленгенде оның қурамындағы жай гәплердің мазмуны тәрепинен бир биринен парқ қылып, гәптиң тийкарғы бөлими теманы, ал парцеллят бөлими рема хызметин атқарыўы нәтийжесинде пүткил конструкцияның экспрессив хэм тәсир күши артады: *Күн батыўға мейил берип қиятыр. Ешнйаз ахун намазлыгерде де азан дүмпегине минбеди* (5:97); *Әмиўдәрьяны, басқаның емес, өзимниң Әмиўдәрьямды көргим келер еди. Лийкин, бул этираплардан оны көриў мүмкин емес еди* (8:65).

Дәнекерли бағыныңқы қоспа гәплердің сыпатлаў принципери де барлық қоспа гәплерге тән дәстүрий структуралық-семантикалық классификациясына сәйкес қурылған.

Картотекамызға тийисли материалардың анализи нәтийжесинде парцелляцияға ушыраған дәнекерли бағыныңқы қоспа гәплердің төмендеги түрлерин атап көрсетиўимиз мүмкин: 1) гәптиң тийкарғы бөлеги бас гәпте келип, парцелляцияға ушыраған бөлеги бағыныңқы гәпте келеди: - *Аманлық ҳештеңе дей алмай тығылды. Себеби, өзи де усы ойда еди* (4:71); *Ҳеш жерде ҳеш нәрсе жоқ, дайымнан кейисти еситип-еситип, Меңлибай ағаның өтирикли-ыраслы күле бергенин*

көргим келмейтуғын еди. **Себеби**, өзим жөгісиреп күлгенди келистире де алмайман, жақтырмайман да (8:94). 2) парцеллят қурамында салыстырмалы хызмет атқаратуғын бағыныңқы қоспа гәплер: *Мұғаллим бар ўақытта әжапамды оннан қызғанып жүрсем, енди оның қайтып келиўин күсей басладым. Себеби, ол келсе аўылға пайыз киреди. Ол келсе көмекши қызлар ўа-ҳаласы күлип ойнап, атызды басына көтереди. Ол келсе әжапамның қабағы ашылады* (6:259). 3) бағыныңқы гәплерде бас гәп пенен байланыс хызметин атқаратуғын лексикалық қайталанатуғын сөзлерден турыўшы конструкциялар: *Мына тентек текелер де соны биледи, қорқпайды ҳеш нәрседен. Себеби, қорықатуғын нәрсе дә қалмағандағы!* (8:152). Анализдің жуўмағына тийкар, шығармаларда ең көп тарқалған дәнекерли бағыныңқы қоспа гәплер болып, онда қоспа гәптің негизги бөлими бас гәпте, ал парцеллят бөлими бағыныңқы гәпте әмелге асырылады. Бул жағдайда парцелляция бағыныңқы гәпти актуалластырады.

Көркем әдебий текстлерде дәнекерли дизбекли, дәнекерли бағыныңқы қоспа гәплер менен бир қатарда жазыўшылар тәрәпинен көркем образ жаратыў мақсетинде парцеллят формасына ийе дәнекерсиз қоспа гәплер (буннан былай ДҚГ) конструкцияларыда қолланылып келинеди.

Дәнекерсиз қоспа гәплердің парцелляциясы синтаксис тараўында қыйын қубылыс болып, ең алды менен дәнекерсиз қоспа гәплердің синтаксис тараўындағы тутқан орны менен байланыслы (сол себепли болса керек, Ш.М.Хайдаровтың «Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши» атлы өзбек тили лингвистикасындағы кең көлемдеги монографиясында қоспа гәплердің бул түрине жетерли дәрежеде кеўил аўдарылмай, тек қана дәнекерсиз байланған қоспа гәплерде де қоспа гәп компонентиниң парцелляциясы гүзетиледи... хәм басқа түрдеги қоспа гәплердеги сыяқлы сезилерли дәрежеде болмайды деп, үш-төрт мысаллар бериў менен шекленген [10:89-90]). Бул мәселеге арналған пикиримизди «Илим хәм жәмийет» журналында жәрияланған мақаламызда билдирген едик [12:76-78].

Қарақалпақ синтаксиси илиминде өзиниң гиреўли орны бар илимпаз М.Дәўлетов өзиниң соңғы «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» атлы жумысында (Д. Сейдуллаева менен биргеликте) қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплерди классификациялаўда соңғы принципке өтип, қоспа гәплерди үш түрге бөлип көрсетеди [3:144]. Яғный, соңғы ўақытта дәнекерли дизбекли, дәнекерли бағыныңқы қоспа гәплер менен бир қатарда дәнекерсиз байланысқан қоспа гәплерде жоқарғы оқыў орны оқыўлықлары хәм мектепке арналған оқыўлықларда да үйренилип келмекте.

Анализленген материаллардың жуўмағына көре, көркем әдебият текстлеринде ДҚГ дин

парцелляцияланған формалары авторлар тәрәпинен мәлимлемени анағурлым дәрежеде мазмунлы, эмоционаллы, стилистикалық көз-қарастан мәнили етип көрсетип бериў мақсетинде қоланылғанлығының гуўасы болдык. Бул типтеги парцелляцияланған ДҚГ лердеги синтаксистлик мәнилері биринши гезекте предикатив бирликлердің ишки уйымласқан тәртиби менен байланыслы. Атап өтетуғын болсақ, булар: 1. ДҚГ дин алдында жайласқан тийкарғы гәпке хәм де бөлшекленген (парцеллят) гәпке бирдей қатнаста болған екинши дәрежели гәп ағзасы. Мысалы: **Еле** баяғы жол, буннан еки жыл бурынғы жол. Жаңарған дымы жоқ (8:6); 2. ДҚГ дин алдында жайласқан тийкарғы гәпке хәм де бөлшекленген гәпке бирдей қатнаста болған контекст. Мысалы: 2) **Хәзир заман басқа**. Хәмме жетилискен. Хеш ким барар жерине жете алмай жолда қалмайды (7:4); 3) **Ертеңги күни** Аллага аманатын тапсырғаныңда сен ушын қабырғасы қайысып ким жылайды? Сүйегиң қай журтта қалады? (8:120); 4) **Жаман болмадық**, Шерек әсир татыў жасадық. Уллы болдық, қызлы болдық. (7:143); Көрсетип өтилген мысалларда парцелляцияланған ДҚГ лер өз ара тығыз байланысқан. Буған себеп, ДҚГ дин алдында жайласқан (1-ши гәпте) тийкарғы гәпке хәм де бөлшекленген (парцеллят) гәпке бирдей қатнаста болған екинши дәрежели гәп ағзасы **еле** олардың тығыз байланысын тәмийинлейди. Кейиңги парцелляцияланған ДҚГ де алдында жайласқан **контекст** тийкарғы гәплерге хәм де бөлшекленген (парцеллят) гәплерге бирдей қатнаста болып, олардың тығыз байланысын тәмийинлейди.

Буннан тысқары парцелляцияланған ДҚГ дин тығыз байланысын тәмийинлеў мақсетинде парцелляцияланған предикатив бирликлердің хәр биринде қайталаныўшы сөзлердің қолланылыўы. Мысалы: **Неге** анамның қайтыс болғанын кеўлим сезбеди?! **Неге** түсуме енбеди? (6:132); **Бурынлары** Меңлибай ағанын үйинен чай суў ишиўи керек еди. **Бурынлары** Меңлибай ағанын үйиңен аўқатланады екен (8:29); **Усы** савхоз қурадмасынан бурын усы кәрада барман. **Усы** савхоз қуралғалы бригад түўе, талай директорларың қолғаптай аўысты (8:90); **Тоңқылданып жүрип**, үйди сыпырып, чайын демлеп ишти. **Тоңқылданып жүрип**, кепкен пахтасын қалтаға тықты да есиклерди қулыплап, гилтин жемелигине байлап, қалтасын ийинине қағып салып жүрип кетти (9:179).

Жуўмақ. Улыўма айтқанда, парцелляцияланған қоспа гәплер қубылысы қарақалпақ тилинде де өзине тән өзгешеликлер хәм мүмкиншиликлерге ийе. Қарақалпақ тилинде парцелляцияға ушыраған қоспа гәплердің сыпатлаў принциптериде әдетте «парцелляцияланбаған» қоспа гәплерди сыпатлаў принциплеринен еш айырмашылығы жоқ, яғный сыпатлама қоспа гәплердің дәстүрий структуралық-семантикалық классификациясына сәйкес қурылған.

Әдебиятлар

1. Богоявленская Ю. В. Парцелляция в русском и французском языках: опыт сопоставительного когнитивно-семиотического исследования: монография / Ю. В. Богоявленская; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – [2-е изд., дораб.]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. – С. 214. – Библиогр.: - С. 189–212. – ISBN 978-5-7996-3289-2. – Текст: электронный. – С.14.
2. Ефремов А.Ф. Язык Н.Г.Чернышевского [Текст] / проф. А.Ф.Ефремов. – Саратов: Саратов. Гос. Пед.ин-т, 1951. –С. 380. (Ученые записки. Кафедра русского языка / М-во просвещения РСФСР. Саратов. Гос. Пед. Ин-т).

3. Дәулетов М., Сейдуллаева Д. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010, 176-б.
4. Қайыпбергенев Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим», 2018, 512-б.
5. Мамбетов К. Бозатаў: Роман хәм Повестлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 332-б.
6. Нызанов М. Таңламалы шығармалары. VII том. – Нөкис: «Билим», 2018, 424-б.
7. Нызанов, М. Таңламалы шығармалары. VIII том. (Роман, гүрриңлер, драббллер). – Нөкис: «Билим», 2018, 312-б.
8. Сейитов Ш. Ығбал соқпақлары. Роман. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975, 324-б.
9. Сейитов, Ш. Халқабад. Роман. Биринши китап: Шар бузыў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 324-б.
10. Хайдаров Ш.М. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Монография. – Тошкент: «Методист нашриёти», 2023, 136-б.
11. Халмуратов Т.Ж. Хәзирги қарақалпақ тилинде парцелляция қубылысы ҳақында. // «Илим хәм жәмийет», 2024, (№4/1), 62-64-б.
12. Халмуратов Т.Ж. Хәзирги рус хәм қарақалпақ тиллеринде биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. // «Илим хәм жәмийет», 2024, (№2/1), 76-78-б.

РЕЗЮМЕ. Мақола ҳозирги қарақалпақ тилида қўшма гап шаклидаги парцеллятив конструкцияларини ўрганишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению парцеллированных сложных конструкций в современном каракалпакском языке.

SUMMARY. The article is devoted to the study of partial complex constructions in the modern Karakalpak language.

KÓRKEM SHÍĠARMALARDA DIALEKTLIK VARIANTLARDÍN QOLLANÍLIWÍ

D.Y.Xalmuratova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: badiiy asar tili, dialekt, dialektga mos variant, frazeologik variant dialektizm.

Ключевые слова: художественной язык, диалект, диалектной вариант, фразеологический вариант диалектизма.

Key words: Artistic language, dialect, dialectal variant, phraseological variant of dialectism.

Kórkem shıǵarma insanlardı jaqsılıqqa jeteklewshi kúsh sanaladı. Sebebi, insan kórkem shıǵarmanı oqıw arqalı, onıń qúdiretli kúshinen nár alıp, ómirdiń jaqsı hám jaman táreplerin úyrenip, ómirge bolǵan kózqarası, pikirlew dúnyası keńeyedi. Biz kórkem shıǵarmalardı oqıw arqalı hár qanday xalıqtıń ómirin, jasaw sharayatın, turmıstırishiligin, tariyxın, mádeniyatın, úrp-ádet, dástúrlerin úyrenemiz. Kórkem sóz sheberi turmısta bolıp atırǵan waqıyalardı kórkem shıǵarmalarda keńnen sáwlelendirip, óz elegenin ótkerip, tilimizdiń sarqılmas bulǵınan paydalanıp, tilge jan endiredi. Sebebi, jazıwshı, shayırdıń atın dúnyaǵa tanıtatuǵın onıń qunlı dóretpeleri sanaladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili K.Mámбетov: «Ádebiy kórkem shıǵarma jeke avtorlardıń toǵanısarı, ózi jasap turǵan dáwirge bolǵan kózqarasları tiykarında ómirde bolıp atırǵan qubılıslardı jıyınalap, kórkem súwretlew tiykarında maydanǵa keledi» degen edi [1:42]. Sonlıqtan da, kórkem shıǵarmalarda avtor bayanlap atırǵan waqıyanıń haqıyqı kórinisin kóriwimizge boladı.

Hár qanday kórkem sóz sheberleri shıǵarmanıń janlı shıǵıwı ushın, haqıyqı ómirdiń kórinislerin beriw ushın dialektlik sózlerden de paydalanadı. Dialekt – bul aymaqlıq baylanıstıń nátiyjesinde qalıplesken, grammatikalıq qurılısında, sózlik quramında óz ózgesheliklerine iye bolǵan tildiń jergilikli variantı, óz ara bir-birine jaqın bir neshe sóylesimlerdeń jıyındısı [2:5]. Jazıwshı óz shıǵarmasında dialektizmlerdi qaharmannıń minez-qulqın, psixologiyasın kórsetiwde, onıń portretin súwretlewde, sonıń menen birge sol ortalıqtıń kórinisin, xalıqtıń jasaw tirishiligin, mádeniyatın, úrp-ádet, dástúrlerin ashıp beriwde qollanadı.

Til biliminde variantlılıq qubılısı júdá qızıqlı qubılıs. Variantlılıq qubılısı óziniń hár muqamda keliwi, ráńbärenligi menen ajralıp turadı. Jazıwshı-shayırlar

shıǵarmalarında bir sózdi qaytalay bermey, olardıń tilimizdegi basqa da variantların orınlı qollanıp, shıǵarmanıń kórkemliliğin asırıw maqsetinde paydalanadı. Sóz variantları, tiykarınan, úsh túrli belgi menen ajratıladı: a) sózdiń túbirlerinde ortalıq uqsashlıq bolıwı kerek; b) leksika-semantikalıq uqsashlıǵı saqlanıwı kerek; v) seslik ózgesheligi leksika-semantikalıq ózgeris tuwdırmawı kerek [3:119]. Kórkem shıǵarmalardıń tilinde dialektke tán variantlar shıǵarmanıń qunlılıǵın asırıwda úlken áhmiyetke iye. Dialektke tán variantlar shıǵarmada avtor hám qaharmannıń tilinen berilip, kórkem shıǵarmanıń janlı, tásirli, obrazlı shıǵıwın támiyinleydi. Dialektlik sózler ádebiy tildegi sózler menen variant boladı. Olardı kórkem shıǵarmalarda qollanıwına qaray eki toparǵa bólip alıp qaraymız:

1. Jeke sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń bir-birine variant bolıwı.

2. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kelgen sózlerdiń bir-birine variant bolıwı.

1. Jeke sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń bir-birine variant bolıwı. Kórkem shıǵarmalardıń tilinde dialektlik jeke sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń ádebiy tildegi sózler hám sóz dizbekleri menen variant bolıwı shıǵarmanıń janlı shıǵıwında, belgili bir aymaq kórinisin anıq ashıp beriwde xızmeti oǵada úlken. Misalı: **Taban soqpaq – ayaq soqpaq:** Buwday quwırmashtıń iyisi úyge qayırılǵan **taban soqpaqqa** túsiwden-aq murnımdı jarǵan edi (S.Bahadırova, «Hayallar»). Balalıqta omba qardı ombalap, azannan keshke shekem qońsılarımızdıń úylerine baratuǵın **ayaq soqpaǵımızdı** tazalap úlgere almadıq. (Ó.Ótewliev, «Qarlıǵash uya salǵan úy»).

Gúlshe jer-móldек jer-qıytaq jer: Keshke deyin otız sotıx tórt gúlshe jerge másh, lobiya egip tasladıq. (J.Aymurzaev, «Jetimniń júregi».)

Kirpisheshen-kirpiksheshen-kirpi-kirpitiken:

Sonıń arasında boldı tasırılı,
Jılǵa bir **kirpisheshen** asıldı,
Quyırǵınan tislep tartıp aldı da,
Tobanayaq bolıp basın jasırdı.

(I.Yusupov, «Búlbil uyası»)

Berilgen misaldaǵı *taban soqpaq* sóz dizbegi atlıq+atlıqtan jasalǵan dialektizm bolıp, awızeki sóylew tilindegi *ayaq soqpaq* sóz dizbegi menen mánileri birdey bolıp, quramındaǵı *taban* hám *ayaq* sózleri bir-birine variant boladı. Al, *gúlshe jer-móldek jer atamaları* kelbetlik+atlıqtan jasalǵan dialektlik sóz dizbegi bolıp, ádebiy tildegi *qıytaq jer* ataması menen mánileri birdey bolıp, quramındaǵı *gúlshe, móldek* hám *qıytaq* sózleri bir-birine variant boladı. Jazıwshı *taban soqpaq* dialektizmin úy aldındaǵı joldıń kórinisin beriw ushın qollanǵan bolsa, *gúlshe* jer dialektizmin úy aldındaǵı atızdın kólemin hám kórinisin beriw maqsetinde paydalanǵan. M.Qayıpnazarova óziniń arnawlı miynetinde: «móldek jer úy janındaǵı hár bir shańaraqqa tiyisli bolǵan kishi kólemdegi diyxansılıq ushın ajratılǵan jer bólegi. Bul atama arqa dialektte, ásirrese Taxtakópir, Qaraózek, Shımbay, Kegeyli rayonlarındaǵı qaraqalpaqlardıń tilinde móldek túrinde qollanılsa, Xojeli, Qañlıkól, Shomanay aymaqlarında jasaytuǵın xalıqtıń tilinde móldek penen birge tamarqa sózi ónimli qollanıladı» - dep kórsetedi [4:11]. Al, jazıwshı K.Karimov Shımbaylılar haqqında: «Jeri, qos ógizi bar adamlar erjetip kiyatırǵan balalarına azǵana jer-móldek bólip bergen. Móldek jerden alınǵan ónim balanıń ıqtıyarında bolǵan» - dep aytıp ótedi [5:252].

Berilgen misallarda *kirpisheshen* sóziniń ádebiy tildegi variantı *kirpitiken* túrinde ushırasadı. Kórkem sóz ustası bul sózdi xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń ózgesheligin kórsetiw ushın qollanǵan. Shayır shıǵarmada *kirpitikenniń* halatın qorǵawshı kúsh sıpatında onıń kúshli, qorıqpas janzat ekenligin súwretlegen. Xalqımızda *kirpitiken* terisi kiyeli dep qaraladı. Iлимпaz G.Snesarev: «*kirpitiken-Avestoda* iytıń bir násili dep qaraladı. Ol pák janzat bolıp, Axriman jaratqan jawız kúshlerge qarsı gúresedi. Terisi Xorezmde kúshli saqlawshı ekenligin» aytadı [6:310].

2. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kelgen sózlerdiń bir-birine variant bolıwı. «Kórkem shıǵarmalardıń tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kelgen sózlerdiń bir-birine variant bolıwı ónimli ushırasadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ásirlerden-ásirlerge, áwladtan-áwladqa ótip, til eleginen ótken, tilimizdiń qaymaǵı retinde bahalanıp, pikirdiń shıraylı, ótkir mánili shıǵıwında xızmeti oǵada úlken. Frazeologiyalıq variantlardı leksika-grammatikalıq jaǵınan usaslıǵına qarap, olardı tildegi mánissiz qaytalanıwshı sóz toparı dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, olar sóylewde pikirdiń kórkemlilik, ekspressivlik múmkinshiligin arttırıwdaǵı tiykarǵı qural bolıp esaplanadı» [7:27]. «Frazieologiyalıq variantlar, sózimizdiń qaytalanıwında, onıń hár túrli bolıp ayılıp, mánisi ózgermey saqlanıp, onı tınlawshıǵa ele de kórkem etip jetkeriwde áhmiyeti úlken. Demek, frazeologiyalıq variantlar degende, leksika-grammatikalıq ózgerisler sebepli biri ekinshisinen bólinip shıqqan, biraq tiykarǵı bir mánige birlesetuǵın frazeologizmlerdi túsinemiz» [8:22].

Kórkem shıǵarmalarda dialektke tán frazeologiyalıq variantlar shıǵarmanıń qunlılıǵın asıradı, oǵan tereń emociyalıq boyawlar berip, shıǵarmanıń ele de qızıqlı,

qaytalanbas, mazmunlı bolıwın támiyinleydi. Bul, óz gezeginde, tildiń kóp qırılıǵın kórsetip, qaraqalpaq tili leksikasınıń baylıǵınan derek beredi. Mısalı:

Tili súyeksiz – tili maylı: Sol ushın da sawdanıń ústinde bazı birewler sheshen bolıp ketedi. Ásirrese, alarmanıń **tili súyeksiz** boladı: qabın qoltıǵına qısıp, góddaslap júrip, bazardıń anaw basınan túsip mına basına shıqqansha hár qapqa, hár dänge qol urıp kóredi... (K.Karimov, «Aǵabiy»).

Tóbesine muz quyılıw – tóbesine suw quyılıw: Ólimdi esitip, Qadırdıń tóbesine **muz quyılǵanday** boldı. (K.Sultanov, «Aqdárya»)

Tisi qıshıw – iyek qıshıw: Azannan beri **tisi qıshıp** júrdi, sizlerdiń sebebińiz benen qızıl qozınıń toppaq jiligin kemiretuǵın boldım. (Ǵ.Seyitnazarov, «Sáwir samalı»).

Jıntıǵı qurıw – dińkesi qurıw – dármanı qurıw: Toǵaydıń dımsıqqan qapırǵında kúni menen balta urıp, ańqası kewip, **jıntıǵı qurıp** qalıptı. (Sh.Seyitov, «Íǵbal soqpaqları»).

Ǵarrı adım muń bolıw – ǵarǵa adım jer muń bolıw: Qarsı aldınan esken samalǵa entigip, kók muzda tabanı tayıp, júrisi ónbedi. **Ǵarrı adım muń bolıp**, bir-eki máртеbe abınıp jıǵıldı. (K.Sultanov, «Aq dárya»).

Aqlıq qızdıń qına toyı – ákeniń qına toyı: Usı turısım boladı. Men bir **aqlıq qızımniń qına toyma** barayın dep atırǵanı joq. (Sh.Seyitov, «Íǵbal soqpaqları»).

Berilgen misaldaǵı *tili súyeksiz* dialektizmi kelbetlik frazeologizm bolıp, sózge sheber, sózge sheshen mánisin bildirip, quramındaǵı *súyeksiz* sózi ádebiy tildegi tili *maylı* frazeologizmindegi *maylı* sózi menen variant boladı. *Tóbesine muz quyılıw* dialektizmi feyil frazeologizm bolıp, qattı qorqıw mánisin bildirip, quramındaǵı *muz* sózi ádebiy tildegi *tóbesine suw quyılıw* frazeologizmindegi *suw* sózi menen variant boladı. *Tisi qıshıw* dialektizmi feyil frazeologizm bolıp, bir nárseden dáme etiw, úmitleniw mánisinde kelgen bolıp, quramındaǵı *tis* sózi menen ádebiy tildegi *iyegi qıshıw* frazeologizmindegi *iyek* sózi menen variant boladı. *Jıntıǵı qurıw* dialektizmi feyil frazeologizm bolıp, qattı sharshaw, boldırıw, halı bolmaw mánisin bildirip, quramındaǵı *jıntıǵı* sózi ádebiy tildegi *dińkesi qurıw – dármanı qurıw* frazeologiyalıq sóz dizbegindegi *dińke, dárman* sózleri menen variant boladı. *Ǵarrı adım muń bolıw* dialektizmi feyil frazeologizm bolıp, qıynalıw mánisinde kelip, quramındaǵı *ǵarrı* sózi ádebiy tildegi *ǵarǵa adım jer muń bolıw* frazeologizmindegi *ǵarǵa* sózi menen variant boladı. Jazıwshı bul dialektizmlerdi qaharmannıń psixologiyasın, onıń sırtqı kórinisin, jaǵdayın kórsetiw maqsetinde paydalanǵan.

Keltirilgen misallardaǵı *aqlıq qızımniń qına toyı* atamasındaǵı *aqlıq qızımniń* sóz dizbegi ádebiy tildegi ákeniń qına toyı frazeologiyalıq sóz dizbegindegi áke sózi menen variant boladı. Bul dialektizmiń mánisi jaqtırmaw, ashıwlanıw, kewilsizlik mánisinde qollanılgan. Tariyxshı A.Ótemisov qubla Aral mákanlarındaǵı qaraqalpaqlardıń salt-dástúrlerindegi qına toyı haqqında bilayınsha aytıp ótedi: «Qaraqalpaqta burın qına toy beriw dástúri kúshli bolǵan. Adam 84 jasında mıń aydıń júzin kóredi eken. Mıń aydıń júzin kórgen adam baqıyǵa barǵanda soraw-juwap gúrsisine otırmaydı. Perishteler oǵan ańqaytıp jánnet esigin ashıp qoyadı eken. Mıń aydıń júzin kórgen adam ózi sabır saqlaydı, indemeydi, lekin perzentleri «Ákemizge quda berdi, atına qınanı basıp, mıń aydıń júzin kórdi» dep toy beredi. Bul toydıń atı «Qına toy» dep ataladı. Bul toyda at

shabiladı, kókpar oynaladı, jıraw, baqsı aytırıladı, palwan gúresedi. Tağı basqa da qoshqar dúgıstırıw sıyaqlı tamashalar beriledi» [9:61]. Al, Á.Paxratdinov arnawlı miynetinde ákeniń qına toyı – bul er adamnıń hayalı ústine úyleniw bolıp, ol barlıq waqıtta shańaraq aǵzalarına kewilsizlik alıp kelgenligin aytıp ótedi [10:33-34]. Sonıń ushın da, jazıwshı bul dialektlik frazeologizmlerdi, ayrıqsha obrazlılıq berip, sheberlilik penen qollanǵan. Sonday-aq, kórkem shıǵarmalardıń tilinde dialektizmge tán variant frazeologizmler ishinde bir-birine variant frazeologizmler de ushırasadı. Bul frazeologizmlerdiń ayrımlarında quramındaǵı sózleriniń tolıq hám qısqaǵan túri de ushırasadı. Mısalı:

Shanshıwına soqqı tiygendey-shanshıwına tiyiw – shamına tiyiw – shondısına balta tiygendey: Bul sóz Qádirdiń **shanshıwına soqqı tiygendey** boldı. (K.Sultanov, «Aqdárya»). Ashtan ólip qaladı – góy!-degen sózi Tilemistıń **shanshıwına tiygendey** quyqası juwlap ketti (K.Sultanov, «Aqdárya»). – Bul gáppler Qulshı biydiń **shamına tiye baslaǵan edi** (K.Karimov, «Aǵabiy»). Oralskiy oylandı, oylandı, eń sońında «**shondısına balta tiygendey**» osharılıp qaldı (Q.Mátmuratov, «Terbenbes»).

Tor etine deyin pisiw – tor etinen ayırılıw: Balları ashtan jılap, birewleri nan sorap, birewleri tamaq sorap páteńge keltirip, ózi hesh nárseniń esabın tappay gá shanashın qaǵıp kórip, gá digirmannıń uyasın, gá dógereklerin sıpara menen sıpırıştırıp, gá neshshe kúnlerden berli shań basıp atırǵan qazan-tabaqların shaqırlatıp, «júyrik jete almaǵan joqqa» ilaj ete almay, ishten jılap, órtenip, qara tırnaǵına deyin kúyip, **tor etine deyin pisip** otırǵanda, Niyazbektiń ala sıyırdı jetelep keliwi hayaldı birden hawlıqtırdı (Q.Mátmuratov, «Terbenbes»). Usı biyshara seni mennen qızǵanıp-aq, **tor etinen ayırıldı** (K.Sultanov, «Aqdárya».)

Kúsh qabızına sıymaw – júregi qabızına sıymaw: Álle qanday **kúsh qabızına sıymay**, tolıp, tasıp turǵanday (K.Sultanov, «Ájiniyaz»). Jawınger jigittiń soldat qayısı qalıptey tartqan qarnın ıza-qayǵı kernep, **júregi qabızına sıymaydı** (K.Sultanov, «Aq dárya»).

Ádebiyatlar

1. Мәмбетов К. Әдебиат теориясы. –Нөкис: «Билим», 1995.
2. Курбанбаева Б. Қарақалпақ тилинің кубла диалектинде сөзлердің жасалығы хәм морфологиялық өзгешеликлер. – Ташкент: «Тафаккур авлоди», 2020.
3. Болғанбай улы Әсет, Қалій улы Ғабдолла. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы: «Санат», 1997.
4. Кайпназарова М. Қорақалпоқ тилининг шимолій шеваси касбий лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. Филолог. фанл. буйича фалсафа докт. дисс. автореф. –Нукус: 2029.
5. Каримов К. Шахтемир-Шымбай шежиреси. –Нөкис: «Авангард», 2024.
6. Снесарев Г.П. Хорезмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. –Ургенч: 2018.
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
8. Досжанова Г.Д. К.Рахмановтың «Ақыбет» романында фразеологизмлердің қолланылыуы өзгешеликleri. // «Илим хәм жәмийет», №3, 2017.
9. Өтемисов А. Түслик Арал халқының салт-дәстүрleri. –Нөкис: «Авангард», 2022.
10. Пахратдинов А. Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada badiiy asarlar tilida uchraydigan dialektga mos variantlar haqida, yakka soʻzlarning bir-biriga variant boʻlishi, frazeologizmlar tarkibida kelgan soʻzlarning bir-biriga variant boʻlishi haqida soʻz boradi..

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются диалектные варианты, встречающиеся в языке художественных произведений, варианты отдельных слов во фразеологии.

SUMMARY. This article deals with dialectal variants found in the language of artistic works, the variants of individual words, and the variants of words in phraseology.

Berilgen misallardaǵı *shanshıwına soqqı tiygendey* dialektlik frazeologizmi tolıq varyantı bolsa, al, qısqaǵan túri *shanshıwına tiyiw*, onıń sinonimi shondısına balta tiyiw bolıp, kútlimegen jerden qıyın jaǵdayǵa túsiw mánisinde kelgen. Jazıwshı qaharmannıń birden, kútlimegen waqıtta qıyın jaǵdayǵa túsiw halatın súwretlew ushın usı dialektizmde qollanǵan. Demek, kórkem sóz sheberi dialektke tán frazeologiyalıq variantlardı beriw arqalı shıǵarmanıń kórkemliliǵın támiyinlegen. Berilgen misaldaǵı *tor etine deyin pisiw – tor etinen ayırılıw* dialektlik frazeologizmleri qattı qıynalıw, qıyınshılıq kóriw mánisin bildiredi. Jazıwshı qaharmannıń sırtqı kórinisin, onıń psixologiyasın, jaǵdayın anıq kórsetiw ushın usı dialektlik frazeologizmdi qollanǵan. Bul frazeologizmler shıǵamanıń ele de mazmunlı, kórkem bolıwın támiyinlegen.

Joqarıdaǵı misaldaǵı *kúsh qabızına sıymaw – júregi qabızına sıymaw* frazeologizmleri kontekstte antonim mánisinde kelip, *kúsh qabızına sıymaw* frazeologizmi quwanıw mánisinde kelgen bolsa, *júregi qabızına sıymaw* frazeologizmi ashıwlanıw mánisinde kelgen. Kórkem sóz ustası bul frazeologizmlerdi qaharmannıń sırtqı kórinisin, onıń psixologiyasın kórsetiw maqsetinde qollanǵan. Bul, óz gezeginde, shıǵarmada qayta-qayta bir sózdiń qaytalanbawınan jazıwshınıń sóz sheberi, óz isiniń ustası ekenligin ańlatadı. Solay etip, jazıwshı kórkem shıǵarmalarda dialektlik variantlardı qollanıw arqalı til marjanların túrlendirip, oǵan ayrıqsha boyawlar berip, qaraqalpaq tiliniń oǵada sulıw, shıraylı ekenligin kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, biz kórkem shıǵarmalardıń tilinde qollanılgan dialektlik variantlardı analizlep, tómendegidey juwmaqqa keldik. Dialektke tán variantlardıń kórkem shıǵarmalarda orınlı qollanıwı kórkem shıǵarmanıń obrazlı, kórkem, tásirli shıǵıwın támiyinleydi. Dialektke tán variantlar ádebiy tildegi sózlerdiń variantı, sinonimi, ekvivalenti esaplanadı. Dialektke tán variantlardıń hár túrli muqamda keliwi qaraqalpaq tili leksikasınıń bay ekenliginen derek beredi.

REDUPLICATION IN THE NOVEL “BAXITSIZLAR” BY TULEPBERGEN KAIPBERGENOV

B.K.Kdirbaeva – PhD student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: qoraqalpoq tili, badiiy matn, reduplikatsiya, reduplikatsiya turlari, reduplikatsiya semantikasi.

Ключевые слова: каракалпакский язык, художественный текст, редупликация, виды редупликации, семантика редупликации.

Key words: Karakalpak language, literary prose, reduplication, types of reduplication, semantics of reduplication.

Introduction. Reduplication is widespread as a morphological device in many languages around the world. Reduplication is the “repetition of phonological material within a word for semantic or grammatical purposes” [7:11]. Reduplicatives (or “reduplicative words”), which are formed by doubling, consist of a base and reduplicant (i.e., “full or partial copy of the base”) [6:134-135]. There are two types of reduplication “based on the size of the reduplicant: full vs. partial” [7:11]. Full reduplication involves copying “all of the base”, partial reduplication entails copying “only a portion of the base” [9:7].

This division of reduplication into full and partial is most common in the linguistic tradition [4:193], although there are various types of reduplication. In particular, Karakalpak has five types of reduplication: full reduplication (e.g. *bólek-bólek* ‘different; separate, separately’), echo reduplication (e.g. *nan-pan* ‘bread and the like’), intensifying reduplication (e.g. *jep-jeñil* ‘very light’), ablaut reduplication (*ğabır-ğubır* ‘commotion; haste’) and synonymous reduplication (*qoñsı-qoba* ‘neighbors and nearby relatives’). Echo reduplication is a broad term encompassing various patterns which involves copying a word and changing its initial consonant. Moreover, many languages exhibit multiple patterns of echo reduplication, such as *m*-reduplication found in Turkish [5:91]. Intensifying reduplication is “the doubling of the initial mora of a word and inserting a single or double consonant in between” [8:251], as emphatic reduplication in Turkish *upuzun* ‘very long’ (from *uzun* ‘long’) [5:90]. Furthermore, ablaut reduplication involves reduplication with a changed vowel [10:508], as in Turkish *yamuk yumuk* [jamuk jumuk] ‘lopsided’. Finally, synonymous reduplication entails the repetition of semantics, as in Uzbek *ūuzum-terum* [3:70].

Main results.

Reduplication is used in both spoken and literary language. First of all, it is frequently employed in colloquial language to convey specific expressive meanings. In addition, reduplication is found in folklore, poetry and prose. In this article, we analyze one such work from Karakalpak fiction, specifically Tulepbergen Kaipbergenov’s epic historical novel “Baxitsizlar” (“The Miserables”).

Analyzing the reduplication constructions in the epic historical novel “Baxitsizlar” reveals identified all five of the above-mentioned types of reduplication. Next, we will provide a more detailed study of the reduplicative words found in the novel, highlighting their formal, semantic, and functional properties.

In this analysis, full reduplicatives represent a larger number of words than all other word types except for synonym compounds. The most attested full reduplicative is *tez-tez* ‘very fast’, formed by repeating the same adverb to express intensification. *Tez-tez* functions as an adverbial modifier of a verb, as in *Adamlar moyındağı saqlqların*

tez-tez ákelip tapsırsın. (People must pay their taxes immediately!). The other examples such as *qıylı-qıylı* ‘various; different’, *qızıq-qızıq* ‘very interesting’, and *kir-kir* ‘very dirty’ illustrate the full reduplication of adjectives, indicating intensification. Apart from intensification, full reduplicatives express the distributive, as in *adım-adım* ‘step by step’, *bir-bir* ‘one by one’, and *jekke-jekke* ‘one by one’.

Full reduplication is also employed to express plurality, as in *pada-pada* ‘herds’, *qat-qat* ‘several layers; several stories, several levels’, *qatlam-qatlam* ‘several layers; multiple layers or levels’, *tal-tal* ‘pieces, fragments’, and *tekshe-tekshe* ‘several shelves or levels’. In these cases, Karakalpak nouns are pluralised by full reduplication.

Full reduplicated verbs such as *esite-esite* ‘hearing something over and over’, *kóre-kóre* ‘keep gazing, looking at something’, *kóshe-kóshe* ‘move constantly’ *kúte-kúte* ‘waiting endlessly’, and *súyrey-súyrey* ‘dragging something continuously’ are found in the novel. These verbs primarily convey continuity, iteration, and intensification of an action.

The other most common examples of full reduplication, *kem-kem* ‘little by little, slowly, gradually’, *qayta-qayta* ‘over and over again, again and again’, *kóp-kóp* ‘very much’, *birim-birim* ‘one at a time, each other’. Full reduplication also occurs with onomatopoeias, as shown in the following examples: *ğarq-ğarq* ‘sound of (loud) laughter’, *keñk-keñk* ‘a sharp, loud sound’, *pır-pır* ‘sound of sniffing; sound of snoring’, *qalsh-qalsh* ‘shivering because of cold, trembling from cold’, *qalt-qalt* ‘action of trembling, shaking’, *selk-selk* ‘sound of shaking’, *shaq-shaq* ‘sound of two objects hitting against one another’, *tır-tır* ‘sound of heavy scratching’, *tors-tors* ‘sound of an axe hitting wood’, and *zoñk-zoñk* ‘an onomatopoeia of rapid movement or instant action’.

The next type attested in the novel is intensifying reduplication, which is employed to intensify the degree of certain qualitative adjectives and adverbs [2:78-79]. As mentioned above, this type of reduplication involves the repetition of the first syllable of a word, followed by the insertion of a consonant or consonant cluster.

Bekbergenov notes that the inserted consonant in this type of Karakalpak reduplication is always *p* [p] [2:78-79], as seen in words such as: *jep-jeñil* ‘very light’, *qap-qara* ‘pitch-black’, *qıp-qızıl* ‘very red, completely red’, *tap-tayın* ‘fully ready’, *sup-sulıw* ‘very beautiful’, *tip-tik* ‘very straight; openly, frankly; vertically’, *tip-timish up-uzın* ‘very long’. Besides the examples closed with *p*, there are some closed with *m*, as in *tım-tırıs* ‘complete silence, completely silent, completely mute’, *jım-jırt* ‘quiet(ly), complete silence’, *shım-shıtırıq* ‘various, different; shattered’ *sam-saz* ‘suitable, appropriate’, and *tım-taraqay* ‘in disarray, disorderly, in all directions’. This supports Baskakov’s observation that the closer consonant could sometimes be a nasal ‘m’ or a “whistling” ‘s’ [1:212]. Examples closed with

s do not exist in the novel. The most attested word of this type is *tim-tiris*.

Echo reduplication is not attested more than the full and intensifying types, but there are numerous echo reduplications in the novel. However, the patterns of Karakalpak echo reduplication are attested in the novel. First of all, *p*-reduplication, which involves the reduplication of a word with *p* as the replacing consonant, are found: *älle-pälle* ‘mishmash; this and that’, *áyle-páyle* ‘mishmash; this and that’, *toy-poy* ‘weddings and other gatherings’, *shir-pir* *shıǵıw* ‘worry, be nervous’. Secondly, those echo reduplicatives with *s* as the replacing consonant are discovered: *qıypaq-sıypaq* ‘in an obsequious manner’, *ańsaq-sańsaq* ‘falling apart, crumbling’. Thirdly, those echo reduplications with *sh* as the replacing consonant are attested: *bılshıl* ‘chatter, nonsense’, *uw-shuw* ‘a sound of shouting, noise, uproar, hubbub’, *úrpe-shúrpe* ‘children born in quick succession’, *uńqıl-shuńqıl* ‘in detail, in depth’, *qıyır-shıyır* ‘crooked, oblique; winding’, *pıt-shıt* ‘finally, totally; completely destroyed’, *apaq-shapaq bolıw* ‘hit it off (with somebody)’. Thirdly, those echo formations with *d* as the replacing consonant are identified: *algaw-dalgaw* ‘confusing’, *alba-dalba* ‘in tatters, in rags’. Lastly, the one with *m* as the replacing consonant is attested: *malpaq-salpaq* ‘sloppy’. While the typical pattern for this type of reduplication places the base on the left side, *malpaq-salpaq* is an interesting case where the base is on the right. Thus, these echo reduplications express collectivity, indefinite plurality, and pejoration. However, some of these constructions such as *älle-pälle*, *áyle-páyle*, *shir-pir*, *ańsaq-sańsaq*, *bılshıl*, *uw-shuw*, *úrpe-shúrpe*,

uńqıl-shuńqıl, *pıt-shıt*, *apaq-shapaq*, *alba-dalba*, and *algaw-dalgaw* do not possess a base which is usually a content word. In particular, *bılshıl* is no longer echo-construction, *apaq-shapaq* and *úrpe-shúrpe* may be borrowings from other Turkic languages.

In this novel, ablaut reduplication is observed in words such as *jalt-jult* ‘an onomatopoeia of rapid movement or instant action’, *ǵabır-ǵubır* ‘turmoil, clutter, fuss; rush, haste’, and *jańǵır-juńǵır* ‘a clanging or rumbling sound’. They are all onomatopoeias.

Most common synonym compounds such as *ata-ana* ‘parents’, *el-xalq* ‘people; population’, *bala-shaǵa* ‘family; children’, *jaw-jaraq* ‘weapons’, *jetim-jesir* ‘orphan children; orphaned’, *kempir-ǵarır* ‘the elderly’, *arman-berman* ‘to and fro, up and down, back and forth’, *bet-awız* ‘face’, *ayaq-qol* ‘limbs’, *azıq-awqat* ‘food, subsistence, provisions’, often convey abstract collective meanings.

Conclusion. In conclusion, it is evident that reduplication is a prevalent feature in Karakalpak literary prose. They give a special expressiveness to the narrative, while conveying various meanings. Reduplicative forms commonly consist of a base and a reduplicant. Synonymous reduplication is more common than total reduplication, which, in turn, is more frequent than other types of reduplication. Ablaut reduplication is the least common type found in the novel. Finally, along with intensive reduplication, echo reduplication occurs, but with quite inconsistent cases. The attested examples usually express intensification, distribution, plurality, pejoration, iteration, collectivity, and onomatopoeia.

References

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. – Москва: Изд. Академии наук СССР, 1952.
2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин жасалығы. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1979.
3. Крючкова О. Ю. Редупликация в аспекте языковой типологии. // Вопросы Языкознания. 2000. 4. –С. 68-84. — URL: <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/2000-4/68-84>
4. Рожанский Ф.И. Редупликация как объект типологии. // Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований. 2010. 3. – С. 192-210.
5. Göksel A. Turkish: A comprehensive grammar. / A. Göksel, C. Kerslake – Oxfordshire: Routledge, 2004. – P. 624.
6. Minkova D. Ablaut reduplication in English: the criss-crossing of prosody and verbal art / D. Minkova // English Language and Linguistics. 2002. 1. – P. 133–169. DOI: 10.1017/S1360674302001077.
7. Rubino C. Reduplication: Form, function and distribution / C. Rubino; edited by Bernhard Hurch – Issue 28. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2005. – P. 11-30. DOI: 10.1515/9783110911466.11.
8. Stachowski Kamil Standard Turkic C-Type Reduplications. – Kraków: «Jagiellonian University Press», 2014.
9. Wilbur R. B. The Phonology of Reduplication / R.B.Wilbur – Bloomington: Indiana University Linguistics Club Publications, 1973. – P. 87. URL: https://www.academia.edu/2947267/The_phonology_of_reduplication
10. Wivell G. All about ablaut: a typology of ablaut reduplicative structures / G.Wivell, V.Miatto, A. Karakaş, K.Kostyszyn, L.Repetti // Linguistic Typology. 2024. 3. – P. 505-536. DOI: 10.1515/lingty-2023-0018.

РЕЗЮМЕ. Ushbu tadqiqot To'lepbergen Qaipbergenovning “Baxitsizlar” (“Baxtsizlar”) epik romanida uchraydigan reduplikativ soʻzlarni koʻrib chiqadi. Romanda reduplikatsiyaning besh turi mavjud: toʻliq, “qofiyadosh”, intensiv, ablaut va sinonim. Ushbu reduplikativ konstruktsiyalar turli xil semantik va funktsional xususiyatlarga ega. Shuni taʼkidlash kerakki, reduplikatsiya koʻpincha qoraqalpoq tilidagi adabiy asarlarda uchraydi. Ular hikoyaga alohida ekspressivlik beradi.

РЕЗЮМЕ. В данном исследовании рассматриваются редупликативные слова, встречающихся в романе-эпосе Тулепбергена Каипбергенова “Бахытсызлар” (“Неприкаянные”). В романе представлены пять видов редупликации: полная, эхо, интенсивная, аблаутная и синонимическая. Эти редупликативные конструкции обладают различными семантическими и функциональными особенностями. Следует отметить, что редупликация часто встречается в литературных произведениях на каракалпакском языке. Они придают особую выразительность повествованию.

SUMMARY. This study examines the reduplicative words found in Tulepbergen Kaipbergenov’s epic historical novel “Baxitsizlar” (“The Miserables”). The novel exhibits five types of reduplication: full, echo, intensifying, ablaut, and synonymous. These reduplicative constructions exhibit various semantic and functional features. It should be noted that reduplication is often found in literary works in Karakalpak. They give a special expressiveness to the narrative.

QARAQALPAQ QAARMANLIQ DASTANLARI TILINDE SINONIM FRAZEOLIZMLERDIN QOLLANILWI

A.Qutibaeva – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: frazeologizm, semantika, variant, dominant, sinonim.

Ключевые слова: фразеологизм, семантика, вариант, доминанта, синоним.

Key words: phraseologism, semantics, variant, dominant, synonym.

Kirisiw. Qaraqalpaq tilinde sinonimler óz aldına qollanılutǵın jeke sózler arqalı ǵana emes, bir pútin mánini bildiretuǵın, quramı turaqlı sóz dizbekleri arqalı da beriledi.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge qanshelli bay bolsa, frazeologiyalıq sinonimlerge de sonshelli bay. Biraq olar ózleriniń stillik mánilik ózgesheliklerin saqlap otıradı.

Ádebiyatlarǵa sholw. Tildegi sinonimler jeke sóz túrinde de, turaqlı sóz dizbegi túrinde de ushrasadı. Frazeologizmlerdegi sinonim hám variantlılıq belgilerin dáslep V.N.Teliya [1] izertledi. Túrkiy tilleri boyınsha dáslep Sh.W.Raxmatullaev [2] izertlegen bolsa, qazaq tili boyınsha I.Keńesbaev [3], Á.Bolǵanbay ulı hám G.Qaly ulı [4], qaraqalpaq tili boyınsha J.Eshbaev [5], G.Aynazarova [6], A.Pirniyazova [7], B.Yusupova [8] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerinde jan-jaqlama izertlengen.

Talqılaw. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı jasalǵan sinonimlerdi, tiykarınan, eki toparǵa bólip qaraǵan durıs. Birinshisi – frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bir-biri menen óz ara mániles keliwi nátiyjesinde payda bolǵan sinonimler. Ekinshisi – frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jeke sózler menen mánilik jaǵınan sáykes keliwi nátiyjesinde payda bolǵan sinonimler. Yaǵnıy qaraqalpaq tilinde sinonimler birde frazeologiyalıq sóz dizbeginiń jeke sóz benen sinonimles bolıp keliwi arqalı jasalsa, birde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń óz ara sinonimles bolıp keliwi nátiyjesinde qalıplese.

Mánileri jaǵınan jaqın bolıp keliw arqalı frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz ara sinonimlik qarım-qatnasta jumaladı. Bunday jaǵdayda mánileri jaqın birqansha sózlerdiń bir sinonimlik dizbek qurawı sıyaqlı frazeologiyalıq dizbeklerdiń ekewi yamasa birneshe birigip kelip, bir sinonimlik qatar dúzedi. Mısallı: Tayǵa tańba basqanday – soqırǵa tayaq uslatqanday.

Bunda bir sinonimlik qatarǵa birneshe frazeologiyalıq sóz dizbekleri birigip kelip, anıq, belgili degen mánini bildiredi. Sonıń menen birge, bul sinonim frazeologiyalıq dizbekleri dım anıq, oǵada belgili, anıqtıń anıǵı degen ekspressivlik mánige de iye boladı.

Olla-billa – quda ursın frazeologiyalıq dizbekleri sóz beriw, júzi solıw – ǵamǵa tolıw – júregine túsiw frazeologiyalıq dizbekleri qayǵıǵa batıw mánilerin bildire kelip, hár biri hár qıylı sinonimlik qatar quraydı.

Qaraqalpaq xalıq dástanları tilinde frazeologiyalıq sinonimler kóp ushırasadı. Bunnan biz dástan tiliniń qanshelli bay ekenligin kóre alamız. «Alpamıs» dástanı tilinde óz ara sinonimles frazeologiyalıq dizbekler qatar jumala kelip, bayanlanıp atırǵan zat, is, hádiyseniń hár túrli qasıyetin jan-jaqılı kórkemlep súwretlew ushın qollanıladı. Mısallı: Shopanlar qızdıń reńkin kórip, qolınan bergen ayran-shalabın ishe almay *esi ketip, ańın aldırıp*, zordan shıqtı maydangá [12:10].

Bir sinonimlik qatarǵa kiretuǵın frazeologiyalıq dizbekler jaqın máni bildirip, bir-birinen qosımsha ekspressivlik boyawı menen stilistikalıq mánisi jaǵınan ajratıladı. Bul sinonimlerdiń qollanılıwı túwralı aytıp

ótetuǵın bolsaq N.M.Shanskiy frazeologiyalıq sinonimlerdiń obyektivli ómir shınlıǵın súwretlew menen bir qatarda óz ara mánilik, grammatikalıq, stilistikalıq jaǵınan ajralıp turatuǵının kórsetedi [9].

Demek óz ara sinonimles frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir-birinen hár túrli mánilik, ekspressivlik boyawları arqalı ajralıp turadı. Usıǵan baylanıslı olardıń biriniń bildiretuǵın mánisin ekinshisi anıq sonday etip jetkize almawı múmkin. Mısallı:

1. Sáhár waqtı bolǵanda,
Dúbirlegen ses keldi,
Inińniń *janı seskendi* [12:31].

2. *Ushıp ketti júregim*,
Shoyınday eki bilegi,
Qaraǵan waqta Tayshıxan,
Qaltırıp ketti bádenim,
Adamnan qaytar er emes, [12:150].

3. ...Kókamannıń *qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip*, kózi tıńp, atınıń basın jańa keyinge qarap burdım-aw degen waqta, Alpamıs otırǵan ornınan órre turıp Kókamangá qarap... [12:150].

Qorqıw sózi menen sinonim bolıp kelgen janı seskeniw, qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip, júregi ushıp ketiw degen frazeologiyalıq sóz dizbeklerin alıp qarasaq, olardıń mánilerinde stillik ayırmashılıqlar bar. Bul jerde «júregi ushıp ketiw» dizbegi janı seskeniw, eti dirildew dizbekleriniń mánisine qaraǵanda júda asırılıp aytılp tur. Al «janı seskendi» frazeologizminiń mánisine qaraǵanda bir gapte qatar berilgen «qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip» frazeologizmleriniń emociyanal-ekspressivlik tásirshenligi kúshli etip berilgen. Demek, bul frazeologizmlerdiń mánileri sáykes kelgeni menen, teń emes, olardıń biriniń ekinshisinen tásirliklik boyawı artıq yamasa kem. Sol sebepli sinonim frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıǵı biriniń ornına ekinshisi qollanıla bermeydi, olardıń hár biriniń qollanılıw ornı bar.

Mısallar keltiremiz:

1. Kelermeken ǵayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz *eki kózim jollarda* [12:151].

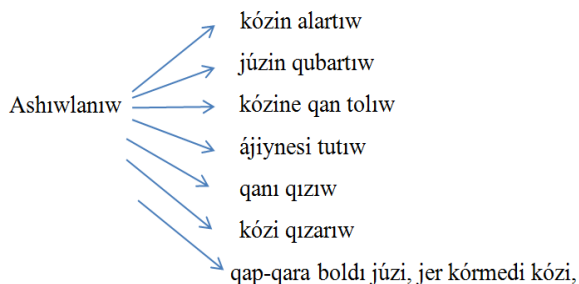
2. Edigeniń jolına qarap, jetimin baǵıp zar jılap, músapirshilik penen otıra berdi [13:224].

3. – Mańlayı qara, gáp shashpa, ǵalawat qılma, qızdıń kewli de, qıyalı da sende eken, künde *jolına gıriptar bolıp* júr eken [12:21].

Keltirilgen mısallardaǵı frazeologizmlerdiń barlıǵı kútiw mánisin bildiredi. Kútiw sóziniń mánisin bir neshe frazeologizmler járdeminde bildiriwimiz múmkin. Biraq, olar bir-birinen beretuǵın mánisi, obrazlılıǵı menen ayrılıp turadı. Sonlıqtan da, frazeologiyalıq sinonimler bir mánini bildirgeni menen olardı biriniń ornına birin qollanıp kete beriwge bolmaydı. Akademik V.Vinogradov frazeologizmlerdiń mánisin ekspressivlik sinonim dep ataydı [10].

Adamdar óz ara soylesiw waqtında yamasa jırawlar dástanlardı jırlaw waqtında frazeologizmlerdi aytayın degen ǵapınıń mánisine qaray saylap aladı.

G.Smaǵulova: «mániles frazeologizmlerdiń qatar bası frazeologiyalıq mánige baǵıt beretuǵın tirek sóz (dominant) leksikalıq mániden baslanıwı kerek. Yaǵnıy mániles frazeologizmlerdiń dominant retinde qatar basında ulıwma tirek túsinikke tiykarlanǵan leksikalıq mání - bir sóz turadı» degen piker bildiredi [11]. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tilinde ashıwlanıw leksemasınıń mánisin ańlatatuǵın óz ara sinonim frazeologizmlerdi tómendegi kesteden kóriwge boladı:

1. *Alartsam kózimdi, Qubartsam júzimdi, Darǵazap bolıp kóreyin* [12:112].
2. *Qan taldı márttiń kózine, Balanıń júzin jasırdı, Sabır áyle, kewlim, sabır áyle dep, Qaytarıp attı ońǵarıp, Qayta berdi izine* [12:82].

3. Adamnıń *ájiynesi tutatuǵın* attıń atın aytasań, adamnıń *qanı qızatuǵın* qayaqtaǵı Qarajandı tilińe alasań-aw, óz obalıń ózińe, basın zańǵardı, urıń ballar, – dedi [12:133].

4. Qırıq kúnnen beri aqsham uyqı joq, kúndiz tınım joq, tın uyqıdan *qabaǵı qatıp*, reńkinen qan qashıp, Alpamıstıń jolına qarap, óler hálge kelgen eken [12:32].

5. Kókaman aytarın aytsa da Alpamıstıń *qızarǵan kózinen, qubarǵan júzinen*, keyninen gúmanlanıp, ózinen qızbalıq penen aytqan sózinen qorqıp hawlıǵıńqırıp [12:150].

6. Onnan soń Edige turıp hár túgi tebendey shansılıp, mına gápti aytqanda *qap-qara boldı júzi, jer kórmedi kózi*, qattı ashıwı keldi... [13:15].

Joqarıdaǵı mısallardaǵı frazeologizmlerdiń barlıǵı ashıwlanıw mánisin bildirip tur. Biraq olar bildiretuǵın mánisi emociyalıq-ekspressivlik boyawları hám obrazlılıǵı menen ayrılıp turadı. Olardıń quramı hám strukturası hár qıylı bolǵanı menen óz ara semantikaı jaqın.

1. – Attan túseyin, *gellesin keseyin, qanın isheyin*, – degen bir qıyal payda boldı [12:91].
2. Dushpan bilip qaǵagórmeń jılawın, Ashıwlasa *qırıp keter* bárińdi [12:42].
3. Qaǵıp qalsa bolar edi, *janıńdı alıw* bizge ılayıq bolmas [13:196].
4. *Qılısh urdı, qan tókti*, Shubardıń basın buradı, Namazlıger waqtında, Toqsan úyli qullardı, *Tuqım qurt qılıp qıradı* [12:176]
5. *Ájellisin óltirip, Kelle kesip*, Qalmaqtı qoyday shıwlatıp, Ózine jaqın bir dosın, Ornına patsha qılıptı [12:148].

Joqarıdaǵı mısallarda «óltiriw» leksemasın hár tárepleme kórkemlep, astarlap, oydı obrazlı etip beriwde túrlishe frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılǵan kóriwimizge boladı. Degen menen, olar biriniń ornına biri qollanıwǵa kelmeydi. Sebebi, olar sinonimlik frazeologizmler jańe, semantikalıq jaqtan mánileri jaqın bolǵanı menen hár biri hár túrli ózgesheliklerge iye.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, sinonim frazeologizmler dástan tilinde ózine tán ózgeshelikke iye bolıp, qaharmanlıq obrazlardı ashıp beriwde, olardıń túrli emociyaların kórsetiwde hám belgili bir stillik maqsetlerde ornın qollanılǵan. Leksikalıq sinonimler tildiń leksikalıq quramın bayıtıwǵa xızmet etetuǵın bolsa, frazeologiyalıq sinonimler tilde pikirdiń tásirliǵin arttırıp beriwge xızmet etedi. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında frazeologizmlerdiń ónimli qollanıwı belgili bir jazıwshı yamasa shayırdıń sózlik qorınıń bay ekenliginen emes, pútkil qaraqalpaq xalqınıń sózge sheber ekenliginen hám tiliniń bay ekenliginen derek beredi.

Ádebiyatlar

1. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
2. Raxmatullaev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent: «Fan», 1966.
3. Kenesbaeva S. Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi. – Almatı: «Ǵılım», 2007.
4. Қалиев F., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006.
5. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
6. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: 2005.
7. Pirniyazova A.Q. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2020, 176-b.
8. Yusupova B.T. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: «Tafakkur bostanı», 2020. 268- b.
9. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: 1999.
10. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография – Москва: 1997.
11. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным», 2010.
12. Qaraqalpaq folkları (kóp tomlıq). 1-8 tomlar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2007.
13. Edige Qaraqalpaq xalıq dastanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.

REZYUME. Ilmiy maqolada sinonimlar nafaqat soʻzbilarmonlikning katta bir sohasi boʻlgan leksikologiya bilan bogʻliq, balki soʻzlarning maʼno jihatidan shakllanishi va oʻzgarishi bilan ham bogʻliq. Bunday sinonim soʻzlarning maʼnaviy jihatdan rivojlanishi natijasida yangi sinonim qatorlari paydo boʻlishi haqida gap boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье синонимы относятся не только к лексикологии, которая является большой отраслью лексикографии, но и связанная с образованием и изменением слов по смыслу. Говорят, что в результате духовного развития таких синонимов появятся новые множества синонимов.

SUMMARY. In a scientific article, synonyms relate not only to lexicology, which is a large branch of lexicography, but are also associated with the formation and change of words in meaning. They say that as a result of the spiritual development of such synonyms, new sets of synonyms will appear.

Sh.SEYITOVTIŇ «XALQABAD» ROMANIŇDA GIDRONIMLERDIŇ QOLLANILIWÍ

G.J.Mámбетова – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: onomastika, toponimika, gidronim, badiiy asar tili.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, гидроним, язык художественного произведения.

Key words: onomastics, toponymy, hydronym, language of a work of art.

Insaniyattıń pútkil tirishiligi, kún-kórisi suw menen baylanıslı. Turmıs keshiriwinde, kúndelikli zárúrlıklarde suw adam janı, ruwhı menen aralasıp, qarısıp ketken. Sonlıqtan da, suw menen baylanıslı bolǵan kásip atamaları, suw obyektiniń basqa da átirapındaǵı predmetlerge uqsaslıǵı, parıqlanıwshı belgileri, motivleri menen oǵan hár túrli atamalar qoyadı.

Suw obyektleri atamaları eń dáslep xalıqlıq atama qoyıw dástúri menen parıqlanadı. Sonday-aq, olar xalıq tilinde qollanılwı menen ayırımlarınıń ertede atalǵan atamaları waqıttıń ótiwi menen ideografiyalıq gidronimler sıpatında ózgerse de, kórkem shıǵarmalarda sol dáslepki qoyılǵan atamaları menen saqlanıp qaladı. Bir qatar sóz sheberleriniń shıǵarmaları quramında gidronimler waqıyanıń qaysı aymaqta, qanday tábiyat ortalıǵında júz berip atırǵanlıǵın anıq waqıt, keńislik, zaman faktorları menen bayanlawda bir qatar gidronimler túrli stillik maqsetlerde paydalanıladı. Bunday gidronimler Sh.Seyitovtıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Olardan «Xalqabad» romanında qollanılgan gidronimlerdi lingvistikalıq jaqtan tallaǵanımda, shıǵarmada menshikli atamalardan gidronimler ónimli ushırasadı. Xalqabad – Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarınıń quramına kiretuǵın eski elat, xalıq erte waqıtlardan kún keshirip kiyatırǵan aymaq. Sonlıqtan da, usı atama menen atalǵan romanda da gidronimler arqa rayonlarǵa tán, sol aymaqta jaylasqan suw obyektleriniń atı tómendegi misallarda ushırasadı.

Kól appeliyativli gidronimler:

Dawıtkól, Jariqkól, Kóshkinbaykól, Qotankól, Qamıskól, Qoltıqkól t.b. Olardan Dawıtkól, Kóshkinbaykól gidronimleri adam atlarına qoyılǵan. Kól túsinigi xalıq sanasında, kóbinese, tábiyiy túrde payda bolǵan, yamasa aqpaytuǵın, basqa jaqqa suwı aǵıp ketpeytuǵın, jasalma jol menen payda bolǵan, ya burınnan sol aymaqta tábiyiy túrde bar bolǵan gidronimler bolıp sanaladı. Kól ataması haqqında N.A.Baskakov: «bul atama tek túrkiy tillerde emes, al mońǵol tilleri ushın da ortaǵ uǵımǵa iye hám usı tildegi «gól» variantı dárya, bulaq, batpaqlıqqa, balshıqqa aylanǵan kól» degen mánilerde de qollanılatuǵınlıǵın atap kórsetedi [1:65-69].

Mısalı, shıǵarma tilinde kól appeliyativli tómendegi gidronimlerdi ushıratamız:

Dawıtkól: Mına jaqta *Dawıtkól* degen bar dep esitemen (II, 29).

Jariqkól: «*Jariqkól*»diń ultanı burın kól bolǵanı menen sońǵı waqıtta toǵaylıqqa aylanıp ketken (II, 203).

Mısalda, *Dawıtkól* gidronimi quramındaǵı Dawıt – usı aymaqta jasap ótken belgili adamnıń ismi menen baylanıslı bolsa, *Jariqkól* – kól suwınıń jaqtı bolıp jarqırıp turıwına qatnaslı, ekinshi pikir informatorlarǵa tiyisli bolıp, kóldiń túbi joq, túbinde jarılǵan jarıq jeri bar degen xalıqlıq etimologiyalıq maǵlıwmatlardı da ushıratamız.

Kóshkinbaykól: Kúndi «*Kóshkinbaykól*» de shıǵardı (II, 301).

Qotankól: Shaǵal jaǵısında kemededen túsiwden jigma traktor qatara dizilip bir sap tarttıaw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı *Qotankól*, Sarı atawlardıń, Qallıjaǵıs penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtqa bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qamıskól: Azan menen bul kúnleri *Qamıskólge* barsań, mıń san eki sazan kóldi sambırlatıp, qazanday qaynatıp atırǵanday tuyıladı (II, 31).

Mısallardaǵı Kóshkinbaykól – adam atına arnap qoyılsa, al Qamıskól – kólde qamıs ósimliginiń mol ekenligi menen qatnaslı, Qotankól bolsa kóldiń qasında adamlardıń mal jaylawı bolǵanlıǵı, qotan qoralarınıń bar ekenligi menen baylanıslı bolıp tabıladı. Bul haqqında «Ózbek tiliniń dialektologiyalıq sózligi»nde Qıpshaq sóylesiminde: «qotan – qora, qoylardıń qorası» [2:164] dep túsindirme berilgen.

Qoltıqkól: – *Qoltıqkóldiń* qoltuǵına qısılıp, úsh úyli ajım otrǵan eken, men solar menen kelisip keldim (II, 31).

Mısaldaǵı Qoltıqkól ataması bolsa, kóldiń kórinisi, jaylasıwı adamnıń qoltıq dene múshesine sırtqı formasınıń uqsaslıǵı sebepli, usı atama menen atalǵanlıǵın koremiz.

Shıǵarma tilinde jaǵıs, jarǵan, jarmısh appeliyativli gidronimler de ushırasadı.

Jaǵıs, jarma, jarǵan appeliyativli gidronimler: Qállıjaǵıs, Quwanıshjarma, Shaǵaljaǵıs t.b.

Shaǵal jaǵıs: *Shaǵal jaǵısınd -a* kemededen túsiwden jigma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı Qotankól, Sarı atawlardıń, *Qallıjaǵıs* penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtqa bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qallıjaǵıs: Oyları serpilip, uyqıdan sergigendey bir qarasa «*Qállı jaǵısqa*» kirip baratır eken. (III, 15). Shaǵal

jaǵısında kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanishpay kópır, mınaw jaǵı *Qotankól*, Sarı atawlardıń, *Qallıjaǵıs* penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıqta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Quwanishjarma: Tum-tusınan kóp salma emshektey emip turǵan soń, *Quwanishjarmadan* jartıwlı suw shıqpay... (II, 198).

Misallardaǵı jaǵıs appeliyativli kelgen Qállı - bul adam atına qoyılǵan gidronim bolsa, Shaǵal appeliyativli gidronim – Xalqabad elatı menen Nókis qalasınıń aralıǵındaǵı Shaǵalkópır gidronimi, Shaǵal awılındaǵı usı kópirge qatnaslı jaǵıs ekenligi názerde tutıladı. Bul gidronim atamasında da xalıqlıq etimologiyaǵa qatnaslı eki maǵlıwmattı ushıratamız. Birinshiden, usı suw obyektı janında ertede shaǵal - dúz haywanı, jabayı haywanlar kóp bolsa, ekinshiden, aymaqta sumlıqlı, shaǵal haywanınıń sumlıǵında qıw, sum ǵarrınıń jasaǵanlıǵı, onıń laqabı *shaǵal* ekenligi menen baylanıslı.

G.Mambetova: «Al, jarmıs, jarma, jarǵan appeliyativli gidronimlerdiń xalqımızda uzaq dáwirlerden berli bar ekenligin, sebebi bul suw obyektleri ele texnika joq waqıtlarda adamlardıń qol kómegi menen jámlesip, kómek aytıw jolı menen qazılǵan. Partaw, tegis, taqır jerlerden jarıp qazıw háreketi arqalı ámelge asırılǵanlıǵınan usılay ataladı» [3:24] dep kórsetedi.

Ketken appeliyativli gidronimler belgili waqıyalarǵa qatnaslı túrde atalǵan.

Ketken appeliyativli gidronimler: Qızketken, Atanketken t.b.

Shıǵarma tilinde tómendegishe gidronimler de jumsaladı.

Qızketken: «Krasny metallist» zawıtınıń *Qızketkenge* jibergen eski batırın barıp bir kóretuǵın eken (II, 157).

Atanketken: «Jańa talap» penen «Jaqsılıq»tıń arasin nawqaraǵay qamıslı, dońız jataqlı dúz toǵay «*Atanketken*» oyıslıǵı bólip atalatuǵın edi (II, 294).

Misallardaǵı Qızketken gidronimi quramındaǵı qız-adam mánisin ańlatatuǵın sóz bolıp, xalıq ápsanalarındaǵı Aysha isimli qızdıń ayaqtaǵı awıllarǵa suw aparıw ushın jigitlerge úlken ózekti qazdırǵanın, suw sol óz awılına jetip barǵan kúni ózin jigitlerge inam etiw wádesin beriwi, eń sońında úlken suw jolınıń qazıwı pitkende, qız óz denesin suwǵa atıp nabıt bolıw waqıyası menen baylanıstırıladı. Al, Atanketken gidroniminde atannıń suwǵa ketip ǵarq bolıwı waqıyası menen baylanıslı bolǵanlıqtan hám usı waqıyaǵa xalıq guwa bolǵanlıqtan suw obyektiniń ataması usılay atalǵan.

«Xalqabad» shıǵarmasında bunnan basqa kópır, kanal, shúńgil, arna appeliyativli gidronimler tómendegi misallarda ushırasadı.

Qıysıqkanal: Sarı ataw toǵayınıń túslik jalǵası – *Qıysıqkanal*dıń bergi jaǵındaǵı jigildik aralas sarı torańǵılıqlar kem-kemnen sayramlasa basladı (II, 143).

Tuwbay kópır: *Tuwbaydıń* kópirine órmelewden-aq qańqayǵan traktor, qashıp quwısqan qaralar kórindi (II, 102).

Úlpetshúńgil: Mal tap «*Úlpetshúńgil*»degi Amanbay baslıqtıń tusına jetip qalǵan eken (II, 142).

Kegeyli: On altınshı jıldıń báhárinde *Kegeyli* boyındaǵı Sapar aqsaqaldıń jamanshalarınan bul qızdı baspashı alıp ketken eken (II, 5).

Juwmalap aytqanda, «Xalqabad» romanı tilinde gidronimler ónimli qollanılıp, olardıń atamaları xalıqtıń milliy mentallıǵınıń, oy-pikirińniń nátiyjesi bolıwı menen birge, qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń bay ekenligin, sóz saplaw, atama qoyıwındaǵı xalıqtıń sheberliginiń de ayqın dálili bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая. // Топонимика Востока. – Москва: «Наука», 1969, -С.65-69.
2. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: «Фан», 1971, 164-б.
3. Mambetova G.J. Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonları gidronimleri. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021, 24-b.
4. Ш.Сейитов. «Халқабад» романы. –Т. II. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
5. Ш.Сейитов. «Халқабад» романы. –Т. III. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Sh.Seyitovning “Xalqobod” romanida qoʻllanilgan gidronimlarning oʻrni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Maqolada romandagi gidronimlarning semantikasi oʻrganiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется роль гидронимов, используемых в романе Ш.Сейитова «Халкобод» с лингвистической точки зрения. В статье исследуется семантика гидронимов в романе.

SUMMARY. The article analyzes the role of hydronyms used in Sh. Seyitov's novel “Khalkobod” from a linguistic point of view. The article examines the semantics of hydronyms in the novel.

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDE ERKELETIWSHI-KISHIREYTIWSHI AFFIKS HÁM AFFIKSOIDLARDIŃ GENDER ÓZGESHELIGI

Q.M.Sarsenbaeva – tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: affiks, affiksoid, erkalash va kichraytish, atoqli ot, gender, soʻz yasalish, morfologiya.

Ключевые слова: аффикс, аффиксoid, уменьшительно-ласкательные слова, собственные имена, гендер, словообразование.

Key words: affix, affixoid, diminutives, proper nouns, gender, word formation, morphology.

Kirisiw. Sóz jasalıw barısında affiksler menen bir qatarda affiksoidlar dep atalatuǵın til birlikleri de qollanıladı. Kópshilik lingvistikalıq ádebiyatlarda affiks hám affiksoid sıyaqlı terminlerdi jiyi ushıratamız. Bul eki

til birlikleri bir-birine uqsastay kóringeni menen olardıń arasında ayırmashılıqlar bar.

Affiks termini latinsha “biriktirilgen” degendi ańlatıp, sózlerge qosılıp jańa sóz yáki sóz dizbegin payda etiwshi til

birligi bolıp esaplanadı. Mısalı: -shı (suwshı), -lar (balalar). Al, affiksoid termini bolsa latınsha “affikske uqsas” degen mánisti bildirip, negizinde, leksikalıq mání bildirip, keyin affiks sıyaqlı grammatikalıq mání ańlatıwǵa xızmet qılatuǵın til birligi esaplanadı. Mısalı-xana (asxana), -jan (Dosjan) hám t.b. Joqarıdaǵı mısallardaǵı - xana hám/-jan affiksoidları, negizinde, jeke turıp ta leksikalıq mání ańlata aladı, biraq bul mısallarda olar affiksler sıyaqlı grammatikalıq mání ańlatıp, jańa sóz jasap kelgen.

Tiykargı bólim. Basqa túrkiy tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de adam atlarınıń affiksler arqalı jasalıwında kishireytiw hám erkeletiw mánisine iye formalar ayrıqsha orındı iyeleydi. Usı tiykarda O.Sayımbetov óziniń “Qaraqalpaq tilinde menshikli adam atlarınıń quramı hám qurılısı” atlı kandidatlıq dissertaciyasında 10 affiks hám 10 affiksoid (affikslik mánige ótken emocional xarakterdegi sózler) arqalı menshikli adam atları jasalıwı múmkin ekenligin dálillep bergén [5]. Ol óziniń bul miynetinde subyektiv baha formaları arqalı jasalǵan adam atların 2 usılda alıp qarawǵa boladı dep kórsetken hám olar tómendegishe:

1 Affiksaciya usılı arqalı: (-day, -dek, -sha/-she, -sh, -ash/esh, ish/ish, -m, -ım/im, -dan/den, -tan/ten, -et, -q, -aq/ek, -n, -an/en, -key

2 Emocional sıpattaǵı sózlerdiń qosılıw usılı (affiksoidlar) arqalı: -tay, -áke/-eke, -ay, -bay, -biy/beg, -biybi/-biyke, -gúl, -jan/-xan.

Demek, kórinip turǵanınday, O.Sayımbetov menshikli adam atlarında ushırasatuǵın erkeletiwshi-kishireytiwshi affiks hám affiksoidlar haqqında izertlew alıp barǵan. Sonday-aq, ol bul affiks hám affiksoidlardı gender (jınıs) ózgesheligine qarap ta analizlegen. Usı tiykarda ol-day-dek (Ayday, Aqbalday, Palday), -sha-she (Aysha, Ayımsha, Gúlaysha, Orınsha, Xansha, Ayxansha), -sh, -ash-esh, -ish-ish (Almash, Baǵdash, Gúlash, Perdeshe, Biybish), -ım/im, -m (Ayım, Baǵım, Gúlim, Nazım, Ulım, Xanı), -dan/den -tan/ten (Toydan, Aydan), -q, -aq/ek (Jumaq, Gúlsaq) affikslerin hám-ay (Altınay, Gúlay, Gúmisay, Erkinay, Qurbanay, Úmitay, Tolǵanay), -biy (Gúlbiy, Palbiy, Ulbiy), -beg (Ulbeke), -biybi (Aybiybi, Janbiybi, Rabiyybi), -biyke (Dáwletbiyke, Jaqsıbiyke, Mirzabiyye, Palbiyye, Ulbiyye), -gúl (Ajargúl, Dánegúl, Ziyneǵúl), -jan (Gúljan, Narjan, Sánemjan, Biybijan, Húrimjan, Gúlimjan), -xan (Gúlimxan, Ulımxan, Sulıwxan) affiksoidlarınıń hayal adam atlarında ushırasatuǵınligın izetlegen.

Al -sha/-she (Orınshaev, Sarıshaev-tek ǵana familiyalarda), -sh, -ash/esh, -ish-ish (Allash, Baltash, Bekish, Jumash, Nurish, Qutish, Pirish, Orash, Óteshe, Sapash, Sultash, Ayash, Áyteshe, Babash, Baltash, Erماش, Jaqash, Jumash, Qurbash, Qutish, Tóresh, Turdish, Allash), -ekesh (Pirekesh, Orekesh) -ım/-im, -m (Begim, Palim, Pirim, Turim, Orazim, Satim, Sádım, Seytim, Dáwim, Dilim, Dosim, Doshim, Erim, Esim, Eshim, Jaqsım, Qutim, Nurim, Arzim), -dan/den, -tan/ten (Serdan, Baydan, Qaltan), -et (Eset, Beket, Jámet), -q, -aq/ek (Aytaq, Perdek, Pirek, Seytek, Dáwek, Qudek, Tólek, Mirzek, Allaq, Babaq, Dosaq, Qosaq, Dúyseke, Biyseke, Berdaq, Seytaq, Jumeke, Mádek, Oraqa, Japaq, Allaq) affiksleri hám-tay (Amantay, Ertay, Dostay, Nurtay, Joltay, Qaratay), -áke/-eke (Sáke, Táke, Ayeke, Dáweke, Doseke, Sáyeke, Náreke, Máteke, Pireke), -ay (Abılay, Jolay, Xoshay, Dosay, Qosay, Nasıray, Seytay), -bay (Batırbay, Aqılbay, Muratbay, Jaqsıbay, Jeńisbay, Sabırbay, Turǵanbay, Dáwletbay), -biy (Mamanbiy,

Aydosbiy), -beg (Mádiyarbek, Muratbek, Áǵabek, Atabek, Beglerbek, Yusipbek), -gúl (Gúlmurat, Gúlmırza, Gúlimbet, Gúlman), -jan (Aytjan, Bawjan, Axmetjan, Sálımjan, Kámiljan, Dosjan, Nazarxan, Nádirxan, Baytxan), -xan (Nazarxan, Nádirxan, Baytxan) affiksoidları er adam atlarında ushırasatuǵınligın izertlegen.

Al, -sha/-she (Aysha, Gúlaysha, Sarıshaev, Orınshaev -er adam atlarında, tek ǵana familiyalarda), -sh, -ash/esh, -ish/-ish (Almash, Dámesh, Biybish, Kámish, Allash, Tóresh, Qutish, Bekish, Pirish), -m, ım/im (Ayım, Nazım, Baǵım, Pirim, Jaqsım, Doshım, Eshim), -dan/-den -tan/-ten (Aydan, Toydan, Serdan, Baydan, Qaltan), -q, -aq/-ek (Jumaq, Gúlsaq, Aytaq, Babaq, Pirek, Dáwek, Oraqa) affiksleri hám -ay (Altınay, Tolǵanay, Gúmisay, Abılay, Jolay, Qosay, Dosay), -biy (Gúlbiy, Palbiy, Ulbiy, Mamanbiy, Aydosbiy), -beg (Ulbeke, Begzada, Mádiyarbek, Atabek, Áǵabek), -gúl (Ajargúl, Dánegúl, Zeyneǵúl, Gúlmurat, Gúlmırza, Gúlimbet, Gúlman), -jan (Gúljan, Sánemjan, Biybijan, Dosjan, Aytjan, Kámiljan), -xan (Gúlimxan, Sulıwxan, Úrimxan, Nazarxan, Nádirxan, Baytxan) affiksoidları biytárep bolıp er adam atları menen bir qatarda hayal-qızlar atlarında da ushırasadı.

Tómendegi keste (1-kestege qarań) qaraqalpaqsha adam atlarında qollanılauǵın erkeletiwshi-kishireytiwshi affiks (-day, -dek, -sha -she, -sh, -ash, -esh, -ish, -ish, -ekesh, -m, -ım, -im, -dan-den, -tan -ten, -et, -q, aq ek, -n, an en) hám affiksoidlarınıń (-key, -tay, -áke eke, -ay, -bay, -biy beg, -biybi, -biyke, -gúl, -jan, -xan) gender (jınıs) ózgesheligi sáwlelengen bolıp, erler hám hayal-qızlar atlarında qollanılauǵın (+) belgisi menen, qollanılmaıtuǵın (-) belgisi menen, al, eki jınısta da qollanılauǵın yaǵnıy biytárep affiks hám affiksoidlar eki tárep te (+) belgisi menen berilgen.

Qaraqalpaqsha adam atlarında qollanılauǵın erkeletiwshi-kishireytiwshi affiks hám affiksoidlardıń gender ózgesheligi.

1-keste

	Er adam atları	Hayal-qızlar atları
-day, -dek	-	+
-sha/she	+	+
-sh, -ash/esh, ish/ish	+	+
-ekesh	+	-
-m, ım/im	+	+
-dan/den, -tan/ten	+	+
-et	+	-
-q, -aq/ek	+	+
-n, -an/en	+	-
-key	+	-
-tay	+	-
-áke/eke	+	-
-ay	+	+
-bay	+	-
-biy, -beg	+	+
-biybi, -biyke	-	+
-gúl	+	+
-jan	+	+
-xan	+	+

Sonday-aq, qaraqalpaqsha adam atlarınıń quramında -key qosımtası da ushırasadı. Ol kópshilik túrkiy tillerinde adam atlarınıń quramında bar. Máselen, tatarsha: Kamilkey, Dáwletkey; qırǵızsha: Qánikey; bashqurtsha: Mińqay,

Mirzaqay, Xanqay, Xaniqay, Ayukay hám t.b. Bunday adam atların qaraqalpaq klassik shayırların da shıǵarmaları tilinde de usırasadı:

Maypozda-Úzildik, Qanıkey bilán,
Qıpshaqtı biz bildik Tınıkey bilán,
Qańlıda Jańıl qız Qunıkey bilán,
Bulardıń bårshesi sendin sadaǵa (Ájiniyaz)

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi kishireytiwshi, erkeletiwshi “-qay” qosımtasın “-háy” degen tańlaq sózden payda bolǵan bolıwı itimal dep boljaydı [1:179]. Degen menen, A.N.Kononov bul pikirdiń isenimsiz ekenligin aytadı [2:128]. R.Kungurov “-kay” qosımtası ózbek tilinde kishireytiw mánisindegi qosımta dep qaraydı [3:83]. Biziń pikirimizshe de, R.Kungurov aytqanıday, kay affiksi ózbek tilinde kishireytiwshi mánidegi sózlerdi jasay alıw qásiyetine iye. Mısalı: *bola-bolakay*.

Menshikli adam atlarında ushırasatuǵın “-qay, -káy, -key” qosımtaları shıǵısı boyınsha dáslep mánili sóz bolıp, sońınan “bay, bek, xan, tay” sıyaqlı affiksoidlıq xızmetke ótken bolıwı itimal, sebebi bul qosımta menshikli adam atlarınıń dáslepki komponentinde de ushırasadı: *sultan İzzetdin Keyqawıs, sultan Alaeddin Keyqubad*.

Áyyemgi túrkiy tillerinde “key” – “bekkem, mıqlı”, tungús-manchjur tillerinde “qay” – “gúl” degen mánilerdi ańlatqan. Parsı tilinde “key” – “patsha”, “batır, qaharman”, “kiya”-“mırza, batır, qaharman” sıyaqlı mánilerdi bildiredi. Keltirilgen misallardaǵı “bekkem, mıqlı, gúl, patsha, batır, qaharman, mırza” mánisindegi sózlerdiń barlıǵı da menshikli adam atlarınıń turaqlı “key” parsı tilinen kelip kirgen bolsa kerek. Ol ulıwma hind evropa tillerine ortaqlıq desek te qátespeymiz. L.Blumfild nemishe “kayser” sózi “imperator” degen mánini ańlatatuǵınlıǵın ayta kelip, orıssha “царь” sózi latinsha “qaysar” sózinen alınǵan dep kórsetedi. Ulıwma alǵanda, biz “key” ertede hind evropa tillerinde mánili sóz retinde jumshalıp, túrkiy tillerine, sońın ishinde, qaraqalpaq tiline menshikli adam atlarınıń dáslep bir komponenti sıpatında, sońınan “bay, beg, xan” hám t.b. sıyaqlı dáslepki mánisin joǵaltıp affiksoidqa aylanǵan degen juwmaqqa kelemiz.

Shet el hám jergilikli ádebiyatlardı analizlese, lingvistikada erkeletiwshi-kishireytiwshi birlikler haqqında kóplegen izertlewler alıp barılǵan. Erkeletiwshi-kishireytiwshi birlikler 50 den artıq tillerde izertlew obyektı bolıp esaplanadı. Soǵan qaramastan, onı lingvistikalıq universal dep qaray almaymız, sebebi, ol barlıq tillerde óz aldına birlik sıpatında qaralması múmkin.

Inglis tilin morfologiyalıq jaqtan “sap” til dep qaraw múmkin emes. Sonday-aq, onı analitikalıq yamasa sintetikalıq tiller qatarına da kirgize almaymız. Tek ǵana inglis tilinde analitizm hám sintetizm elementleri ushırasadı dep qaraǵanımız durız. Inglis tilinde sóz dizbekleriniń ónimli qollanıwı bul tilde analitikanıń elementleri kóbirek ushırasatuǵınan derek beredi.

Inglis tilinde de menshikli adam atları erkeletiwshi-kishireytiwshi birliklerdiń affiksleri arqalı jasalıwı múmkin. Bundaǵı baslı maqset sóylewshiniń sol adamǵa bolǵan emociional-ekspressivlik sezim-tuyǵıların (erkeletiw) bildiriw hám doslıq atmosfera qalıplestiriw bolıp tabıladı.

Bizge málim bolǵanıday, inglis tilinde diminutiv birlikler morfologiyalıq jaqtan, tiykarınan, affiksaciya usılı arqalı payda boladı. Bul affikslerge -ie/-y (*girl-girlie, Tom-Tommy*), -let (*book-booklet*), -kin (*lamb-lambkin*), -ling

(*duck-duckling*), -ule (*spher-spherule*), -ock (*bull-bullock*), -ette (*cigar-cigarette*) hám ónimsiz suffiksler –er (*foster-fosterer*), -rel/erel (*cock-cockerel*), -o (*kid-kiddo*).

Joqarıda aytıp ótilgen suffikslerdiń ishinde adam atlarına jalǵanatuǵın suffiksler: ie/y. Mısalı: *Ann-Annie, Tom-Tommy, William-Willie/Willy/Billie, Elizabeth-Betty/Bettie/Betsy, Bernard/Bernie, Susan-Susie, Charles-Charlie, Katherine-Kathy/Katy/Katie*.

Sonıń menen, birge, bul suffiks mensinbew, kek etiw sıyaqlı negativ mánilerde de qollanıladı. Ásirese, er adam atlarında bul suffiks kemsitiw mánisin bildiriw, “ahmaq adam” degendi ańlatadı: *Charley– Charles* atınan, *Dobby – Robert* atınan, *Tommy-Thomson* atınan kelip shıqqan. “Silly Billy” dep atalǵan slengizm bolsa Angliyada XIX ásirde payda bolǵan bolıp, jergilikli yarmarkalardaǵı klounlarǵa qarata ayılǵan hám bul sóz qayta tiklenip aqmaq adamlarǵa ayılatuǵın bolǵan (*silly-Billy*) [4:39-43].

Sonday-aq, sleng sózliklerinde erkeletiwshi-kishireytiwshi affikslerdiń (ie/y) adamnıń aqlı qábiletlerin bildiriwshi jargonlardı ushıratıwımızǵa boladı: *stupidie, looney, buffy, divvy, dopey*.

Ayırım jaǵdaylarda ǵana adam atların atawda latin tilinen kirip kelgen mini - prefiksi kishireytiwshi mánini bildiriw keledi: *minicelebrity celebrity sózinen- a minor celebrity*. Sonday-aq, bul leksema obyektiv kishireytiwshilik mánis (jeterli emes tanıqlıqlıq) penen birge, subyektiv baha formasın da ańlatadı. Yaǵnıy bul adam óziniń ortalıǵında jeterli dárejede ataqa iye bolsa da, tanılǵan juldızlarday ataqlı emes degen mánide keledi [4:39-43].

Tómenдеgi kesteде (2-kestege qarań) inglisshe adam atlarında qollanılatuǵın erkeletiwshi-kishireytiwshi affikslerdiń gender ózgesheligi sáwlelengen. Inglis tilinde adam atlarına, tiykarınan, ie/y affiksleri qosılıp subyektiv baha formaları (erkeletiwshi-kishireytiwshi formalar) jasaladı hám bul affiks neytral esaplanıp, er adam atlarına da, hayal-qızlar atlarına da qosıladı.

2-keste

	Er adam atları	Hayal-qızlar atları
-ie	+	+
-y	+	+

Demek, kórinip turǵanıday, inglis tilinde adam atlarına qosılatuǵın erkeletiwshi-kishireytiwshi affiksler az. Bir ǵana –ie affiksi hám er adam atlarına, hám hayal-qızlar atlarına jalǵana alıw qásiyetine iye: *Ann-Annie, Susan-Susie, Robert-Robbie, Bernard-Bernie* h.t.b. –y affiksi de dál solay, neytral qásiyetke iye. Mısalı: *Bill-Billy, Katherine-Katy*.

Juwmaq. Solay etip, inglis hám qaraqalpaq tilleri shıǵısı jaǵınan túrli tiller toparına kirse de, olardıń uqsashılıqları ádewir kóp ekenliginiń gúwası boldıq. Bul eki tildi tereń úylene otırıw olardıń fonetikalıq, grammatikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik jaqtan sáykesligin analizledik. Atap aytqanda, antroponimika (grekshe ἄνθρωπος — adam hám ὄνομα — at (isim) yaǵnıy lingvistikaniń adam atların izertlewshi tarawın alıp qaraytuǵın bolsaq, adam atları hár eki tilde de (inglis hám qaraqalpaq) erkeletiwshi hám kishireytiwshi birliklerdiń arnawlı affiksleri járdeminde jasalıwı múmkinligi anıqlandı.

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, ч. I. Фонетика и морфология. –Москва: Изд-во. АН СССР, 1952.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –Москва: Изд-во. АН. СССР, 1960.
3. Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Тошкент: «Фан», 1980.
4. Ососкова А.С. Лексические диминутивные наименования лица в английском языке № 3 (75) 2021 с. 42. УДК 811.11 DOI: 10.35854/2541-8106-2021-3-39-43.
5. Сайымбетов О. Каракалпак тилинде меншикли адам атларының курамы хэм курылысы. Канд.дис. –Нөкис: 1998.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz tillaridagi erkalash-kichraytirish affiks va affiksoidlarining gender oʻziga xosligi haqida soʻz etiladi. Erkaklar va ayollar ismlarida ishlatiladigan affiks va affiksoidlarining oʻziga xos funksiyalari va xususiyatlari berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается о гендерной специфике ласкательно-уменьшительных аффиксов и аффиксоидов в каракалпакском и английском языках. Так же анализируются конкретные функции и характеристики аффиксов и аффиксоидов, используемых в мужских и женских именах.

SUMMARY. The scientific article presents gender specificities of diminutive affixes and affixoids in Karakalpak and English languages. The specific functions and characteristics of affixes and affixoids used in male and female names are also analyzed.

QARAQALPAQ LIRIKASÍNDÁ TUTAS KONTEKSTLI METAFORALAR

(J.Izbasqanov hám B.Genjemuratov dóretiwhiligi misálında)

A.E.Tilegenova – *tayanish doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: lirika, lirik qahramon, badiiy tasvir vositalari, metafora, kontekstli metafora.

Ключевые слова: лирика, лирический герой, тропы, метафора, контекстная метафора.

Key words: lyrics, lyrical hero, tropes, metaphor, contextual metaphor.

Kirisiw. Lirikalıq shıǵarmalarda metaforalar bir sóz yamasa sóz dizbeginiń mánisin astarlap, kúsheytip keliwi menen birge qosıqtıń ideyası, mazmunına qatnaslı bolıp ta, hátte, qosıqtıń ózi de tutas bir mazmundı ańlatıwshı metaforadan quralıwı múmkin. Bunı tutas kontekstli metafora dep atawǵa boladı. Bul metafora qosıq quramındaǵı bir sózdi awıstırıw menen sheklenbey, pútin mazmun hám ideyanı kórkemlep jetkerip beriwde tiykarǵı, sheshiwshi xızmetti atqaradı. Bunday qosıqlar quramında birneshe metaforalar bolıwına qaramastan olar hámmesi tiykarǵı metaforaǵa ǵárezli dóretiledi hám qosıq simvollıq yamasa allegoriyalıq xarakterge iye bolıwı da múmkin.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq poeziyasına 80-jıllar tolıqını menen kirip kelgen bir qatar talant iyeleri ishinde shayırlıq jolı hám stili menen búgingi kúnde ádebiyatımızdıń tulǵalarına aylanǵan J.Izbasqanov hám B.Genjemuratovlar lirikasındaǵı tutas kontekstli metaforalarga tallaw jasadıq.

Shayırlardıń lirikaların izertlew barısında metaforanıń obrazlarǵa, sóz hám sóz dizbekleri, qosıq ataması, pútin mazmunǵa qatnaslı qollanıwların úyrenip, metaforalıq qosıq – qosıqtıń mazmunlıq-logikalıq jaqtan metaforalıq usılda súwretleniw máselesi ayrıqsha diqqatqa ılayıq boldı. J.Izbasqanovtıń “Men – báhármen”, “Men – bir meteorit” qosıqların, B.Genjemuratovtıń “Nókis juwıp atır”, “Tal haqqında romans”, “Sóz shaqaplarına” sıyaqlı qosıqların misal keltiriwge boladı. J.Izbasqanov dóretiwhiliginde tábiyat, onıń qubılısları, janlı-jansız bólekleri úlken áhmiyetke iye. Ol insan sezimleri, tirishilik filosofiyası, estetikalıq kózqarasların sawlelendiriwde tábiyat obrazlarınan paydalanıwdı dóretiwhilik jolındaǵı shayırlıq princip etip alǵan. Shayırdıń “Men – báhármen” dep baslanatuǵın qosıǵında:

Men – báhármen.

Qırawlarday tań aldındaǵı

Qaytıw aldındaǵı qáhármen.

Men – báhármen.

On segizge toǵan sulıwday

Álem gúlleytuǵın máhálmen.

Men – tırnalarman.

Quwanıştan seslerim talıp,

Geyde jamǵır bolıp jırlarman... [1:44].

Qosıqta lirikalıq qaharman tábiyattıń bir bólegi sıpatında oǵan shıńısqı, geyde báhár máwsiminin jıllı lebi, geyde gúller ashılatsuǵın shıraylı máhál, geyde párwazı, sesleri menen aspandı jańǵırtqan tırna, al geyde jawıńǵa aylanadı. Bulardıń barlıǵı jeke turıp ta da metafora bola aladı, biraq bul metaforalardıń hámmesi de báhár obrazı menen birikken, tábiyattıń sulıw máwsimin sawlelendiriwge xızmet etken sistemalı metaforalar. Tutas kontekstli metaforanıń ózgesheligi de sonda, metaforalardıń sanı qansha bolıwına qaramastan, hámmesi bir ǵana simvollıq obrazǵa ǵárezli bolıwında. Bul jerde báhár simvollıq obraz hám basqa barlıq metaforalar sol báhár obrazın, kórinisi, oǵan tán sıpatlardı, báhár hawasınıń lebin kórkem sawlelendiriwge xızmet etken. Lirikalıq qaharmanıń maqseti, umtılısları báhár sıyaqlı insanlardıń qálbine jılıw beriw, ishindegi gózzal sezimlerdi oyatıp, júreklerge muhabbat hám janlılıq, yosh alıp kiriw. Avtor báhárdıń tábiyiy gózzallıǵı hám tásirinen kelip shıǵıp lirikalıq qaharmanıń gumanistik ideyaların, joqarı estetikalıq sezimlerin sawlelendiriwde bul simvoldı, metaforalardı utımlı paydalanǵan. Metaforalar, simvol báhár obrazı hám lirikalıq qaharman tiykarında qalıplesken. “Metafora hám simvoldıń tiykarın obraz quraydı. Obraz tiykarǵı manilik túsiniklerdiń oshaǵı bolıp, olardıń dúzilisi bir-birinen parıqlanıwshı rejelerdiń óz ara tásirli (organikalıq yamasa dástúriy) – bildiriw usılı (belgilewshi) hám mazmunnan (belgilengen) ibarat. Metafora da, simvol da obrazǵa qatnaslı anıqlanadı” [2:23].

Qosıqtıń pútin mazmunlıq quramınıń simvollıq-metaforalıq usılda súwretleniw lirikalıq qaharmanıń ishki sezimlerin kórkem súwretlew menen birge avtordıń ideyaların jetkerip beriwde ayrıqsha ról oynaydı, yaǵnıy hám kúshli estetikalıq sezimler, hám ótkir gumanistik pikirler

bir qosıqqa, metaforaǵa jámlenedi. Metaforanıń bunday kúshli sıpatı haqqında N.S.Tifonov Axmatova lirikasındaǵı metaforalar haqqında: “Solay etip metafora qosıqtıń pútin ekinshi yarımın qurawı múmkin, tekstke lirikalıq qaharmannıń hawazınan (sezim, oy-qıyal) tısqarı dawıslardı kirgizedi, lekin dáslep onıń ishki halatına toqtaydı. Bul kompoziciya texnikasını “Jáne shaqıradı meni mǵlıwge...” qosıǵında kóriwimizge boladı” – deydi [3:17].

B.Genjemuratovtıń “Nókis juwınıp atır” qosıǵı gumanistik ideyalarǵı jetkerip beriw jolında tábiyat obrazınan paydalanıw máselesinde aldınǵı mısaldı esletse de, onnan ádewir parıqlanadı. Qosıqtıń atamasınıń ózi metafora. Qosıqtan úzindi keltireyik:

Juwındırıp atır báhár jańbırı
mramor sawıtlı imaratlardı,
tórt qatar gáp yańlı panel jaylardı,
aeroport –
reaktiv temir qanatlardı,
muńlı Tallardı...

Ruwxım aspanı alaǵada bult:
nawız shaqmaǵında gúnirenedi ol:
demikken keńlikti azada qılıp
muqaddes ot penen tebirenedi ol.

Ruwxımdı shomıldırıp atır bul Báhár –
ruwxım qaytadan tuwılıp atır:
nurılı selde jawrap qayta oyangan
Nókis juwınıp atır... [4:19]

Qosıqta lirikalıq qaharmannıń ruwxıy halatı menen, tábiyiy jawın qubılısı parallel súwretlenip, obyektiv tazalanıw, juwılıw túsiniǵı ruwxıy pákleniw, tazalanıw menen salıstırmalı súwretlenedi. Qosıqtıń lirikalıq syjeti, báhár jamǵırı hám onıń Nókis qalasın jawınları menen shomıldırıwı – hámmesi metaforalıq kontekstti quraydı. Aldınǵı mısaldı bolǵanı sıyaqlı bul qosıqta da báhár obrazı tiykarǵı obrazlardan biri wazıypasın atqarıp tur. Biraq, qosıqtaǵı simvol jawın, báhár jawını. Suwdıń juwıw, ılaslıqlardı tazalaw qásiyetinen kelip shıǵıp, shayır onı in-san ruwxın, ishindeǵı ótmish qaldırǵan dártili qaldıqlardı tazalawshı etip sáwlelendirgen. Jawın simvolı avtorıń ideyası hám qosıq mazmunınıń tiykarın belgilep bergen. Bunday sıpatları jaǵınan simvolıń múmkinshilikleri keń. “Simvol, hátte, bir sóz járdeminde de keń mánini jetkizip beriw qábiyetine iye bolıp, lirikalıq figuralar arasında bas-qalarınan sezilerli dárejede parıqlanıp turadı [5:8]. Bunda lirikalıq qaharman ruwxınıń tábiyat hádiyesine kóshiwi emes, al jawın tábiyiy ózgesheliklerinen kelip shıǵıp in-san ruwxın tazalawshı etip súwretlew maqseti kórkem metaforanı payda etken. Sonday-aq, qosıqta Nókis metonimiyası da jawın simvolı hám shomılıw metaforasınıń kórkemlik qunın arttırıwǵa xızmet etken. Filosofiyada, dinde tazalawshı sıpatında qaralatuǵın suw, ot sıyaqlı tirishilik elementleri barlıq dáwir ádebiyatında da usı qásiyetleri menen obrazlı súwretlenip kelmekte. Bul sıyaqlı tirishilik elementiniń tábiyiy, estetikalıq, filosofiyalıq túsiniǵı haqqında f.i.k., professor B.Genjemuratov S.Ibragimov lirikasına arnalǵan maqalasında: “Bul qosıq adamnıń (lirikalıq qaharmannıń) tábiyatındaǵı qayta tuwılıw tuwralı. Usı revolyuciyalıq qayta tuwılıw órtke teńeledi. Bul órt adamnıń tábiyatındaǵı jaman qubılıslardı alaslaydı, jaqsı paziyetlerge orın tayarlaydı» dep keltiredi [6:123].

B.Genjemuratovtıń “Sóz shaqaplarına” qosıǵına názer awdarayıq:

Birinshi orınǵa qoyıp atlıqtı,
Sanlıq, sen Sapǵa qıyanet etpe.
Baslawısh ekenin aytıp shaplıqtı –
Ol

Kóp mánili, mazmunlı Gápke.
Tákábbir Atlıqtı ózgert, Almasıq,
ásirimiz hújdanı – Ráwishine!
Sın Pısıqlawısthan kózi qamasıp
Bas iysin hár Sózdiń mánisine! [4:86]

Qosıqta til biliminiń sintaksis hám morfologiya tarawları teoriyası boyınsha sóz shaqapları hám gáp aǵzaları súwretlew obyektı etip alınǵan. Shayır atlıq, almasıq, ráwish, sanlıq, sın pısıqlawısh, kelbetlik, kóp mánili gáp sıyaqlı obrazlardıń hámmesiniń tillik jaqtan anıqlamasın, gápkegi xızmetin esapqa alıp, logikalıq jaqtan durıs obrazlarǵa qoya alǵan. Qosıqtıń metaforalıq ózgesheligi sonda, onı oqıǵan ápiwayı oqıwshı bul tildiń teoriyalıq anıqlaması haqqındaǵı arnaw dep oylawı múmkin, biraq kontekst tolıǵı menen metaforalıq súwretlewden quralǵanı, súwretlew obyektleriniń teoriyalıq, mánilik xızmeti avtor ideyası, sanasındaǵı obrazlar menen logikalıq, kontekstlik jaqtan say keliwi qosıqtıń kórkemligin arttırǵan. Atlıq sóz shaqaplarınıń ishinde birinshisi, jetekshisi, zattıń atın, kim ekenligin ańlatıp keledi, shayırdıń obrazındaǵı atlıq ta baslawshı, jetekshi, máselen, bir jámiyettiń lideri. Biraq qandaydur sıpatları menen ol lirikalıq qaharman názerinde unamsız, lirikalıq qaharman onnan narazı. Qosıqta bastan tap sońına shekem atlıqqa qarsı gúres, atlıqtı jeńiwge, onıń ornın basqası menen almasırıwǵa bolǵan urınıqlar kórinedi. Sın pısıqlawısh, sanlıq, almasıq hámmesi atlıqtı ózgerte aladı, biraq ol iske batılı jetpeytuǵın obrazlar, lirikalıq qaharman olardı atlıqtı ornınan túsiriwge iytirmeleydi. Qosıq dawamında:

Qanatlı sózlerge ózimshilik jat.
Jańa forma hám mazmun ańsar kewiller.
Dań saǵan, obrazlı Gápke deputat –
Kelbetlik jasawshı isker Feyiller!

Demek, lirikalıq qaharman kewli jańalıqtı, ózgerislerdi qáleydi, onıń talǵamındaǵı obrazlardı kelbetlik feyildiń teoriyalıq sıpatlarına tán, kóp mániliklikti ańlatatuǵın gápber bere aladı. Bul jolda lirikalıq qaharmannıń qálewı de, avtorıń kórkem maqseti de – atlıqtı ózgertiw. Qosıq tutas kontekstli metaforaǵa qurılıwı menen birge, onda allegoriyalıq súwretlew de bar. “Allegoriya – áhmiyetli túsiniq yamasa húkimdi (ideya, maqset) bildiriw ushın qollanılatuǵın awıspalı súwretlew usıllarınıń biri. Óziniń kelip shıǵıwı boyınsha allegoriya ritorikalıq figura bolıp, dáslep mazmunıń jasırın maǵanasın sáwlelendiriw arqalı jetkiziwge qaratılǵan” [7:27]. Qosıqta, mine, usı tiykarǵı máni, obrazlar sóz shaqapları hám gáp aǵzalarına sheberlik penen jasırınǵanın ańlawǵa boladı.

Tutas kontekstli metaforalar lirikalıq shıǵarmanıń kórkem mazmunın ózinde jámlewı, kórkem formaǵa tásirı jaǵınan da shayırdan úlken sheberlikti, izleniwshilikti talap etedi. Biz mısılǵa alǵan shayırlardıń dóretpelerinde metaforalıq súwretlewdiń bul usılına tallaw jasadıq. Tutas kontekstli metaforalar metaforanıń eń qıyın, quramalı, sonıń menen birge kúshli hám logikalıq, semantikalıq birlikler menen quralǵan túri. Metaforanıń bul túri shayırdan tereń pikirler sistemasın, izleniwshilikti, sheberlikti talap etedi, óytkeni qosıqtaǵı hárбір obraz, detal,

kórinisler bir sistemağa túsken halda metaforalıq bayanlawdı, awıspalı pikirdi keltirip shıǵarıwı kerek. Qosıqta usı mánilik, logikalıq tutaslıqıtı qosıq orayındaǵı bir obraz belgilep, metaforalıq súwretlew shınjırın jaratadı.

Juwmaq. J.Izbasqanov hám B.Genjemuratov lirikasında tutas kontekstli metaforalar qosıqtıń pútin mazmunı hám ishki formasına tásir etip, jetekshi kórkem xızmetti atqara alǵan. Bul birinshiden shayırlardıń ishki

talǵamı, dóretilshilik stili menen baylanıslı. Erkin formada qosıq dóretken bul shayırlardıń obrazdı qosıqtıń oraylıq figurasına aynaldırıp, sol obrazǵa qatnaslı metaforalıq súwretlewdi ǵárezli ete alǵanı, súwretlew obyektlerin (metaforalardı) allegoriyalıq, simvolıq obrazlar (báhár, jawın) menen tutas logikalıq baylanıstırıwı shayırlardıń dóretilshiligindegi ayırıqsha atap ótiwge ılayıq jetiskenlikleri.

Ádebiyatlar

1. Избасканов Ж. Ақ куслар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2014.
2. См. определения символа разными авторами, приведенные в кн.: Лосев А.Ф. Проблема символа в реалистическом искусстве. –М.: 1970. Теория метафоры. –Москва: «Прогресс», 1990.
3. Трифонова Н.С. Метафора в ранней лирике Анны Ахматовой. автореферат. дисс. на соискание ученой степени кан. фил. наук. –Екатеринбург: 2005.
4. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях. Автореферат. –Ташкент: 1987.
6. Генжемуратов Б. Поэзия – бул илахий дунья... // «Эмиўдэрья», 1991, 11-сан.
7. Литературная энциклопедия. Терминов и понятий. –Москва: НПК «Интелвак», 2001.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq lirikasidagi kontekstli metaforalar J.Izbasqanov va B.Genjemuratov ijodi misolida tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются контекстуальные метафоры в каракалпакской лирической поэзии, рассматриваются примеры, представленные в произведениях Ж.Избасканова и Б.Генжемуратова.

SUMMARY. The article analyzes contextual metaphors in Karakalpak lyric poetry, examining examples presented in J.Izbaskanov and B.Genjemuratov's works.

Ádebiyattanıw

SYUJET POETIKASIDA MIFOLOGIK TALQIN USTUVORLIGI

F.K.Allanazarova – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: hikoya, afsona, zulm, zo'ravonlik, ramz, uyg'unlik, rostlik, qahramon, vosita, jism, syujet, mavjudlik.

Ключевые слова: рассказ, легенда, угнетение, насилие, символ, гармония, истина, персонаж, средство, тело, сюжет, присутствие.

Key words: story, legend, oppression, violence, symbol, harmony, truth, character, means, body, plot, presence.

Insoniyat badiiy tafakkurining taraqqiy etish davridan buyon epik turning eng kichik janrlaridan biri hikoya azim qadriyatlarini o'zida jamlagan barqaror shakl sifatida namoyon bo'lmoqda. Antik yunon madaniyatidan to bugunga qadar hikoyat, hikoya, rivoyat shaklida yashovchanlik kasb etib, inson ijtimoiy-psixologik kayfiyatining muayyan nuqtalarini, jamiyat hayotida tutgan o'zni va maqsadlarini o'zida aks ettirib kelayotgani bilan ahamiyatlidir. Shuni qayd etish zarurki, g'arb adabiy estetik tafakkuri hosilasi o'laroq shakllangan hikoyalar an'ana va noan'ana orasidagi chegarani qorishtirib yuborish hollari ham kuzatildi. Yangi davr boshlab bergan tasvir ekzistensiyalarida bu anchayin turfalandi. Inson shaxsini idrok etish masalalari ranginlashdi. Ramziy metaforik tasvir kolliziyalari bilan to'yintirildi. Mana shu jarayonda insoniy munosabatlar tig'izligi hamda idrok falsafasi o'zgarishlarga duch keldi. Endilikda global dunyo ohanglarini his qilish, nafas olayotgan zamondosh inson kechinmalarini talqin qilish ustuvorlashdi. Maqsad aniq bo'ldi. Yo'ldagi turfa ziddiyatlar qurshovida qolgan bani odam uchun mushkulotlarni yengib o'tish odatiy holga aylandi. Yozuvchilar ana shu oltin o'rtalikni chamalab, talqin boshqaruvini yangiladi. Bularning barchasi – noan'anaviy idrok zamamalarida qorishiq holda yuzaga chiqdi. Shuni aytish lozimki, hikoyada syujet vaqti kompozitsiya vaqti bilan muayyan darajada farqlanadi. Syujetdagi o'sish-o'zgarishlar, olg'a siljishlar, yozuvchi "men"i bilan

payvandlansa, kompozitsiyada asar qahramonlari xarakteri ruhiyatidan kelib chiqqan holda tartiblashadi. Bunday paytda yozuvchining har bir talqinida inson taqdiriga daxldor bo'lgan xususiyatlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir qarashda oddiydek tuyulgan syujetga ega hikoyalarda mifopoetik talqin muayyan boshqaruvni qo'lga oladi. Ramz va mifologiya qorishib, yangi inson obrazini yuzaga chiqishida kalit vazifasini o'tashi tayin.

Adabiyot nazariyasiga oid darsliklarda qayd etilishicha: "Hayotdagi faktlar bilan yozuvchi niyatining uyg'unlashib turib, hikoya asosini tashkil etuvchi voqea va xarakterlar tizmasi syujetdir. Yozuvchi niyatidan kelib chiqib, syujet har xil: oddiy yo murakkab bo'lishi mumkin. Syujet hikoyada bo'lishi shart. Biroq u unday yoki bunday bo'lishi muvaffaqiyatlidir, deb ko'rsatiladigan retsept yo'q. Hikoya syujetining qurilishi uning asosida yotuvchi g'oya va material bilan chambarchas bog'liqdir. Hikoyada syujet ko'pincha tugun, o'sish, kulminatsiya, yechim kabi elementlarga ega bo'lsa-da, har bir hikoyada ularning to'liq ravishda mavjud bo'lishi shart emas. Bu narsa yozuvchi maqsadidan kelib chiqadi. Asar voqeasi yuqoridagi elementlarning biridan ikkinchisiga o'tishi syujet liniyasining harakatini belgilaydi. Syujetga qarashli ekanligini ko'rsatib beruvchi asosiy omillardan biridir" [1:83-84].

Binobarin, mana shu manbaga qo'shimcha tarzda mifopoetik talqin ustuvorlik qilgan hikoyalarda ramz va

noan'anaviylik o'zaro uyg'unlashib, yangi bir tasvir qo'llanmasini vujudga keltiradi. Ayniqsa, zamonaviy hikoyalarda bu hol o'zgacha ravishda idroklandi. Darvoqe, syujet liniyalari yozuvchi niyatidan kelib chiqqan holda tartiblanishi qonuniy holdir.

Bunday natijadorlik hikoyaning umummarkazida turuvchi asosiy g'oyaning mufassal yoritilishiga zamin hozirlaydi. Masalan, N.Eshonqul hikoyalarda Kafka va Kamyuning G'arb adabiyotida zuhur etilgan falsafiy-estetik mushohadaga boy qarashlari singdirilgan bo'lsa, I.Sulton ijodida Rumiy va Navoiy an'alarining epiklik ko'rinishi ko'zga tashlanadi. Har ikkala yozuvchi G'arb va Sharq adabiy an'alarida yuzaga kelgan qorishiq tasvir usulidan unumli foydalanganligining guvohi bo'lamiz. Isajon Sultonda qahramonlar oddiy qishloq odamlari, biroq ular ruhiyatida mehnatkash ommaning umumiy manzarasi aks etsa, Nazar Eshonqulda o'zligini topishga intilayotgan qahramonlar galereyasi qabarib ko'rinadi. Mazkur ikki jihatda ham syujet poetikasida mifologik talqin ustuvorlik qilganini anglash qiyin emas.

B.Karim e'tiroficha: "Ijod Pifagor jadvalida tizilgan raqamlar ko'paytirmasining absolyut-o'zgarmas takrori bo'lolmaydi, ijod psixologiyasi – juda murakkab ilm. Ammo chinakam yozuvchilar ichki intuitsiyasi bilan, albatta, qandaydir rejalar tuzadi; o'zining original-individual "absolyut haqiqatlar"iga ega bo'ladi. Aks holda asl durdonalar o'rnida oddiy voqealarning uzundan-uzoq, zerikarli stilistik bayonlari yig'ilib qoladi. Adabiy-badiiy, shakliy-struktural talqin uchun esa haqiqiy san'at obidasi, badiiy asar matni muhimdir" [3;47]. Haqiqatan ham, ijodkor qaysi yo'sinda voqelikni tartiblashtirmasin, o'zining g'oyaviy maqsadidan bir dam sira boshqa tomonga yurish qilmaydi. Uning uchun ijodiy konsepsiya tasavvur va tafakkur uyg'unligining hosilasi sifatida yuzaga chiqaveradi. Ayni shu jarayon syujet va kompozitsiyada o'z maromiga yetadi. Hikoya hozirjavob janr. Uning davr nuqtayi nazaridan ham, zamon nuqtayi nazaridan ham farqli xususiyatlari yillar mundarijasini "kashf" qilish manerasi bilan o'lchanadi. N.Eshonqulning "Sibizg'a volasi" mif-hikoyasida syujet poetikasi mifopoetik talqin qilinganini kuzatamiz:

"Nayzalari quyosh nurida yaltillab, go'yo o'z qilmishlarini falakdan yashirmoqchiday qalqonlari bilan yuzlarini to'sgan, shaharning tosh ko'chalarini xuddi nog'ora chalishayotganday bir maromda harbiychasiga to'qillatib, saf tortib kelayotgan uchta soqchi va oqsoq darbon allazamonlardan beri saroy uchun unut manzilga aylangan ko'chamiz boshida ko'rinishlari bilan men va navbat kutib turganlar, o'z yumushlari-yu tashvishlari bilan band odamlar, orzu va xayollarini tepkilab o'ynab yurgan bolalar, darvozalari oldida hayotning so'nggi xulosalari va saboqlari bitilgan sahifalarday bujmaygan aft-angorlari, musibat-u hasratdan bukilgan tanalarini toblab o'tirgan chollar, hammamiz, taqdir izmi bizning sartaroshxonaga va mening hayotimga qarab burilganini anglagandik" [5:107].

Ushbu misoldan ko'rinib turganidek, yozuvchi eski mifni yangicha talqin qilganligi seziladi. Yozuvchi dunyoni titratgan Iskandar dovrug'ini, uning qismati bilan bog'liq qadim mifologiyani yangi zamon nafasi bilan tasvirlay olganki, bu yerda gapni mushohada tarozusida tortib ko'rganimizda ro'y-rost yuzaga chiqadi. Iskandar haqida yuzlab, minglab afsona, rivoyatlar mavjud. Hikoya nomidan ma'lumki, "Sibizg'a volasi", ya'ni nayning navosi eski zamonlardan beri kelayotgani, uni avlodlar o'zlariga

moslashtirib idroklayotgani ma'lum bo'ladi. Bunday paytda, davrning ham, zamonning ham o'z tutumlari yorqin ranglarda namoyon bo'ladi. Yozuvchi qadimiy mifologik voqelikni zamon bilan uyg'un ko'rinishini shu yerdan ham sezsa bo'ladi. Negaki, "O'zbek xalq ertaklari" kitobida bu haqda ertak-mifologiya borligi yuqoridagi fikrimizning yorqin dalilidir. Yozuvchi syujetni qayta mifologik voqelik bilan boyitadi, uning kompozitsiyasini to'g'ri tanlaydi, xarakterlarni qayta ishlaydi, saralaydi, o'z tasavvur olamida uni bo'rttirib, o'ziga xos tarzda inkishof qilganligida seziladi. Shuningdek, "Sibizg'a volasi" shakl jihatidan noan'anaviy, mazmun jihatdan an'anaviydir. Mavhum (abstrakt) tushunchalar zahirida aks etgan yozuvchi falsafiy qarashlari tamomila boshqa narsaga diqqat qilganligidir.

Hikoyaga tanqidiy munosabatda bo'lgan tadqiqotchi G.Sattorova shunday yozadi: "*Nazarimizda, yozuvchi inson fe'lidagi azaliy qusur – birovning sirini saqlay olmaslikka diqqatimizni tortayotganday, neki bir kishiga oshkor bo'lsa, so'ng hech kim uchun maxfiy bo'lib qolmagay, demoqchidek tuyuladi. Chunki hikoyaning asosiy maqsadi ham Iskandarning sirini hatto qamish ham ko'tara olmaganligi bo'lsa, yana bir jihati uni ezigulik timsoli deb bilgan odamlar aslini bilmasliklari, ya'ni u yovuzlik timsoli ekanini anglatish istagi sartarosh shuurini qamrab olganligidir. Bu bilan u insoniyatni falokatdan saqlab qolishga urinadi, go'yo. Zotan, butun boshli mamlakat fuqarolari Iskandarni Axuramazda (Yaxshilik xudosi)ning bolasi deb biladi. Sartaroshni esa odamlarga haqiqatni aytish istagi azoblaydi*" [4:23-24]. Bu fikrlar, bizningcha, biryoqlamadek tuyuladi. Maqolani o'qigan mutaxassis hikoyada yozuvchining ijodiy konsepsiyasida nima "sir yashirin" ekanligini to'liq anglay olmagan. Hikoyaning mavzusi, uning syujetida aks etgan hayotiy voqelikning ramzlarga yashiringanini tushunish uchun kamida yozuvchi ruhiyatiga teran kirib borish zarur. Shunday ekan, G.Sattorovanning mulohazalariga qo'shilib bo'lmaydi. Tahlil matn bo'ylab sayr qilar (R.Bart) ekan, yondashuvda xolislik bo'lmog'i lozim. Ana shundagina asar poetik olami, pafosi, yozuvchi ijodiy dunyosi, fikr-mulohazalari, ichki iztiroblari to'laqonli ochib boriladi.

Tadqiqotchi M.Bobxonov yozishicha: "Muallif asarda hikoya qilish tarzini qurar ekan, umumiy qilib aytganda, uning oldida ikki imkoniyat mavjud: yozuvchi bayonni u yoki bu individual ongga tayangan holda olib borishi, ya'ni subyektivligi oldindan ayon bo'lib turgan nuqtayi nazardan foydalanishi yoki voqealarni imkoni boricha betaraf (obyektiv) yoritishi mumkin. O'zgacharoq aytganda, u qandaydir bitta idrokning (yoki bir necha idroklarning) ma'lumotlarini yoki o'zigagina ma'lum faktlarni ishga solishi mumkin (O'z-o'zidan ayonki, ko'rsatilgan prinsiplarning turli-tuman kombinatsiyalari, variatsiyalari, ya'ni muallif pozitsiyasining turlicha almashinib kelishi ham kuzatiladi)" [2:103]. Darhaqiqat, yozuvchi ayni shu tamoyil asosida o'z-o'zini taftish qiladi. Tafakkur tarzini ham o'zgartirib, an'anaviylikdan chekinib, noan'anaviy tarzda yozishni ma'qul ko'radi. Shuningdek, "Sibizg'a volasi" hikoyasidagi tagqatlam aslida bugunning qiyofasiga urg'u berishdadir. Odamlarda sabr-toqatning so'nishi, hamma shuhrattalab bo'lib, boylik to'plash ilinjida o'z-o'zidan turli qing'ir yo'llarga o'tib ketishi, mehr-shafqatning so'nishiga ham qaratilgan qat'iy da'vat mavjudligi namoyon bo'ladi. Ya'ni odamlarning botinini egallab olgan nafs tushunchasi asarda katta ishorani

namoyish qiladi. Masalan, quduq va nay timsolini olib ko'raylik. Nay (sibizg'a)da ohang bor. Unda alamli og'riq bor. Bu og'riq ota-bobolarimizning erisha olmagan orzularidir. Yozuvchi Iskandar timsolida yangi zamon mifologiyasini ham tahlil qilib ketganligi ayon bo'lmoqda. Aslida, hikoya kompozitsiyasida xarakterlarni tasvirlashda yuqoridagi mushohadakor kechinmalar mavjudligi qabarib ko'rinadi.

Syujet poetikasining tizimli talqini yozuvchining konseptual manerasini to'laqonli idroklashga xizmat qiladi. XX asr boshlarida yaratilgan aksariyat hikoyalarda bu nazariy qoidalar anchayin qoliplashtirildi. Olam va odam manzaralari, xarakterlar orasidagi o'ziga xoslik, yangi zamon kishisi ruhiyatidagi o'sish-o'zgarishlar ayni bugungi hikoyanavislar izlanishlarida tamomila katta o'zgarishlarga yuz burdi. Istiqlool davriga kelib, hikoya ichida hikoya qilish, ramzlar va metaforalarga to'yintirish, xarakterlarni mavhumlikdan aniqlikka qadar olib chiqish arxitektonikasida tubdan yangilandi. Mana shu yangilanishlar zahirida inson taqdiri ustuvor ekanligi yozuvchilarning diqqat-e'tiborida bo'ldi. Nazar Eshonqul "Sibizg'a volasi" hikoyasidagi syujet poetikasini talqin qilar ekan, avvalo, shaxs ruhiyatida aks etgan o'sish va o'zgarishlarni tadriijiy asoslab boradi. Mana shu tamoyil negizida yozuvchining ijodiy konsepsiyasi barqaror birikma hosil qilganligi ma'lum bo'ladi.

Hikoyada mifologik talqin. Mif va mifologiya tushunchasi Nazar Eshonqul ijodining asosiy motivlaridan biri sanaladi. Yozuvchi mifni zamonga moslashtiradi. "Maymun yetaklagan odam" hikoyasidagi qariyaning umri poyoniga yetib, uning chiqargan xulosasi ayni shu bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Kafka hikoyalaridagi mifologik qatlam N.Eshonqul hikoyalarida yangi zamon kishisi ruhiyatini tashuvchi rolini o'ynaydi. Adib G'arb adabiy-badiiy tafakkuridagi o'ziga xos tasvir predmetini aniqlik bilan o'zbek adabiyotida yangicha idroklaydi. Bu yerda taqlid yoki ko'r-ko'rona ergashish, degan g'oyani nazarda tutmaslik lozim. Negaki, adib qaysi va qanday mavzuga qo'l urmasin, hamisha yangilikni targ'ib qiladi. Ikkinchi jihat, yozuvchining so'z qo'llash manerasining alohidaligida ko'rinadi. "Maymun yetaklagan odam" aslida sobiq ittifoq davrida iste'dodi bir uy ichkarisida va tashlandiq hovlidan sira nari chiqa olmagan iste'dodning so'nib borishi bilan bog'liq holda kechayotganini ko'rsatgani bilan o'lchanadi. Ayni shu hikoyada ko'p ma'no qatamlar aks etadi:

"Bu voqea uch yillar oldin bo'lgan edi. Shu ko'chadan bir uyni ijaraga olib ko'chib kelganimda cholning sharti ketib, parti qolgandi, u ko'chaning muyulishida men egallagan uyga qo'shni hovlida yashardi. Uni birinchi marta uyining oldidagi eski o'rindiqda chuqur o'yga tolgan holda ko'rgan edim. U qovoqlari soliq, soqoli qirilmagan, bir paytlar semiz bo'lgan, ajinlar taram-taram qilib tashlagan, ko'rimsiz yuzi badjahl ma'budlarning haykaliga o'xshab ketar, unga qaragan odamning yuragi noxush bir hisdan orqaga tortar edi. Ko'zlari hissiz va ifodasiz, egnida elliginchi yillarning andozasida tikilgan ancha salobatli kitel, baqbaqasi osilib turgan holda o'ychan o'tirardi.

Mashinadan kitoblarni katta etakda tashib kiritayotganimda – go'yo atrofidagi olamdan endi hech qanday iltifot kutmay qo'ygandek, hech narsaning qizig'i qolmagandek menga e'tiborsiz bir ko'z tashladi-da, so'ng yana o'sha holatida yerga qarab o'tiraverdi.

Bir necha kundan so'ng uy bekasidan bu cholning bir paytlar tuzukkina rassom bo'lganini va hozir ham surat chizib turishini eshitib, hayron qoldim. Uni hayotda omadi chopmagan biron amaldor bo'lsa kerak, deb taxmin qilgandim. Keyinchalik cholni tez-tez o'sha kitelida go'yo necha qadam umri qolganini o'lchab yurgandek og'ir qadamlar bilan uyiga yoki ko'cha boshidagi oziq-ovqatlar do'koniga qarab ketayotganini, gohida esa mahalla oshxonasida ovqatni titrab-qaqshab yeb o'tirganini, qovoqlari ostida odamlarga adovat bilan tikilib-tikilib qo'yganini ko'rib qolardim" [5:3].

Bu ko'zlari hissiz va ifodasiz cholni shu holga tushirgan kim? Uning taqdiriga yozuvchi nega buncha qiziqib qolgan? Mana shu ikki savol yozuvchini asar yozishga undagan aniq tayanch g'oyasi hisoblanadi. Mifologik qatlam – maymunning cholga nima aloqasi bor? Hikoya mavzusiga e'tibor berilsa, maymun yetaklagan odam! Nega odam yetaklagan maymun emas? O'tgan 70 yillik tuzumning sharti ketib, parti qolganini aniq dalillash deganda ayni shu maqsadni nazarda tutgan bo'lsa, ajabmas! Yozuvchining asl iddaosi ham – tuzum aybdormi, yoki insonning shaxs o'laroq yashashga haqli o'zimi? Tizginsiz savollar iskanjasida qahramonni boshdan-oyoq talqin qiladi. Rassom har bir chizgan rasmlari ostiga raqamlar qo'yadi. Milliy fojiamizning asl suratlarini chizgan iste'dodli rassomning ayanchli taqdiridan hikoya qiluvchi bu asarda o'zbeklar boshiga tushgan qatag'onlar-u yo'qotishlar tasvirlanadi. Ayni shu idrokda yozuvchining ramzlar va metaforalarni yangi zamon kishisi bilan eski zamon odamlari ruhiyati orasidagi qo'rquv nuqtasini topib tasvirlaganida yaqqol ko'zga tashlanadi. XX asr insoniyatga qo'rquv mifologiyasini olib keldi. Badiiy adabiyot ana shu qo'rquv qarshisida hech qanday ish qilishga o'zida jur'at topolmadi. Bu qo'rquvning darajalarini, zulmning sinoatini, shaxsning butun emas, parchalanishini, yo'q bo'lib, yakson bo'lishini qalamga olganligida bo'rtib ko'rinadi. Hikoyadagi asl mantiq "Cholning suratlarini go'yo sirli qo'rg'on edi" jumlasida o'z tajassumini topgan.

Xulosa qilib aytganda, yozuvchi mana shu tasvir prinsipi bilan hikoyachilikda noan'anaviy usullarning o'ziga xos shakllarini muvaffaqiyatli yaratishga erishdi. Unda G'arb falsafasi va Sharq milliy qadriyatlarini qorishib, sinkretik ruhda inkishof qilindi. Mana shu tamoyilning N.Eshonqul ijodida aniq mezonlarga tutashuvini bugungi adabiy tanqidchilik e'tirof etmoqda. Shuning uchun ham Kafka va Kamyu singari adiblar ijodidan ilhom olib, ularning ijod namunalaridan ta'sirlanish va milliy o'zbek hikoyachiligini yaratish borasida yangilanishlar muntazamligi davom etayotgani fikrimizning yorqin dalilidir. Zero, davr va zamon muammolari hamisha hikoyachilikda yangidan yangi obrazlarning kirib kelishiga zamin yaratib berayotgani haqiqatdir.

Adabiyotlar

1. Adabiy turlar va janrlar. –T.: «Fan», 1991.
2. Boboxonov M. O'zbek qissalarida badiiy psixologizm. –T.: «Bayoz», 2014.
3. Eshonqul N. Momoqo'shiq. –T.: «G'.G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2019.
4. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. –T.: «G'.G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2018.
5. Sattorova G. Cho'pchakdan ne muddao? // «Yoshlik», 2012 yil, № 9.

REZYUME. Ushbu maqolada yozuvchining har bir talqinida inson taqdiriga daxldor bo'lgan xususiyatlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir qarashda oddiydek tuyulgan syujetga ega hikoyalarda mifopoetik talqin muayyan boshqaruvni qo'lga oladi. Ramz va mifologiya qorishib, yangi inson obrazini yuzaga chiqishida kalit vazifasini o'tashi tayin.

РЕЗЮМЕ. В этой статье в каждой интерпретации писателя по-своему показаны черты, связанные с человеческой судьбой. Мифопоэтическая интерпретация берет под определенный контроль истории с простым на первый взгляд сюжетом. Сочетание символов и мифологии сыгрывает ключевую роль в появлении нового образа человека.

SUMMARY. In this paper, each writer's interpretation shows traits related to human destiny in a different way. Mythopoetic interpretation takes some control over stories with a seemingly simple plot. The combination of symbols and mythology will play a key role in the emergence of a new image of man.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ЖӘДИДЛИК ИДЕЯЛАРДЫҢ СӘҮЛЕЛЕНІҮІ

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жадид, дарслик, усул, маърифат, ғоя, жанр, кўшиқ, хикоя, пьеса, мусикий драма, сюжет.

Ключевые слова: жадид, учебник, метод, просветительство, идея, жанр, песня, рассказ, пьеса, музыкальная драма, сюжет.

Key words: novel, textbook, method, enlightenment, idea, genre, song, story, play, musical drama, plot.

Кирисиў. Жәдидшилик XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басларында Түркистан аймағында қәлиплесип, раўажлана баслады. Бул дәўирде жәдидлер хәрекеті ең дәслеп мәдений- ағартыўшылық, жәмийетлик-сиясий, сиясий- экономикалық тараўларда көзге тасланды. Бүгинги күнде елимизде ағартыўшылық, жәдидлик идеялардың кеңнен ен жайыўына хәм оның әхмийетли тәреплериниң үйренилиўине айрықша итибар қаратылмақта. Хүрметли ел басшымыз М.Ш.Мирзиёевтиң атап өткенидей, «Тилде, пикирде, жумыста бирлик» деген жақсы идея менен майданға шыққан жәдид бабаларымыз халықларымызды надалық хәм қалақлықтан алып шығыў, оларды ғәплет батпағынан қутқарыўдың тийкарғы жолы – билим хәм ағартыўшылықта, дүньялық раўажланыўды ийелеўде, деп билди» [1]. Әсиресе, жәдидлик идеялардың баслаўшыларының дәретиўшилик жолын, хызметлерин үйрениў, олардың билимлендириў, ағартыўшылық жумысларын раўажландырыўдағы хызметлериниң айрықшалығын талқылаў бүгинги күнде әхмийетли мәселелерден саналады.

Әдебиятлар анализи хәм методология. «Жәдидшилик» арабша «жәдид» («жаңа») сөзинен алынған. Кең мәниде жәмийетлик – руўхый турмыстың барлық тараўларын жаңалаўды нәзерде тутқан» [2:4].

«XX әсирдиң биринши шерегиндеги Түркистан жәдидлериниң тийкарғы мақсети – түркий халықлар ғәрәсизлиги, ондағы орта әсирлик монархиялық артта қалыўшылықты сапластырыў, елди, халықты билимли, саўатлы болыўға шақырыў, керек десе, Европа халықлары мәдениятынан да пайдаланыў, ол ушын елде улыўма билим беретугын, улыўма пәнлер оқытылатугын мектеплер ашыў, бул жолдағы жәдидлик-демократиялық – хәрекетлердиң тийкарғы бағдарларын халыққа түсиндиретуғын хәм жаңа идеяларды таратыў ушын баспа сөз, газета, журналлар шөлкемлестириўден ибарат еди» [3:13]. «Жәдидлер халық ушын жаңа усылдағы мектеплер ашыў, сабақлықлар жаратыў, газета-журналларды баспадан шығарыў арқалы өз идеяларын тарқатыўға хәрекет еткен» [4:145-149].

Жәдидшилик әдебияты ўәкиллери түркий тиллес халықлар әдебиятында, соның ишинде, өзбек әдебиятында М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Шолпан, А.Қадирий, А.Авланий хәм тағы басқалардың әдебий

мийрасларында көринсе, қарақалпақ әдебиятында Қазы Мәўлик, С.Мәжитов, Қ.Әўезов, Ә.Өтепов, Х.Ахметов, И.Фазылов, А.Дабылов т.б. шайырлардың дәретиўшилигинде өз сәўлелениўин тапқан.

Изертлеўдиң жүзеге келиўинде көркем – эстетикалық, структуралық анализ методларынан пайдаланылды.

Талқылаў хәм нәтийжелер. Қазы Мәўликтин халықты ғалаба саўатландырыў ислериндеги хызметлери айрықша. Шайырдың Бухара медресесинде тәлим алыўы елимизде жәдидлик идеяларды раўажландырыўына түртки болды. Ол араб, парсы, түркий тиллерди жетик билген. «1910-14-жыллардан баслап Қазы Мәўлик Шымбай қаласында талабаларға сабақ береді» [5:105]. Қарақалпақ әдебияты тарийхын Шығыс хәм туўысқан халықлар әдебияты, мәденияты, тарийхы менен жақыннан таныстырады. «Шымбай қаласында Қазы Мәўлик дөгерегине бир неше шайыр, қыссахан шәкиртлерин топлап, оларға устазлық етеди. Қыссаханлар мектебин дүзеди» [6:110]. Ол араб ертеклерин, айырым қыссаларды, «Ғөрүғлы», «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип ашық» дәстанларын, «Түс жорыў» китабын, Фирдаўсий, Низамий Генжавий, Әлийшер Наўайы, Мақтымқулының шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарады.

С.Мәжитов – XX әсирдиң 20-жылларында қарақалпақ әдебиятында қәлем тербеткен шайырлардан бири. Ол әдебиятта хәм шайыр, хәм жазыўшы, хәм драматург, хәм ағартыўшы сыпатында кеңнен танылған. Шайыр XX әсир басларындағы жәдидлик хәрекетлерге қатнасып, халықты ғалаба саўатландырыў ислеринде белсендилик көрсетеди. Усы тийкарда С.Мәжитов тәрәпинен қарақалпақ тилиндеги бир қатар сабақлық, оқыў қолланбалар таярланады. Атап айтқанда, «Қарақалпақ тилиндеги әлипбе», «Егеделер саўаты», «Оқыў китабы» (Ташкент, 1925-жыл) атлы сабақлықларды дүзди хәм басып шығарды» [7:7]. Шайыр өзи дүзген сабақлықларында, туўысқан халықлар әдебиятынан, Л.Толстой, И.Алтынсарин гүрриндерин, И.А.Крыловтың тымсалларынан үзиндилер, шығыс халық ертеклеринен үлгилер киргизген. Сондай-ақ, Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы да «Егеделер саўаты» китабынан орын алған. Соның менен бирге, шайырдың өзи де тәлим-тәрбияға, оқыў, билим алыўға, илим үйрениўге байланысly көплеген

гүрриңлер хәм дидактикалық мазмундағы қосықларын дөретеди. Шайырдың бул шығармалары да дәслепки сабақлықлардан орын алады хәм нәтийжеде жасларымыз тез саўат ашыў имканиятина ийе болады.

С.Мәжитов XX әсир басларында елимиздеги жәдидлик хәрекетлердің ен жайыўына белсене араласқанлығы, оның Шымбайдағы ел басқарған Иниятқа жазған хат формасындағы қосығынан көринеди. Мысалы:

Шымбайдың жери кең, суўы пәраўан,
Лекин билимнен жоқ хеш намыў-нышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып сабақ алмаға...

Ең аңсат жол – бүгін усылы жәдид,
Қабыл етсең, жайдық алдыңа кәрит,
Ақыл айтпақ Сизге кәмине Мәжйит,
Қыял етер тек ядыңа салмаға [7:30].

Қосықта Иният болысқа Шымбай елинде жәдидлик мектеплердің ашылыў кереклигин мүрәжәт еткен. Яғный, жигирма мың үйли халық ушын жаңа усылдағы мектеплердің жүдә зәрүрлиги, бул усыл халықты ғалаба саўатландырыўдың жақсы формасы екенлигин атап көрсетеди. Халқымыз жасларының илим, өнер, билим ийелеўиниң әхмийетлиги үгит-нәсиятлаўшы характердеги «Жасларға», «Оқыўға кел», «Өнер – билим», «Инан мәккем», «Ағасынан инисине хат» т.б. қосықларында сәўлеленген. «Жасларға» қосығында елимиз жасларына аянбай халыққа хызмет етип, туўры жолдан жүриўди нәсиятлаў менен бир қатарда, илим алыўға бағдарлайды:

Оян жаслар, ойлан жаслар,
Қарап жатпа, көзинди аш...
Елдің намыс арын сақла,
Жол көрсет, елге илим шаш [7:71].

«Оқыўға кел» қосығы да билимнің пайдалы тәреплери шақырық түринде жазылып, онда жаслардың биргеликте илим алыўының абзаллығы, халықтың ийгиликли ислери жолында оқып, саўат ашыўдың әхмийетлиги атап өтиледі. Мысалы:

Әй, яранлар, биз бундамыз,
Қосылайық, оқыўға кел,
Бар билимди оқып уғып,
Кеўилге әбден тоқыўға кел.

Суңқар болып илгениңди,
Ил жаздырма көргениңди,
Бунда келип билгениңди,
Ел ишине шашыўға кел [7:96-97].

«Инан мәккем» қосығында жаслықтан баслап-ақ, билим алған инсанның келешегі гүлlep, раўажланыўына исениў кереклиги, сол ушын да билимли адамлардан өнер, билим үйрениў зәрүрлиги төмендегише келтириледі:

Ғамынды же, боран болмай,
Оқы да, бил, хармай-талмай,
Жаслықта тәжирийбе алмай,
Үлкейгенге әрман мәккем.
Айықтастай жерден жол сал,
Қандай болып турар аўхал,
Билимли елден өрнек ал,
Жән-жағыңа қараң мәккем. [7:98].

«Өнер – билим» қосығында билим алып, өнер үйренген инсанның қолы бәрхама бәлент келетуғынлығы, илимли адамның хеш нәрсеге мүтәж бол-

май жасай алатуғынлығы үлкен лапыз бенен жырланған:

Өнер – билим билген жаслар,
Тастан сарайлар салдырды,
Айлық жолдан көз жумғанша,
Түн туўра хабар алдырды [7:99].
Дүньяны гезди жалықпай,
Хәр ис билгенге анықтай,
Өмир сүрди хеш тарықпай,
Қазнасын пулға толтырды [7:99].

«Ағасынан инисине хат» қосығында билим ийелеп, өмирде илгир, зейинли болыўды нәсият етеді:

Мен надан болдым, сен болма,
Мениң жолымды сен куўма,
Саў болсаң оқыўдан қалма,
Бол алғыр суңқарым мениң [7:73-74].

Шайыр хаял-қызлар темасына арнап, олардың гөзаллығын, әдеп-икрамлылығын, теңлигин, улыўма тәғдирин жырлаўшы «Қыз келиншеклерге», «Хаяллар күнине», «Қызларға» сыяқлы қосықларын дөретсе, «Не жаман», «Дослық пайдасы», «Жерди бежер», «Харма дийқан», «Наўрыз – таза жыл», «Гүзде шарўа», «Дәркар», «Жигит», «Қыс», «Бәхәр паслы», «Төрт мәўсим» сыяқлы бир қатар қосықларында, халқымыздың күнделикли турмысы, мийнет етиўи, тәбияттың әлўан түрли сырлары сыяқлы идеялар өз сәўлелениўин тапқан.

С.Мәжитов мектеп ушын дүзген дәслепки сабақлықларында өзиниң билим ийелеўидиң әхмийети хаққындағы терең ағартыўшылық идеялары менен суўғарылған қосықлары менен бир қатарда балаларға арнап киши көлемдеги гүрриңлерин де киргизген. Оның гүрриңлеринде жақсы хәм жаман перзент, оқыў, билим ийелеў, мийнет етиў дослық, садақлық, жас үлкенди сыйлаў, кишкенеге иззет, шаңарақта ата-ана менен перзент ортасындағы мүнәсибетлер, сыйласық хәм т.б. идеяларды илгери сүреді. Жазыўшының «Молла менен қыз» гүрриңинде илим ийелеп, оны тек өзінде сақлап турыўдың пайдасыз екенлиги, өзлестирген билимди турмыста пайдаланыў, тәжирийбеде сынап көриў зәрүрлиги уқтырылады.

Ал, «Оқыған бала» гүрриңиниң сюжети айырым адамларда болатуғын ерси қылықтарды ашып берийге қаратылған. Гүрриңде ата менен бала ортасындағы кишкене эпизод берилген. Бир бала қалада оқып келген соң, атасына көмеклесий жақпағаны ушын, тырманы ұмытқанлығын сылтаўлаған хайяр баланың маңлайына тырманың сарт етип тийгенине ашыўы келип: «Қайсы ақмақ тырманы аяқ астына таслаған» деп айтыўы сынға алынады. Шығарманың тәрбиялық әхмийети оғада күшли.

«Алтыны он еки қылыў» гүрриңинде, Өтенияз деген баланың дийқан ғаррыдан, хармасын сорағанында: «Алтыны он еки қылайын деп атырман», деген гәпин түсинбей, оқытыўшысының: «Ақыллы баба екен. Көп мәнисли сөйлепти. Буның мәниси, алты ай дийқаншылық етип, бала-шағаға он еки айлық тамақ тайынлайман» деп, гәп мәнисин түсиндирий эпизоды берилген [7:180].

«Ялғаншы» атлы гүрриңинде, өтирикшиниң қылўасы хәм буның жаман иллет екенлигин халық нақыллы арқалы, «Өтирикшиниң шын сөзи зая кетеди» деген қатар менен жуўмақ жасайды.

С.Мажитов дәслепки карақалпақ драматургиясының да тийкарын салыўшы саналады. Ол «Ерназар алакөз» атлы дәслепки трагедияның, «Жигит болдык» («Сабақ»), «Соңғы селтен», «Гүлим Тайман» сыяқлы пьесалардың хәм «Бағдагүл» атлы дәслепки музыкалы драманың дәретийўшиси. Бул драмалары сол дәўирлерде театр репертуарларында тез-тез берилип турған.

С.Мажитов дилмаш сыпатында И.Крыловтың тымсалларын, И.Алтынсаринниң хәм Л.Толстойдың гүрринлерин карақалпақ тилине аўдарған. Бул көркем сөз шебериниң туўысқан халықлар әдебиятын жақсы билгинен дерек береді.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Карақалпақ әдебиятында жәдидлик идеялар XX әсирдиң басында кәлипле-сип, раўажланды. Әсиресе, Қазы Мәўлик, С.Мажитовтың дәретийўшилигинде айкын көзге тасланды. Бул шайырлар халықты билимли, саўатлы болыўға шақырыў менен бир қатарда, елимизде улыўма билим беретугын мектептер ашыў жолында белсендилик көрсеткен. Өз шығармаларында жәдидлик, ағартыўшылық идеяларды жырлаў арқалы карақалпақ әдебиятының идеялық-тематикалық хәм жанрлық-формалық жақтан раўажланыўына үлкен үлес қосқан. Бүгинги күнде де олардың ҳәр кыйлы темадағы шығармалары терең тәрбиялық әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев М.Ш. “Жадидлар: миллий ўзлик, истиклол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табриги. // <https://president.uz/uz/lists/view/6919>
2. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Ахмедов С. Миллий уйғониш дәври адабиёти. -Тошкент: «Маънавият», 2024. 296-б.
3. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир карақалпақ әдебияты тарийхы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 608-б.
4. Шоназаров Ж. Жадидлар ғояси ва Янги Ўзбекистон стратегиясида уйғунлик. // *Imom Buxoriy saboqlari*. 2024/3. 145-149-б.
5. Пахратдинов Ә. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы карақалпақ әдебияты тарийхы. -Нөкис: «Билим», 1996. 308-б.
6. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы карақалпақ әдебияты тарийхы (хрестоматия). – Нөкис: «Билим», 1995. 316-б.
7. Мажитов С. Шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 200-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жадидчилик ҳақида тушунча берилган. Қарақалпақ адабиёти тарихида жадидчилик ғоялариниң шаклланиши сўз қилинган. Дастлабки янги усул мактаблариниң очилиши, дарсликларниң, бадий кўпгина асарларниң яратилиши, халқ орасига тарқалиши каби масалалари таҳлилге олинган. Жадидчилик адабиёти вакиллариниң ижод намуналариниң ғоявий-мавзуйий йўналишлари асар матнлари асосида ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются понимание джадидизма. В истории каракалпакской литературы отмечено формирование идей джадидизма. Анализировались такие вопросы, как открытие первых новометодных школ, создание учебников, многих произведений искусства, их распространение среди народа. На основе текстов произведений изучены идейно-тематическая направленность произведений представителей жадидистской литературы.

SUMMARY. The article provides an understanding of Jadidism. In the history of Karakalpak literature, the formation of Jadidism ideas is mentioned. Issues such as the opening of the first new method schools, the creation of textbooks, many works of art, and their distribution among the people were analyzed. The ideological and thematic orientations of the works of the representatives of Jadidist literature were studied based on the texts of the works.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МАҚТЫМҚУЛЫ ДӘСТҮРЛЕРИ

В.Хайтбаева – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабий аңғана, Махтумқули ижоди, И.Юсупов шеърляти, мурабба жанри, поэтик аңғана, фалсафий лирика

Ключевые слова: литературная традиция, творчество Махтумкули, поэзия И.Юсупова, жанр мурабба, поэтическая традиция, философская лирика

Key words: literary tradition, Mahtumkuli's work, I. Yusupov's poetry, the murabba genre, poetic tradition, philosophical lyrics

Кирисиў. XX әсир карақалпақ әдебияты бай идея-тематикалық хәм жанрлық раўажланыўға ийе болған айрықша бир көркемлик концепция сыпатында әдебият тарийхында айрықша дәўирге ийе. Себеби, карақалпақ әдебиятының жоқары шеклерди гөзлеп раўажланыўына Батыс хәм Шығыс әдебиятының тәсири көзге тасланды. Белгили алым Қ.Оразымбетов: -«дүнья әдебиятының раўажланыў тарийхында сыртқы тәсирсиз ямаса өзлестириўсиз өз алдына автономиялық түрде раўажланған бир де әдебият жоқ. Себеби, көркем әдебият та жеке адамлардай, халықлардай тири организм. Ал тири организм, белгили болғанындай, басқалар менен

қатнасыз өз алдына өмир сүре алмайды» [1:36] - деп баҳалайды. Сол айтқандай карақалпақ әдебиятының раўажланыўында Шығыс хәм Батыс әдебиятының әдебий тәсири, XX әсир жазыўшы-шайырларының дәретийўшилигиндеги образ жасаў усылларына, көркемлеў қуралларына, қосық дәретийў, бәнт дүзиў бағдарында Шығыстың уллы данышпан шайырларынан Наўайы, Физулий, Омар Хаям, Мақтымқулы хәм т.б. сөз зергерлериниң әдебий дәстүрлерин даўам еткенлиги көринеди.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Карақалпақстан халық

шайыры И.Юсупов түркмен халқының уллы данышпан шайыры Мақтымқулы дөретиўшилигин жоқары бақалай отырып, «Қарақалпақстан – Мақтымқулының екінши шайырлық ўатаны» [4:17] - деп жоқары бақа берген еди. Хақыйқатында да Мақтымқулы қосықлары қарақалпақлар арасына ертеден кең таралып, үлкен абыройға ийе болған. Қарақалпақ халқы да өзиниң миллий шайыры сыпатында қабыл еткен, оның шайырлық академиясынан илхамланған. Атап айтатуғын болсақ, XIX әсирдеги Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм т.б. халық шайырлары Мақтымқулыны руўхый устазы санаған. Дөретиўшиликтеги образ жасаў усылларын, идеялық-көркемлик, философиялық тәсиллерин, қосық дөретиў техникасын ийелеген. Оның әдебий тәсиллерин ийелеў, Мақтымқулыны руўхый устаз санаў XX әсир қарақалпақ шайырлары А.Муўсаев, С.Мәжитов, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Ә.Өтепбергенов, С.Ибрагимов, Т.Жийемуратов хәм т.б. да ушырасады. Бул шайырлар Мақтымқулының поэтикалық дәстүрлерин терең ийелеп, илхамланып Мақтымқулының жолына қосықлар дөреткени, Мақтымқулының қосықларын Т.Жумамуратов, И.Юсупов, У.Пиржанов хәм С.Ибрагимовлар қарақалпақ тилине аўдарма еткенлиги Мақтымқулының шайырлық даңқын илхамланғанының айқын дәлили болып табылады.

И.Юсупов Мақтымқулының поэтикалық дәстүрлерин даўам еттириўши сыпатында көзге тасланады. Шайыр Мақтымқулыны өзине устаз билип, оған Мақтымқулы жолына бир неше арнаў қосықларын жазады. Мақтымқулының бай поэтикалық дүньясы қарақалпақ шайырлары сыяқлы И.Юсуповға да сөзсиз әдебий тәсир жасады. Шайыр айтып өткениндей «Сорастырғанда түби бир, көрискенде түри бир, сөйлескенде тили бир, дини бир» түркмен, қарақалпақ халықлары әўел-әўелден бир-бири менен социал-экономикалық хәм мәдени қатнасықта болған. Әдебиятлардың өз ара тәсири хәм байланысы олардың хәр бириниң байыўына, жаңаша форма хәм мазмунға ийе болыўына алып келеди. Әдебиятлардың бир-бирин толықтырыў хәм байытыў процеси әдебий тәсирге кирисетуғын хәр еки әдебият бир-бирин жаңаша сыпатлар менен байытса, өзінде бар болған пазыйлетлерди екінши әдебиятқа өткере алса ғана нәтийжели болады. Демек, әдебий байланыс, әдебий дәстүрлерди өзлиестириўдиң миллий әдебияттың раўажланыўында хызмети үлкен. Әлбетте, хәр бир халықтың әдебияты сол халықтың миллийлигине тийкарланады, турмыс шаратынан ғәрезли болады.

Түркмен хәм қарақалпақ әдебий байланысларында да усы процессти гүзетиўге болады. Әсиресе, сөз шебері уллы шайырлардың бир-бирин устаз-шәкирт есаплағаны хәммеизге мәлим. Сонын, ушын да әдебий тәсир мәселесин, шайырлардың бир-бириниң дөретиўшилик тәжирийбелерин үйренгенлигин, ол тәжирийбелерден, дәстүрлерден поэтикалық дөретиўшилик пенен пайдаланғанын изертлеў үлкен әҳмийетке ийе.

Түркмен классик шайыры Мақтымқулының қосықларының қарақалпақ оқыўшыларына қарақалпақ тилинде жетип барыўы ушын шайыр И.Юсуповтың үлкен хызметиниң бар экени мәлим. И.Юсупов түркмен

шайырының дөретиўшилигинен тек ғана әдебий тәсирленип қалмастан, оның қосықларын қарақалпақ тилине аўдарып, баспадан шығарып кітап халында оқыўшыларға инам етти. [3]

Талқылаўлар хәм нәтийжелер. Мақтымқулының Шығыс поэтикалық, дәстүрий философиялық лирикадан басланған төрт қатарлы қосық мурабба формасы болып табылады. Мине, усы философиялық характердеги мураббалары уллы шайырдың даңқын өткен әсирлерде-ақ, тек ғана Орта Азия халықларына ғана емес, Европаға танытқан. Шайыр И.Юсупов та Мақтымқулының дидактикалық-философиялық бағыттағы поэтикалық дәстүрлерин қарақалпақ классик поэзиясында раўажландырады. Оның Мақтымқулы жолына жазған бир неше мураббалары бар: «Мақтымқулының жолына», «Хош келдиң түркменім, сапа келипсең», «Болмаса», «Муң қалмас», «Ядыма түсти» хәм т.б. қосықлары мурабба формасының өзине тән қатаң қағыйдаларына толық жуўап береді. Мысалы, шайырдың «Мақтымқулы жолына» мураббасында шайырдың даналығын хәм көркем сөз устасы экенин тәрийиплейди:

Яшмақ тислеп, гүляқалар тағылып,
Ақ жүзине қара жаўлық жамылып,
Айралықтан баўыры оттай қамынып,
Зарлап кеткен жананбысаң, несең сен?

Зергерсиз зермисең, бағмансыз бостан,
Қәлемсиз көкирекке питилген дәстан,
Шөлде Ғәриб – Шасенемге табысқан,
Гөззал көшки – әйўанбысаң, несең сен? [5:280].

Шайырдың бул қатарларында Мақтымқулының поэзия сарайындағы дөретиўшилик дәстүрин жаңа әўлад даўам етип атырғанын айта келип, Мақтымқулыны шайырлық жолында талантлы көркем сөз устасы, «қосықтың қудайы» деп есаплайды.

Ибрайым дер: шын шайырлық жолысаң,
Адам кеўлиниң сен солмас гүлисең,
Қосықтың қудайы Мақтымқулысаң,
Халқын менен қайта туўған шешексең [5:281].

Әдебиятымыз тарыйхында И.Юсупов мураббалары өзиниң мазмун, көркемлиги менен өзгешеленеди. Жоқарыда келтирилген мураббада Мақтымқулы мураббаларының уксас формасы сақланған: а, б, а, б, б, б, б, а, в, в, в, а.

И.Юсуповтың «Мақтымқулының жолына» деп аталған қосығын «Несең сен?» бәнти менен Мақтымқулының «Нәме сен?» мураббасында формалық уксаслық болғаны менен мазмун жағынан екеўи еки басқа. Ибрайым Юсуповтың бул мураббасының мазмунына дыққат аўдарайық: Онда Мақтымқулының ишки руўхый дүньясы, пүткил дөретиўшилигиниң мазмуны сүүретленеди. Лекин, шайырдың шеберлиги сонда, киши көлемли қосықта Мақтымқулының поэтикалық дүньясын, шайырлық даңқын, турмыс, заман, өмир арпалысларын көрсетеди.

Бирақ, Мақтымқулының «Нәме сен?» мураббасында лирикалық қахарманның қәдир-қымбат, ышқы мухаббат, дүнья, инсан хәм жаратылыс хәм т.б. философиялық толғаныслары сүүретленеди.

Гарачымың, я сейитмиң, хожамың,
Я сакымың, я шерапмың, я жаммың,
Я йылмы сен, я гүндизмиң, гижемиң,
Я Аймы сен, я Гүнми сен, нәме сен?!

Алтынми сен, күмүшми сен, зерми сен,
Я аршми сен, я күрсеми сен, ерми сен,
Я якутмың, я мерженмиң, нәме сен?!
Я чырагмың, я рөвшенмиң, нәме сен! [2:19-20].

Мине, бул қосық Мақтымқулының дәретіушили-
гинде айрықша орынға ийе болып, шайырдың мурабба
формасында жазылған бул философиялық бағыттағы
лирикалық шығармасы. Қосық 5 бәнттен (куплет) иба-
рат. Уйқас формасы бойынша: а,б,а,б; б,б,б,а; в,в,в,а
формасында жазылып, ең соңғы бәнтінде
Мақтымқулының исми келтириледі. Бундай усыл
Шығыс әдебиятында қосықтың соңғы бәнтінде өзінің
атын келтиріу дәстүрге айланған. Қарақалпақ классик
шайырларында да бул дәстүр ушырасады. Шайыр
И.Юсупов та усы форманы сақлап, Мақтымқулы
жолына бағышлап «Несең сен?» бәнти менен қосық
дәретіуи Мақтымқулының әдебиі дәстүрлерін, фило-
софиялық пикирлерін дауам етіу болып табылады.

Қарақалпақ лирикасында хәзирги ўақытта
И.Юсупов мураббалары, Мақтымқулы дәстүрлерін
терең өз бойын сиңдирип көркемлик жақтан жетилис-
тирилген, раўажландырылған. И.Юсупов лирикасы
дәуір, жәмийет ҳақыйқатлығын ашып беретугын,
сюжетли ўақыяларға қурылғанлығы менен оқыўшыда
қызығыўшылық туўдырады. Шайырдың жәмийет,
заман, инсан ҳәм тәбият, жаратылыс, дәуір талабы ҳәм
т.б. дидактикалық-философиялық бағытта жазған

қосықларын қөриўимизге болады. Оның лирика-
сындағы ой-пикир, идея, философиялық шешимлери,
лирикалық толғаныслары Мақтымқулы пикирлерине,
идеяларына үнлес екенлиги сезиледи.

И.Юсуповтың мураббалары үлкен философиялық
пикирлерге, дидактикаға бай. Ол Мақтымқулы дәстүр-
лерін жақсы меңгерген ҳәм бул жолда оның мурабба-
лары сәтти шықты деп толық айта аламыз.

И.Юсупов мурабба формасында қосық жазғанда
оның ески мазмұнын туўрыдан-туўры сол халында
пайдаланбайды. Шайыр бул форманы жаңа мазмұнға
толтырады, оның ўазыйпасына белгили дәрежеде
бурылыс жасайды. Мураббаның мазмұн ҳәм ўазый-
пасын хәзирги жасап атырған жәмийетимиздің шара-
ятына масластырады.

Жуўмақ. Улыўма алғанда шайырдың Мақтымқулы
жолына жазылған қосықлары, көбинесе ритмалы болып
келген, жай шығарма түрінде дидактикалық характер
басым болып келеди. Пикирлери бир қанша өткир,
оқыўшыға эстетикалық тәсир жасайды. Бунда
мийнетти, адамгершиликли өмирди, сүйиўшилиқ ямаса
хәр бир затты бахалай билиў керек деген пикирлер
ортаға тасланып, оқыўшыны ойландырыўға ҳәм оннан
жуўмақ шығарыўға мәжбүрлейди. Бул И.Юсуповтың
шайырлық қәбилетине тән қубылыслардың бири болып
табылады.

Әдебиятлар

1. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. – Нөкис: «Билим», 2004.
2. Мағтымгулы. Сайланан әсерлер. Ики томлук I. –Ашгабат: «Түркменистан», 1983.
3. Мақтымқулы. Қосықлар. И.Юсупов ҳәм У.Пиржановтың аўдармасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Юсупов И. Дала Орфейи. // Әжинияз. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. I том. –Нөкис: «Билим», 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада И.Юсупов шеърлятида Махтумқулининг дидактик-фалсафий йўналишдаги поэтик
анъаналари ўрганилган. И.Юсуповнинг «Махтумқулининг йўлига» туркумига киритилган шеърлар шаклий,
ғоявий-тематик ва жанр-услубий ўзига хослиги билан Махтумқулининг шеърларига ҳамоҳанглиги ва унинг
шеърлятида Махтумқулининг адабий анъаналари, фалсафий фикрлари давом эттирилганлиги исботланган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются дидактико-философские поэтические традиции Махтумкули в поэзии
И.Юсупова. Доказано, что стихотворения И.Юсупова, входящие в цикл «По тропе Махтумкули», по форме,
идейно-тематическим и жанрово-стилистическим признакам соответствуют стихотворениям Махтумкули, а его
поэзия продолжает литературные традиции и философские размышления Махтумкули.

SUMMARY. The article studies the poetic traditions of Makhtumkuli in the didactic-philosophical direction in the
poetry of I.Yusupov. It is proved that the poems included in the series "On the Path of Makhtumkuli" by I.Yusupov are in
harmony with Makhtumkuli's poems in terms of formal, ideological-thematic and genre-stylistic features, and that his
poetry continues Makhtumkuli's literary traditions and philosophical thoughts.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ф.Е.Жиемуратова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, нақл, мақол, жанр, образ, бадиийлик, ўхшатиш, эстетика.

Ключевые слова: фольклор, пословица, поговорка, жанр, образ, художественность, сравнение, эстетика.

Key words: folklore, proverb, genre, image, artistry, comparison, aesthetics.

Халық аўызеки дәретпелери хәр бир халықтың
мәдениатының негизи есапланады. Соның менен бирге,
фольклорлық шығармалар әсирлер даўамында
жыйналған тәжірийбелерден ибарат болып, халықтың
өзи дәреткен мәдениаты, турмысы, көзқарасы тарийхын
үйрениўде бай дерек хызметин атқарады. Әсиресе,
халқымыз руўхый көзқарасларының байлығы есап-

ланған нақыл-мақаллар көлеми жағынан киши ҳәм
қысқа болыўына қарамастан, өзінің мазмұнында сал-
мақлы ҳәм тужырымлы ой-пикирлерди жәмлеуи менен
узақ жыллар даўамында қәлеген жастағы адамларды,
әсиресе, жасларды кәмил инсан дәрежесинде тәрбия-
лаўда үлкен рол ойнайды. Сонлықтан да, биз үйренип
атырған нақыл-мақаллардың жанрлық өзгешелигин

анықлауда терминлик мәнилерине тоқтап өтиўди мақул көрдик. «Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі»нде: *«Нақыл-мақаллар – турмыста ушырасатуғын тоқсан аўыз сөздің тобықтай түйини. Мақал – халықтың турмыс тәжірийбесинен туўылған даналық сөзлер. Мақалдың көлеми қысқа болады, поетик қосық қатарлары менен бериледи. Сондай-ақ, мақалларда гейде пикир аўыспалы мәниде де ушырасады»* [1:65] – деген түсиник берилсе, ал, қазақ илимпазы М.Алимбаевтың пикиринше: *«Мәтел дегенимиз халық арасында көп таралған жуўмағы жоқ, тужырымлы тыянақланбаған, қысқа кестели халық сөзи. Мақал белгили бир уғымды тиккелей берсе, мәтел астарлап, образлы жеткереди»* [2:327], ал, илимпаз М.Ғабдуллиннің пикиринше: *«Егер мақалда дәлиллеў менен жуўмақ пикир бирдей қатнасса, мәтелде бул екеўиниң бири ғана болады»* [3:184] – деп нақыл менен мақалдың өз ара айырмашылықтарын атап өтеди. Жоқарыдағы пикирлерге сүйене отырып, биз төмендегіше пикирге келемиз. Яғный, нақылдың қурылысындағы сөзлер дәл хәм анық мәни билдиреди. Сонлықтан, ондағы сөзлер тыңлаўшыға ақыл, үгит-нәсият сыяқлы еситилип, хеш қандай түсиникти талап етпейди. Ал, мақалдың қурылысына кирген сөзлер аўыспалы хәм астарлы мәни аңлатқанлықтан, ондағы сөзлердің мәниси хәрқандай жағдайға байланыслы аўыстырылып қолланыўға, түсиниўге бағдарланады.

Нақыл-мақаллар арнаулы дөретилмейди, ал белгили бир ўақыя-хәдийселер себепли сыналған турмыслық тәжірийбеден келип шығатуғын жуўмақтың тәрбиялық баҳасы сыпатында жүзеге келеди. Сонлықтан, нақыл-мақалларда логика күши өткир, пикир исенимли хәм тартысыўға орын қалдырылмаған. Нақыл-мақал жүдә ески, соның менен бирге, хәзирги күнде де заманагөй болған жанр. Соның ушын да, нақыл-мақаллар хәр қыйлы дәўирлерге тийисли. Дәл усы тәреплери менен нақыл-мақаллар басқа фольклорлық жанрлардан ажыралып турады.

“Фольклорлық жанрлар бир-биринен мазмунлық хәм көркемлик өзгешеликлер менен парқ қылады. Мысалы: қосықтың дәстаннан, дәстанның нақылдан, нақылдың ертектен өзгешелиги усында. Әлбетте, оларды көркемдегінде айырмашылық болған менен мазмунында, идеялық бағдарында қандай да бир жақынлық болыўы мүмкин” [4:67].

Нақыл-мақаллардың жанрлық өзгешеликleri дегенде, олардың жанр сыпатында өзине тән белгилери, дүзилиси хәм атқаратуғын ўазыйпалары нәзерде тутылады. Буны төмендегіше көрсетиў мүмкин:

Қысқа хәм ықшамлық; Нақыл-мақаллардың ең тийкарғы өзгешеликлеринен бири олардың қысқа хәм ықшам болыўы. Олар артықша сөзлерсиз, ықшам дүзилген болып жүдә терең мәни аңлатады. Мысалы:

Айырылсаң азарсаң, бирлессең озарсаң [7:49] мақалында астарлы мәниде қолланылған азарсаң, озарсаң сөзлери арқалы бирликтің әхмийети образлы түрде түсиндирилсе,

Жаманнан қайт, жақсыны айт [7:50] нақылы туўра мәниде хәм ескертиў тәризінде айтылған.

Усы сыяқлы нақыл-мақаллар тек бир неше қысқа сөзлерден қуралған болса да, олардан үлкен турмыслық сабақ алыўға болады.

Мәнилик хәм образлық; Нақыл-мақаллар баркулла терең мәниге ийе болады. Олар халықтың тәжірийбесине тийкарланған болып, адамларға үгит-нәсият береді. Көбинесе образлы мәниде қолланылады, яғный бир хәдийсе яки пикирди жанлы тәризде сүүретлейди. Мысалы:

Жақсы ярдың қәдирин бил,
Бир жаманға түспестен бурын,
Жақсы жайдың қәдирин бил,

Қарабахана болмастан бурын [7:53]. Бул нақылда инсан өз имканиятларын реал баҳалаўы кереклиги ҳаққында үгит-нәсият берилген.

Сүйдиретуғын да тил,

Күйдиретуғын да тил [7:95]. Бунда тилдің инсан турмысында тутқан орны образлы түрде түсиндирилген.

Ырғақ хәм уйқаслық; Көпшилик нақыллар уйқасқа қурылған болып, оларды еслеп қалыў аңсат болады. Бул өзгешелик нақыллардың аўызеки дөретиўшилик формалары сыпатында әсирлер даўамында халық арасында жасаўына хызмет етеди. Мысалы:

Жақсы – таўып айтар,
Жаман – қаўып айтар [7:53].

Жақсыдан ат қалар,
Жаманнан дақ қалар [7:54].

Бул нақылларда ырғақ хәм уйқас дүзилиси сақланған, сол себепли кулаққа жағымлы хәм еслеп қалыўға аңсат.

Үгит-нәсият беріў; Нақыл-мақаллар адамларға туўры жол көрсетиў, тәрбиялық қәдириятларды қәлиплестириў хәм турмыслық тәжірийбелерди жеткеріў ўазыйпаларын орынлайды. Көбинесе, оларда жақсы хәм жаман ис-хәрәкетлер салыстырылады, адамларды жақсылыққа шақырады. Мысалы:

Жақсыға жантастыр,
Жаманнан ажырастыр [7:54].

Жақсыдан қол үзбе, жарлы екен деп [7:55]. Бунда кишипейиллик инсаныйлық пазыйлет екенлиги түсиндирилген.

Турмыслық тәжірийбе хәм халық даналығының жемиси; Қарақалпақ нақыл-мақалларының халықлық белгилери ең алды менен халықтың жәмийетлик өмирге, жеке турмысқа хәм адамға ең алдыңғы қатардағы, шын мәнисиндеги адамгершилик пикирлерди сөз етиўи менен көринеди [5:37]. Шынында да, нақыл-мақаллар узақ жыллар даўамында халық турмыс тәжірийбеси тийкарында қәлиплескенликтен, халықтың басынан өткерген тарыйхый ўақыялары, үрп-әдетлер хәм турмыс тәрзи менен тығыз байланыслы. Мысалы:

Ерден күшли болсаң да,

Елден күшли бола алмайсаң [7:16]. Бунда халық арасындағы пикир хәм баҳалар баркулла ҳақыйқатқа жақын болыўы мүмкинлиги айтылған.

Үлйўма халықлық өзгешеликлерге ийе болыўы; Нақыл-мақаллар белгили бир халықтың турмысы, мәденияты хәм тәжірийбесин сәўлелендирген болса да, олардың мазмуны үлйўма инсаният ушын актуал

есапланады. Хәр бир халықтың нақыл-мақаллары өз мәдениеті хәм турмыс тәризине сай түрде қәлиплеседи. Түрли халықлардың нақыл-мақаллары уқсас болыуы мүмкин, себеби адамзат турмыс тәжірийбеси улыўмалық тәреплерге ийе. Мысалы:

Бүгинги исти ертеңге қалдырма,

Достынды айт, кимлигинди айтаман [7:59] – сыяқлы нақыллардың пүткил дүнья халықлары арасында эквивалентлери бар.

Антитезаға тийкарланған өзгешелиги;

Көпшилик нақыл-мақаллар қарама-қарсылық (антитеза) усылында дүзилген болып, жақсылық хәм жаманлықты, дурыс хәм жалғанды, мийнеткешлик хәм ериншекликти салыстырып тәрийиплейди. Бул усыл нақылдың мазмунын және де анығырақ түсиндириўге жәрдем береді. Мысалы:

Аққа қара жоқ,

Қараға шара жоқ [7:70].

Көп сөйлеген кем есitedи.

Ақылсыз бай болғанша,

Ақыллы гәдай бол [7:83]. Бул нақылларда қарама-қарсы сүўретлеўлер арқалы адамларды ийгиликли ислерге шақырады.

Соны да айтып өтиў керек, нақыл-мақалларда көркем сүўретлеў қураллары актив қатнасады. Олардың хәр бири өз алдына көркем образ жаратыўда үлкен әҳмийетке ийе. *Нақыл-мақаллар көркем әдебиятқа тән болған барлық көркемлеў қуралларынан толық пайдаланады. Сол себепли, қурылысы ықшам, тили өткир болып, тутас идеяны еске салады, естетикалық тәсирлиги тереңлеседи* [6:96]. Шынында да, оларсыз нақыл-мақаллар баянланыўы қурғақ, әпиўайы қара сөз сыяқлы болып қалар еди. Себеби, бир ғана теңеўдің өзи нақыл-мақалларды конкретлестирip, пикир өткирлигин тәмийин ете алады. Мысалы:

Шаршап минген ешек аттай болар,

Аш болып жеген пәтирек қанттай болар [7:162].

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазина. – Алматы: «Ғылым», 1967.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: «Ғылым», 1958.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
6. Нийетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар. – Нөкис: «Илим», 2015.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ халқ мақолларининг жанрий хусусиятлари барча жиҳатдан ўрганилган ва таҳлил етилган. Мақолларининг маданий, миллий ва умумхалқ моҳиятига алоҳида тўхталган. Барча фикрлар мисоллар билан тўликтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье жанровые особенности каракалпакских народных пословиц изучены и проанализированы во всех аспектах. Он сосредоточился на культурной, национальной и общенародной сущности пословиц. Все мысли дополнены примерами.

SUMMARY. The article examines and analyzes the genre features of Karakalpak folk proverbs in all aspects. He touched upon the cultural, national, and national essence of proverbs. All ideas are supplemented with examples.

Теңелип атырған объектлер – *ешек, пәтирек* сөзлери болып, оған теңестирилиўши яғный уқсаўшы образлар – ат, қант сөзлери арқалы берилген. Бул теңеўлерде көрип турғанымыздай, жол жүрип шаршаған адам ушын ешек ат сыяқлы шапқыр болып көриниўи, ал аш адам ушын хәттеки пәтир де мазалы қант сыяқлы екени шеберлик пенен салыстырылған.

Турмыстың барлық тараўларын өз ишине қамтып алыўы; Нақыл-мақаллар инсан турмысының дерлик барлық тараўларына тийисли болып, олар хәр түрли темаларда болыўы мүмкин. Мысалы:

1. Мийнет ҳаққында; Мийнеттиң көзин тапқан бахыттың өзін табады [7:174].

2. Дослық ҳаққында; Дос басқа, душпан аяққа қарайды [7:56].

3. Билим ҳаққында; Китап қаймақ – билим оймақ. [7:162].

4. Шаңарақ ҳаққында; Ағайынның азары бар да, безери жоқ [7:27].

5. Тәбият ҳаққында; Ғаз келгени – жаз келгени [7:152].

Усы сыяқлы нақыл-мақаллардың турмысшаңлығы хәм актуаллығы және бир рет айқын көринеди.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, хәзирги ўақытта фольклорлық жанрлар ишинде ең көп қолланылатуғын жанр нақыл-мақаллар десек қәтелеспеймиз. Нақыл-мақаллар халық даналығы хәм мәдениетінің айнасы. Олар қысқа, ықшам хәм мазмунлы болып, халықтың турмыс тәжірийбесин, үрп-әдетлерин, тәрбиялық қәдириятларын өзінде сәўлелендиреди. Нақыл-мақаллар образлы, уйқасқан хәм ритмли болыўы менен ажыралып турады. Сондай-ақ, адамларды жақсылыққа, мийнеткешликке, дослық хәм хадаллыққа үгитлейди. Олар турмыстың барлық тараўларын өз ишине алғанлығы себепли, әсирлер даўамында актуаллығын жойтпайды хәм келешек әўладларға да жетип барады.

MIFOLOGIYALÍQ QUS OBRAZÍNÍN TÜRKIY XALÍQLAR FOLKLORÍNDÁ ÚYRENILIW

G.B.Kabilova – *tayanış doktorant*

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Tayanch so‘zlar: mif, mifologiya, folklor, obraz, ertak.

Ключевые слова: миф, мифология, фольклор, образ, сказка.

Key words: myth, mythology, folklore, image, fairy tale.

Kirisiw. Xalıq awızeki dóretpelerinde mifologiyalıq obrazlar ásirler dawamında jasap kelgen. Mifologiyalıq obrazlar eń áyyemgi insanlardıń jaratılısqa dáslepki túsiniqler sisteması nátiyjesinde júzege kelgen mifler tiykarında payda bolǵan bolıp, erteklerde ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Qaraqalpaq xalıq sıyıqlıq erteklerindegi usınday mifologiyalıq obrazlardan biri qus obrazı ertekte bas qaharmanǵa maqsetine jetiwinde járdemshi bolıwı, ertek syujetinde jawız kúshler ústinen jaqsılıqtıń jeńip shıǵıwı ushın kóp xızmet atqarıwı menen ajralıp turadı.

Quslarǵa bolǵan isenimler eramızdan buringi áyyemgi mısır xalıqınıń kóp qudaylıqqa sıyıwıw, qusqa, ógizge, pıshıqqa sıyıwıw, olardı quday sıpatında tán alıwı sıyaqlı túsiniqlerine baylanıslı bolıp keliwı menen birge eramızdın bir mınshı jıllıqlarda basqa baslanǵısh dinlerde qayta sáwlelene baslaydı. Quslarǵa, ulıwma haywanat dúnyasın ilahiy dep biliw, olarda káramatlı kúshler bar ekenine iseniw bul totemizm menen baylanıslı. Totemlik isenimler xalıq awızeki dóretpelerindegi quslardın insan sıyaqlı pazyletlerge iye bolıwında kórinedi. Fetishizm, animizm, totemizm túsiniqleri eski zardushtıylik dininen qalǵan miflik isenimge aylanǵan, házirgi awızeki dóretpelerde miflik obraz yamasa miflik syujet sıpatında qalıplesip qalǵan túsiniqler. Insanlardın quslarǵa isenimi, olarǵa sıyıwshılıq máresimleri eń dáslep “Avesto” jazba esteliginde kózge taslanadı. Estelikte Varage qusı ullılanıp, ol baxıt qusı sıpatında túsindirilgen. Yaǵnıy kimde bul qusnıń pári bolsa, sol insańǵa áwmet qusı hámıyshe joldas boladı, dushpanlar menen gúreste áwmetli bolıp, jumısı ońınan keledi, jaqsılıq hám jamanlıqtıń gúresinde jaqsılıq táreptiń jeńip shıǵıwında tilekles boladı. Sonday-aq, estelikte Senemurg qusı haqqında da ayılǵan bolıp, bul qus türkiy xalıq awızeki dóretpelerine usı estelik tiykarında kirip kelgen bolıwı itimal hám ol búgingi kún xalıq awızeki dóretpelerinde mifologiyalıq obraz sıpatında qaraladı.

Ádebiyatlarǵa sholıw. Keyingi dáwirlerde quslardın kórkem dóretpelerdegi ózine tán obrazları tek ǵana folkloranıw yaqı ádebiyattanıwın izertlew obyektı bolıp qalmastan tábiyiy pán wákillerin de qızıqtıra baslaǵan. Usınday izertleniwlerden quslar boyınsha iri kólemdegi miynet biologiya ilimleriniń doktorı, haywanlar rawajlanıwı boyınsha iri qánige, Sank-Peterburg mámleketlik universiteti professorı O.M. Ivanova-Kazas tárepinen jazılǵan. Alım quslardı tek biologik tárepinen emes, al mifologiyalıq, folklorlıq hám kórkem ónerdegi obrazların da tereń úyrenen. Professorı O.M. Ivanova-Kazastın usınday máselege arnalǵan “Mifologiya, folklor hám kórkem ónerdegi quslar” miyneti dúnyaǵa belgili iri kólemli miynet esaplanadı [1]. Kitapta miflik áńgimeler, isenimler tiykarında quslarǵa qanday múnásibet bolǵanlıǵın, áyyemde insanlar tárepinen quslarǵa qıyalıy túsiniqler menen muqaddes esaplanǵanlıǵı, kórkem

ádebiyat hám kórkem ónerde quslar qanday dárejede qamtıp alınǵanı haqqında qunlı maǵlıwmatlar keltirilgen.

Quslarǵa isenim, olarǵa kult sıpatında qaraw kópshilik türkiy xalıqlar úrp-ádetinde saqlanǵan. Bashqurt xalıq folklorında da quslar kult esaplanıp, búgingi kúnge deyin quslarǵa baylanıslı milliy máresimler ótkerip, olarda ilahiylik kúsh bar ekenine isenedi. Bashqurt xalıqınıń folklorında quslardı kult dep biliwı hám diniy isenimleri boyınsha izertlew bashqurt xalıq alımı A.F.Ilimbetova tárepinen alıp barılǵan. Alımın “Bashqurtlar diniy-mifolojiyalıq sistemasındaǵı quslar kultı”, “Bashqurtlardın milliy dúnyatanımında miflik Qumay qusı obrazı” ilimiy maqalaları bar [2]. Avtordın izertlewlerinde kult quslar esaplanǵan Qumay, búrkit, kepter, tırna, ópepek, úyrek, aqqus obrazları bashqurt xalıqınıń iseniminde totemlik sıyıwıw máresimleriniń individual sıpatlamaları, olardıń jańa dáwirde evolyuciyalıq jolları, mifologiyalıq ideyaları tiykarında búginge deyin bashqurt xalıqınıń milliy qadıratlarınń kórinisi sıpatında úyrenilgen.

Mifologiyalıq obrazlar tek ǵana folklorlıq janlar sheńberinde qalıp qoymastan jazba ádebiy shıǵarmalarda da jiyi ushırasadı. Tatar xalıqınıń zamanagóy jazba ádebiy shıǵarmalarındaǵı mifologiyalıq quslardın epik-syujet sistemasında hám lirikasında ayrıqsha orın tutıwı tatar xalıq folklorı hám ádebiyatı izertlewshisi, docent R.X.Sharyafetdinovtıń ilimiy jumıslarında ayıp ótilgen. Avtordın “Qusnıń mifologiyalıq kórinisi tatar xalıq mádeniyatınıń zamanagóy ádebiyattaǵı sáwlesi sıpatında” dep atalǵan ilimiy izertlewı usı temaa arnalǵan [3].

Ózbek xalıq awızeki dóretpelerinde de quslar obrazı jiyi gezlesedi. Erteklerinde, ápsanalarında qus obrazı bas qaharmanǵa járdemshi, qaharmannıń maqsetine jetiwinde tilekles bolıp beriledi. Qus obrazınıń totemlik belgileri, kultlik qásiyetleri ózbek folklorist alımlarınan M.Jóraev, K.Imamovlardın miynetlerinde aytııp ótilgen. K.Imamov mifologiyalıq quslardın formalıq dúzilisi, jasaw ortalıǵı, folklorlıq janrlarda atqaratuǵın funkciyasın óz aldına tiplestirip úyrenedi [4:23].

Qaraqalpaq folkloranıwında Q.Maqsatov, I.Saǵitov, S.Bahadirovalar miynetlerinde ulıwma kólemde mifologiyalıq obrazlarǵa sıpatlama berilgen. Sonday-aq, qaraqalpaq xalıq erteklerin arnawlı izertlegen Q.Mámбетnazarov qaraqalpaq xalıq sıyıqlıq erteklerinde ushırasatuǵın Suymurıq qus obrazın qaharmanǵa járdemshi personaj sıpatında táriyipleydi [5:41]. Qaraqalpaq ádebiyatı izertlewlerinde Sh.Arziev tárepinen “Ibrayım Yusupov poeziyasında quslar obrazı” temasında islegen doktorlıq (PhD) jumısın atap ótsek boladı. Avtor dissertaciya jumısınıń birinshi babında qaraqalpaq folklorında quslar obrazınıń jasalıwına arnawlı toqtap, qaraqalpaq xalıq qosıqları hám dástanlarındaǵı quslar obrazların ilimiy-teoriyalıq tárepten úyrenip, xalıq dástanları hám xalıq

qosıqlarınan misallar keltirip analizlegen. Joqarıda keltirip ótken alımlardıń ilimiy kózqaraslarınan tısqarı qaraqalpaq folklorında qus obrazı boyınsha arnawlı jumıs ele qolǵa alınadı.

Talqılaw hám nátiyjeler. Túrkiy xalıqlar folklorında qus mifologiyalıq obraz sıpatında túrli wazıypalardı atqaradı hám túrli semantik mánilerge iye bolıp keledi. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde mifologiyalıq qus obrazı xalqımızdıń erte dáwirdegi isenimleri tiykarında miflik sıpatı ózinde qalıptestirip qalǵan. Usınday mifologiyalıq quslar obrazınan Suymurıq qus, kepter, Qaraqus sıyaqlı quslar ushırasadı. Bul obrazlar ertek syujetiniń kórkemligin asıradı hám insanlardıń áyyemgi totemlik isenimlerin kórsetedi. Sıyqırlı erteklerde ásirese Suymurıq qus jaqsılıq tımsalı sıpatında jiyi ushırasadı. Suymurıq ózbek xalıq awızeki dóretpelerinde Semurg, qazaq xalqında Samruk, qaraqalpaq xalıq erteklerinde Suymurıq atamalarında beriledi. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde bul obrazlardıń kórinisi Suymurıq qus, kepter, Qaraqus, aqquw obrazlarında súwretlenedi. Mısalı, sıyqırlı erteklerden “Qıran”, “Aqquwbay patsha”, “Nurqızarın”, “Egiz bala”, “Muratqan” h.t.b bir neshe erteklerinde jaqsılıqqa xızmet etiwshi, insannıń járdemshi dostı obrazında ushırasadı [6].

Suymurıq qusı menen baylanıslı ertekler qazaq xalıq erteklerinde de bar bolıp, qazaq alımı S.Qasqabasovtıń maǵlımatlarına qaraǵanda qazaq xalıq erteklerinde “Samruk degen úlken qus palapanların qutqarǵan qaharmandı jarıq álemge alıp shıǵadı hám bir dana párinen beredi. Eger basına awır is tússe, párdi kúydirseń qasında tayın bolaman” deydi. Ertek dawamında haqıyqattan bala párdi kúydiriw jolı menen Samrukta járdemge shaqıradı [7]. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde de Suymurıq qus usı taqılettegi súwretlewde berilgen. Mısalı, “Gúlziyba hám Meytin” erteginde qarańǵılıq áleminiń, jawızlıqlardıń, jábir-zulımnıń wákili aydarha Suymurıqtıń balaların joq qılıwǵa háreket etkende bas qaharman járdemi menen palapanları aman qalıp, Suymurıq qus qaharmanǵa jaqsılıǵın qaytarıw ushın oǵan qıym jaǵdaylarǵa túsip qalǵanında járdem beriw ushın párin berip, tútetse sol waqıtta tayın bolıwın aytadı [8:79]. Eki xalıq erteginde de Suymurıq qus birdey obrazda ushırasıp, birdey funkciya atqarıp kelgen. Qustıń bunday qásiyeti ózbek xalıq awızeki dóretpelerinde de ushırasadı. Suymurıq qus – túrkiy xalıqlar hám parsı mifologiyasında ushıraytuǵın hám keyingi dáwirlerde jazba ádebiy shıǵarmalarǵa da kóshken miflik obraz. Bul qus erteklerde de unamı obraz esaplanıp, úlken qanatlarǵa iye bolǵan, ádette ertek qaharmanına járdem beretuǵın qaharmandı bir orınnan ekinshi orıńǵa, yaǵnıy kóz ashıp jumǵansha jetkeretuǵın obraz. Bul qus haqqında insanlar arasında dúnyanıń shetinde jasaydı hám álemde uslap turadı, bul qustı hámme de kóre almaydı, kórgen insannıń barlıq niyetleri ámelge asadı degen túsiniqler bar. Usı jerde Suymurıq qusınıń úlken Qumay qus penen genetık baylanısın kóriwge boladı. Eń dáslep bul qus parsı mifologiyasında payda bolǵan. Islam dini kirip kelgennen keyin bul qus ózgeshe kóriniske endi. Máselen, parsı shayı Fariiddin Attardıń “Matiq-ut-tayr” shıǵarmasında haqıyqıy ilim sáwlesi, jaratıwshılıq hám jaratıw simvolı sıpatında túsindirilgen. Alisher Nawayınıń “Lisan-ut-tayr”

dástanında Suymurıq obrazı kórkem-estetik ideal, birlik hám erkinlik, álem túsiniǵın birliktegi miynette túsiniwın sáwlelendiredi. Eki shıǵarmada da bas oraylıq qaharman Suymurıq qus. Dúnya xalıqları arasında da bul qus tanımálılıqqa iye bolıp, ol haqqındaǵı ayırım miflik áńgimelerde qıtay xalqınıń ústinen ushıp ótkende bir párin taslap ketken eken, sonlıqtan ol jerde súwretshilik óneri jaqsı qalıplesken, sonday-aq, Suymurıq qus obrazı grek mifologiyasında adamlarǵa ot penen ónerdi úyretken Prometeyge de jaqınlasadı, degen kózqaraslar da joq emes.

Ózbek xalıqınıń “Genje batır” erteginde qaharman pár tawıp aladı hám ol qaharmanǵa ertek syujetinde áwmet keltiredi [9]. Bul túrkiy xalıq erteklerindeki qus párinin ertektegi birdey funkciyası dástúriy poetik tımsallıq súwretlew bolıp, qaharmanınıń járdemshi kúshi sıpatında mifologiyalıq túsiniqlerdi ózinde sáwlelendiriwı menen xarakterlenedi. Túrkiy xalıqlar awızeki dóretpelerinde quslardıń magik qásiyetiniń birdey funkciyada ushırasıwı Orta Aziya aymaǵındaǵı xalıqlar óz aldına bólinip ketpesten buringi sanasında qalıplesken totemlik isenimler hám birdey mifologiyalıq túsiniqleri menen baylanıslı.

Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde jáne bir kult esaplanǵan qus – bul kepter obrazı. Áyyemnen xalqımız arasında kepter kiyeli qus sıpatında qaralǵan. Atababalarımız kepter baǵıwdı insanlardıń eń gúnalı islerinen biri sıpatında kórsetip ketken, olardıń aytqanlarına qaraǵanda musulmanlardıń ullı kitabı Quranda da kepter kiyeli qus ekenligi, kimde kim bul qustı májbúriy uslap baqsa gúnalı ekenligi keltirilgen.

Biziń pikirimizshe, kepterdiń kiyeli, kult qus sıpatında túsiniwı onıń eń dáslep insańǵa jaqın ekenligi menen xarakterlenedi. Sebebi, áyyemgi insanlardıń animistik túsiniqlerinde insannıń janı tikkeley kepter kórinisinde bolǵan. Sonıń ushın da bul qus xalıq arasında kiyeli qus esaplanǵan.

Kepter obrazı qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinen “Qıran”, “Aqquwbay patsha”, “Egiz bala”, “Waqtsha laqaplı bala” erteklerinde ushırasadı [6].

“Qıran” hám “Aqquwbay patsha” erteginde qaharmanınıń súyikli yarlardı kepter kórinisine kiriwı, “Egiz bala” erteginde kepterlerdiń xalıqtıń jasap turǵan ornına jawızlıq áleminiń húkimdarı aydarhanıń topılıs jasawınıń aldın alıwda insańǵa járdem beriw obrazında, “Waqtsha laqaplı bala” erteginde bolsa qaharmanǵa jawız, insan jaratılısınıń bas dushpanlarınıń biri mástan kempirdi jehiwde járdemshi obrazlarında súwretlengen [6]. Joqarıda keltrilgen erteklerdegi quslar obrazlarınıń insan menen tikkeley baylanıslı túrde súwretleniwı áyyemgi dáwir animistik túsiniqler sáwlesi esaplanıp, ózbek alımı M.Jóraev awızeki dóretpelerdeki qus penen baylanıslı túsiniqlerdi animistik kózqaraslar menen baylanıstıradı.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, insanlar quslarǵa baylanıslı áyyemgi totemlik isenimlerdi evolyuciyalıq ózgerisler nátiyjesinde real turmısınan áste bólip alıp, olardı sanalıq rawajlanıw basqıshlar tásirinde erteklik áńgimeler tiykarında ózleri ańlamaǵan jaǵdayda mifologiyalıq obrazlar sıpatında qalıptestirip bargan. Búgingi kún xalıq awızeki dóretpelerindeki quslardıń miflik qásiyeti jaqsılıq koncepsiyasınıń baǵdarında xızmet

atqaradı. Áyyemgi insanlar sanasında quslardıń adamnıń jetilisiwi menen miflik túsinipler kórkem pikirlewlerge jani túsiniğinde qalıplesiwi, olardıń miflik túsinipleriniń ózgerip baslaǵan. Nátiyjede áyyemgi totemlik isenimler real kórinisin sıpatlap beredi. Sanalıq oylaw baǵdarınıń kórkem mifologiyalıq obrazlarǵa aylanǵan.

Ádebiyatlar

1. Иванова-Казас О.М. Птицы в мифологии фольклоре и искусстве. – Санк Петербург: «Нестор-История», 2006.
2. Илимбетова А.Ф. Культ птиц в религиозно-мифологической системе башкир. // Самарский научный вестник. 2023. Т. 12, № 1.
3. Шаряфетдинов Р.Х. Мифологический образ птицы как отражение культуры татарского народа в современной литературе. Художественный текст и литературный процесс. // Наука и школа. 2021. № 5.
4. Имомов К. Ўзбек фольклорида Хумо куши. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №5.
5. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық ертеклери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
6. Қарақалпақ фольклоры. Қарақалпақ халық ертеклери XX томлық / I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
7. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. –Астана: «Foliant», 2014.
8. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 67-76 том. –Нөкис: «Илим», 2014.
9. Ўзбек халқ ертақлари. II томлик. I том. –Тошкент: «Фан», 1963.

РЕЗЮМЕ. Maqolada turkiy xalqlar folklorida ibtidoiy mifologik qush obrazining o‘rganilish tarixi, folklor janrlarida o‘ziga xos xususiyati haqida ilmiy-nazariy jihatdan mulohazalar yuritildi. Mifologik qush obrazining xalq og‘izaki ijodida totem ishonishlari asosida yuzaga kelgani va bu mifologik obraz sifatida badiy xizmat bajarishi haqida ilmiy fikrlar berildi.

РЕЗЮМЕ. В статье даны научно-теоретические комментарии к истории изучения первобытного мифологического образа птицы в фольклоре тюркских народов, его своеобразию в фольклорных жанрах. Приведены научные мнения о происхождении мифологического образа птицы в фольклоре народа на основе тотемных верований и художественного обслуживания этого мифологического образа.

SUMMARY. In the article, scientific-theoretical comments were made about the history of the study of the primitive mythological bird image in the folklore of Turkic peoples, its unique feature in folklore genres. Scientific opinions were given about the origin of the mythological bird image in the folklore of the people based on totem beliefs and the artistic service of this mythological image.

АРХАИКАЛЫҚ ЭПОСЛАРДАҒЫ АТ ОБРАЗЫ

А.А.Көшексова – филология илимлериниң кандидаты, профессор

Қазақ миллий қызлар педагогикалық университети

Қазақстан Республикасы, Алма-ата

Таянч сўзлар: от образи, халқ достонлари, архаик ва мифологик мотивлар, классик қахрамон, бадий ўзига хосликлар.

Ключевые слова: образ коня, народный эпос, архаические и мифологические мотивы, античный герой, художественные особенности.

Key words: image of a horse, folk epics, archaic and mythological motifs, classical hero, artistic peculiarities.

Кирисиў. Архаикалық (эйемги эпослар) эпослардағы ат образы изертленип, олардың гейпара эпос нускалары («Ер Көкше» хәм «Желкилдек» эпослары) аркалы тереңирек, жан-жақлама талланған.

Туўынды архаикалық эпослардың өзгешеликлери, өзине тән характери ҳаққында сөз ететуғын болсак, оларға қахарманлық, батырлық эпослардағы ат образын жаратыўдың элементлери сиңген. Архаикалық мотивлердиң көплеп сақланыўына қарамастан, олардағы ат образы эйемги эпослардағыдай жеке хәм дара, ғәрезсиз қахарман дәрежесинде көринбейди хәм усы эпосларда фантастикалық, архаикалық-мифологиялық мотивлер кейинги дәўирдиң уғым-түсиниклери көзқарасынан талқыланып, байытылып барылған.

Тийкаргы бөлим. «Қубығул» эпосы қартайған, «тап жетписке жас жетти» деген жаста болған Ыәли ханның баласыз, куўбас болыўынан, пирлерден бала тилеўинен басланады [4:360-444] Қартайған ханның (яки басқа турмыслық дәрежедеги қахарманның) баласыз болыўы, күдиретли күшлерден перзент тилеўи – түркий халықлары эпосындағы жүдә кең тараған мотивлердиң бири. «Алпамыс» пенен «Қобыланлы» да усы тақылетте басланады. Ыәлихан бала тилеп, жер

гезип жүрип, Баба түкли әўлийениң зыяратының басына қонып жатқанда «Ақ шалмалы ғарры адам» келип, «Тилегениңди берейин» деп, пәтия берип, Қубығул деген перзентли болатуғынын айтады. Қубығул жети жасқа келгенде түс көреді, түсине бир қыз енип:

Ханның баласы сен едің,

Ханның қызы мен едим, -

деп, өзиниң Қубығулға ашық екенин айтып, мени излеп кел дейди. Бул мотив те ертеке, эпосларда жүдә кең тараған, шығарманың басланыўына себеп болатуғын мотивлердиң бири. Түсинде көрген Шадыра ханның қызы Ақбилекти излеп жолға шыққан Қубығул «Жети баслы Айдарханы» гезлестирип, айқасып, шаўып өлтириўи, қахарманның жылан менен урысыўы да дүнья фольклорындағы кең тараған мотивлердиң бири. В.М.Жирмунский: «Жылан менен урысыў қахарманлық ертектиң ең эйемги сюжетлериниң бири (Аарне каталогында № 300)» деп жазады [1:26]. «Тутасы менен алғанда жылан менен урысыў хаққында кубла славянлық қосықлар мәмлекетке дейинги эпостан басланған...» деп жазады Б.Н.Путилов [2:37]. Лекин, орыс былиналарына жылан менен урысыў мотивиниң кирип келиў жоллары хаққында В.М.Жирмунскийдин:

«Былинаға бул сюжет (теориялық жақтан алғанда) әйемги қахарманлық ертеклеринен ямаса оннан кейинги дәуірдің қыял-әжайып ертеклеринен, ширкеу аңызларынан (Федор Тирон хақында, қасийетли Георгий хақында хәм т.б.) хәм т.б. келиуі мүмкин» [1:26] деген пикирин есапқа алсақ, «Қубығул» эпосына да бул мотив хәр қыйлы жоллар менен келген болыуы мүмкин.

Буннан арғы жолында Қубығул Теңгелик деген үлкен суудан өтип, қорғаушы бабасының кеңеси менен үстине «курым кийим» кийип, Ақбилектің әкеси Әдилбай ханға қозы бағыушы болып жалланады. Ақбилектің (күн) хызметкериниң көмеги менен қыз бенен танысып, қызды алып қашады. Әдилбай патша үлкен әскер жыйнап, Әсирбек, Қарасбек сыяқлы батырларын алып, Қубығул менен Ақбилектің изинен куады. Қубығул жекпе-жекте қалмақтың Қарасбек, Әсирбек деген бул батырларын жеңип, өлтиреді. Қалмақлардан қутылып шыққаннан соң Қубығул Ақбилектің айтқанын тыңламай бир көлдің басына қонады. Сол жерде Ақбилекті жылан жутып кетеді. Қубығул жыланды өлтирип, қалыңлығын елине апарып, мұрадына жетеді. Эпостың қысқаша мазмұны ұсылардан ибарат.

Қубығулға жыланның еки рет гезлескенін есапқа алмағанда бул эпосты дәстүрли қахарманлық жырлардың қатарына қосыуға болар еді, - Орта ноғайлы елинің батыры Қубығул қалмақтың «Шадыра ханының туқымы Әдилбайдың» елине барып, қыз алып қашады, куып келген қалмақлардың батыры менен шайқасып жеңип шығады. Архаикалық дәуірге этникалық бөлиниўшилиқ тән емес екенін, ноғайлы дәуіриниң, қалмақлар менен (жоңғарлар менен, ойратлар менен) сауаштың соңғы дәуірлерде - XVII-XVIII әсирлерде болғанын итибарға алсақ, бул эпостың әйемги мифлердің, ертеклердің сюжетлеринен алынып, кейинги ўақытларда жазылған шығарма екенлиги анық. «Гөне эпостың бас қахарманы, көбинесе, өзи сыяқлы адамлар менен емес, жоқары ямаса төменги әлемдеги түрли жаўыз күшлер менен - шайтан, жезтырнақ, айыў, қырғый, сыйқырлы хаял-жәдигөйлер менен гүрес жүргизеді» деп жазады Ш.Ыбыраев [3:70]. Бирақ, бизиң ойымызша сыйқырлы жаўыз күшлер, жыланлар, дәўлер хәм т.б. менен гүрес жүргизиў, фантастикалық элементлердің көп болыуы эпосты архаикалық эпосқа жатқарыўға тийкар бола алмайды. Нағыз, тийкарғы архаикалық эпостың баслы белгиси оның текстиниң ески екенлиги деп санаймыз.

«Қубығул» эпосындағы аттың образын қарастыратуғын болсақ, онда бирқатар өзгешеликлерди көремиз. Бундай өзгешеликлер алды менен Қубығулдың ат таңлаўынан, көп жылқының ишинен өзине сапарға минетуғын тулпар излеўинен сезиледи. «Бир тулпар ат керегим» деп әкесинен ат сораған Қубығулға Ыәли хан:

Бөлек жатыр қара ала,
Қолайыңа жаққан ат
Өзиң сына қара да
Тағы бөлек қула ала,
Басқа жатыр сур ала,

Өзиң байқа сына да.

Ақлы жылқы бир бөлек,

Көкли жылқы бир бөлек

Торылы жылқы бир бөлек

Сан жетпейтуғын көп жылқы

Ишинен тулпар табылар,

- деп, Қубығулдың өзин жылқыға жумсап жибереди. Бул үзіндиден Ыәли ханның жылқысы түр-түсине қарап, бөлектенип бағылатуғынын көремиз. Сонда да сан жетпейтуғын жылқыны барып, аралаған Қубығул миниўге сай келетуғын тулпар таба алмай, әкесине:

Миниўиме тулпар жоқ,

Шабан жыйған нең? - деп кейийди.

Сөйтип, әкесиниң көп жылқысынан тулпар таба алмаған Қубығул шешесинен ат таўып бер деп өтиниш жасайды. Баласының кеўилин қыймаған шешеси:

Уллы Қумжай бойында,

Шалғынлы көлдің ойында,

Жетпис қула тулпар бар,

- деп баласын соған жумсайды.

Бирақ, батыр жетпис қуланың ишинен де тулпар таппайды, жылқының саны жетпис емес биреўи кем екенін аңлап қалып, тағы да излеп жүрип:

Күнге қарап жуўсаған

Қулаша атты көреді.

Қубығул ұсы қулаша атты сынай келип, оның өзине сай тулпар екенін билип, қурық салып ұслап алады. Сонда қулаша атқа тил питип, адамдай сөйлеп:

Адастың батыр, сен,- деди,

Бунша адасқан нең,- деди,

Қанша тулпар көп еді,

Қартайып қалған тулпарман,

Бүгінде бәсим кем,- деди,

Шабан менен күшим тең деди.

Усылайынша қулаша ат өзиниң қырық сегіз жасқа шығып, қартайып қалғанын, жорыққа жарамайтуғынын айтады. Жас гезинде әкеси Ыәли менен талай жорыққа шығып, жеңис пенен қайтқанын жыр етеди.

Руксат бер ғаррыға,

Жастың бирин минерсен,

- деп руксат сорады. Деген менен, қулаша атты қатты унатып қалған Қубығул:

Сындыра гөрме сағымды,

Сени минсем, қушарман,

Ақбилек сулыў ярымды,

Оннан минсем бир атты,

Шадыра ханның елине

Жакын күнде бара аламан,

Мийнет шегип бул жолдан,

Қәйтип үйимди таба аламан,

- деп қулаша атқа жалынады.

Улыўма, батырдың өзине миниў ушын көлиги ретинде ғарры атты таңлаўы қазақ эпосына тән емес. «Қубығул» эпосының бир өзгешелиги ұсында - оның бас қахарманы пүткил жылқыны таңлап қарап, ақыр соңында әбден қартайған қулаша атты таңлайды. «Қарасай-Қазы» эпосында ұсыған уксас мотив гезлеседи. - Қарасай батыр «Атамның бирге ант ишкены досты деп» әкеси Орақ минген «Қабан қулақ қара атты» таңлап, мойнына қурық салады [5:127].

Сол ўақытлары қара атқа тил питип, өзиниң Қарасай батырға қарап айтқан узыннан-шубай монологын баслайды. «Айналайын Қарасай, Ғасылың нурдан жараған, Ер Орақтың баласы-ай» деп басланатуғын аттың монологы 66 шуўмақтан турады. Бул көркем монологта да Қулаша аттың монологындағы сыяқлы Қара ат өзиниң Орақ батырдың исенимли жаўынгер досты болғанын баянлайды. Орақ батырдың өзін қалай қәдирлеп-қәстерлегенин жыр етеди. Екеўиниң жаўға шаўып талай жеңiske жеткенин жыр ете келип «Алдымнан қара кетпеди, Артымнан қара жетпеди» деп оғада жүйрик болғанлығын образлы түрде сүүретлейди. Бирақ, Қара ат Қулаша сыяқлы қартайып күш-қуўаты кеткенликтен миниўге жарамай турған жок. Ол Орақ батыр өлген соң ким көринген минип, «қәдирин ҳеш ким билмей», күтим көрмей, «Буўра тартар ҳалы жок» болып қалғанын айтып, Қарасайдан өзін минбеўин өтинеде.

Жаў ишинде қаласаң
Мени минсең Қарасай,
- деп ескертеди.

51 куплеттен туратуғын Қулаша аттың монологы менен Қара аттың монологы мазмуны жағынан жүдә

уқсас - екеўинде де тулпарлар өзлериниң бир гезлери аўзы менен қус алған жүдә жүйрик болғанын, минген батырлардың жан жолдасы, жаўынгер жолдасы болғанын мақтаныш етеди. Еки тулпар да батырлардан өзлерин минбеўин өтинеде.

Жуўмақ. Жоқарыда сөз болған эпосларда аттың адамға уқсаўы процесин (адам сыяқлы сөйлеўи, толғаныўы, қайғырыўы, өтиниўи ҳәм т.б.) ғана емес, сондай-ақ, атлардың белгили бир мораллық позициялары, этикалық, жүрис-туруслық түсиниклери бар екенлигин көриўге болады. Атлардың өзлерин минетуғын батырларды жаў ишинде қалдырып кетпеўи, қара ат ҳәтте, ийеси Орақ батырдың изинен өзи де өлиўи, Қарасай батыр қабан кулақ Қара аттың тилегин орынлап, оны сойыўы, буған мысал бола алады.

Туўынды архаикалық эпосларда да әйемги эпосларда ушырасатуғын ат функциялары, сыйқырлы, қәўендерлик, қоллап-қуўатлаўшылық, жол көрсетиўшилиқ қәсийетлери сақланып қалған. Бирақ, булардың бәри соңғы дәўирдиң түсиниклерине ийкемлестирип, өзгертилген, логикалық сәйкесликлерден айырылғанлығын көриўимизге болады.

Әдебиятлар

1. Гацк В. Предисловие. // Типология народного эпоса. –Москва: «Наука», 1975.
2. Буслаев Ф. Сравнительное изучение народного быта и поэзии. // «Русский Вестник», 1872, октябрь.
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлеми. Қазақ батырлық жырларының поэтикасы. –Алматы: «Ғылым», 1993.
4. Батырлар жыры. 3-том. –Алматы: «Жазушы», 1964.
5. Досмухамедұлы Х. Аламан. –Алматы: «Ана тили», 1991.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳосилавий архаик достонларнинг хусусиятлари муҳокама қилинади. Улар қаҳрамонлик достонларида от образи тимсоли элементларини ўз ичига олған. Архаик мотивларнинг кўплиги сақланиб қолганига қарамай, улардаги от образи қадимги достонлардаги каби индивидуал, мустақил характер даражасига кўтарила олмайди ва бу достонларда фантастик, архаик-мифологик мотивлар кейинги давр тушунчалари нуктаи назаридан қайта қўриб чиқилиб, қайта ишланганлиги айтылади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье речь идет об особенностях производных архаических эпосов. В них вошли элементы воплощения образа лошади в героических эпосах. Несмотря на большое количество сохранившихся архаичных мотивов, образ лошади в них не поднимается в ранг индивидуального, независимого персонажа, как в древних эпосах, и в этих эпосах говорится, что фантастические, архаично-мифологические мотивы пересмотрены и переработаны с точки зрения понятий поздней эпохи.

SUMMARY. This article deals with the features of derived archaic epics. They included elements of the embodiment of the image of a horse in heroic epics. Despite the large number of preserved archaic motifs, the image of a horse in them does not rise to the rank of an individual, independent character, as in ancient epics, and these epics say that fantastic, archaic-mythological motifs are revised and revised in terms of concepts of the late era.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ӘЙЕМГИ МОТИВЛЕР

Ж.Т.Қобланов – филология илимлериниң кандидаты, профессор
Есенов атындағы Каспий Технология ҳәм инженерлик университети
Қазақстан Республикасы, Ақтаў

Т.А.Тортқулбаева – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: антик давр, афсонавий мотив, мифология, фольклор, эьтикод, онг, характер, қаҳрамон.

Ключевые слова: античность, мифический мотив, мифология, фольклор, убеждения, вера, сознание, характер, герой.

Key words: antiquity, mythical motif, mythology, folklore, beliefs, faith, consciousness, character, hero.

Кирисиў. Көп әсирлер даўамында қазақ үлкеси сиясий, социаллық, мәдений ҳәм әдебий байланыслар мэканы болып келген. Әйемги заманларда мәмлекеттиң шегарасы ҳәзиргидей болмаған, соның ушын да әйемги адамлардың билим ҳәм түсиниклери

де жеке бир халықтың баҳалы мүлки болған руўхый дүнъясы болмаған.

Тарийхый-мәдений байланыслардың нәтийжесинде әйемги сюжетлер менен образлар бир елден екінши елдиң шығармаларына кирген. Әлбетте, бүгинги күни

әйіемги түсиниклер грек, қазақ хәм басқа да халықларға ортақ болғаны сөзсіз.

Тийкаргы бөлім. Европадағы жазба әдебияттың дәслепки үлгиси әйіемги Грецияда пайда болыуы, бизиң эрамызға шекемги III әсирде Рим мәдениатының қәлиплесип, раўажланыуына тийкар болды. Әйіемги халықлардың мәдениаты менен әдебиятын «антик» атамасына байланыстырып қарайтуғын болсақ «Антика» (antigus) сөзи латын тилинен аударылғанда "әйіемги," "ески" деген мәнилерди аңлатады.

Әйіемги Рим хәм Грек әдебияты антик әдебиятқа тийисли. Деген менен, әйіемги естеликлердиң көпшилиги сақланбаған, сақланып қалғанларының арасында бизиң дәуиримизге толық жетип келгени жүдә аз. Грек әдебиятының әйіемги версияларынан бизиң дәуиримизге Эсхил, Софокл, Еврипид хәм Аристофан шығармалары жетип келген.

Әйіемги дәуирдеги грек жазыушылары мифологиялық характерди қахарманлық пенен адамгершиликти улығлау, танысу мақсетинде өз шығармаларына тийкар етти. Эсхилдиң «Орест» трилогиясы, «Шынжырланған Прометей» трагедиясы, Софоклдиң «Эдип патша», «Антигона», «Электра» трагедиялары, Еврипидтиң «Ипполит», «Медея» трагедиялары буның дәлили деп айтыуға болады. Мифологиялық мотив, мифологиялық көзқарас грек классик әдебиятының ең баслы сыпаты, ең әхмийетли белгиси болып есапланады.

Антик дәуірлерден әйіемги түркий жазба әдебий естеликлердеги мифлик мотивлерди VII-VIII әсирлердиң бахалы гэзийнеси болғанын Орхон жазба естеликлеринен көремиз. Бул әдебий мийраслар әйіемги түрк қағанлығы тарийхы, экономикалық, сиясий хәм социаллық шараяты менен бирге, қағанлық курамындағы руў-қәуимлердиң исениминен, улыўма алғанда, түркий мифологиядан бахалы мағлыўмат береді.

Бизге белгили, антик әдебият дегенде илимде грек, рим әдебиятын таныу қәлиплескен. Бундай түсиниклерден ең әйіемги, дәслепки әдебият деген түсиниклер жүзеге келиуи керек емес. Себеби, ең әйіемги, дәслепки әдебият Бобил, Мысыр хәм әйіемги Шығыс әдебиятында да бар екенлиги мәлим.

Әйіемги дәуирдеги грек-рим әдебияты буған шекемги Бобил хәм Мысыр әдебиятының алдыңғы үлгилеринен, жетискенликлеринен пайдаланып, өз әдебиятына синдирип отырғаны анық. Бул халықлардың дәслепки әдебий естеликлериндеги мотив, сюжет, образлардың басқа да еллерге ортақ болғанлығы дәлилленген.

Антик әдебиятты Грек-Рим әдебияты менен байланыстырған болса да, Шығыс еллериндеги цивилизация хәм мәдениаттың бас бесиги болғанлығы белгили. Грек-Рим әдебиятының жергиликли үлгилери көп сақланып қалған хәм бүгинги күнге шекем дүнья әдебиятында сийрек ушырасатуғын, қайталанбас әдебият болып есапланады. Әйіемги грек шайыры Гомердиң «Илиада» хәм «Одиссея» поэмалары буны дәлиллейди [1:11]. Бүгинги күнге шекем халқымыздың фольклорлық санасында сақланған антик әдебиятқа

сәйкес мотивлерге изертлеулер жүргизилгени менен, елеге шекем сырлы түрде, толық үйренілмеген тәреплери баршылық.

Миф – әйіемги жәмийетлик сананың тийкаргы формасы сыпатында, дин, сиясат, көркем өнер, әдеп-икрамлылық сыяқлы кубылыслардың белгилерин өзінде сақлайды. Мифлерде тәбият хәм инсанның бирлиги, өзін қоршап турған орталықтың анық антропоморфизациясы, тәбияттағы зат хәм кубылыслардың адам сыяқлы руўхы, сезимлери, пикирлери бар екенлиги хаққында түсиниклер орын алған.

Миф – анық бир тарийхый ўақытта, белгили бир географиялық кеңисликте, анық бир сиясий-мәдени, социаллық, шаруашылық шараятында жасап атырған адамзат жәмийетиниң, сол орталық хаққында, оның қалай, неге пайда болғанлығы, оның не себепли пайда болғанлығы, инсанға тәсир етиўши сыртқы хәм ишки күшлери хаққында, бул жәмийеттиң этираптағы орны, дәрежеси хаққындағы түсиниклердиң жыйынтығы» [2:21]. Яғный, миф – әйіемги жәмийетлик турмыста жасаған адамлардың дүнья, тәбият хаққындағы билимлериниң көриниси. Илимде мифке, мифологияға берилген анықламалар көп хәм жүдә кең.

Қазақ халық аўызеки әдебиятындағы мифлик жанрлар хаққында фольклортаныўшы алым С.Қасқабасов: «Стадиялық көзқарастан қарағанда, қазақ мифи – әйіемги жәмийетке хәм австралиялылар менен африкалылардың, түслик азиялылар менен Америка халықларының әйіемги мифи хәм әйіемги Греция, Рим мифлериниң арасындағы аралық жанр» – деп түсиндиреди [3:238].

Мифлер, қазақ илимпазларының изертлеулеринде жетерли дәрежеде көп үйренілген. Олар дәслепки қазақ алымы Шоқан Шыңғыс улы Уәлийхановтан баслап, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғулан, Е.Турсынов, Р.Бердибаев, О.Сулейменов сыяқлы изертлеуши алымлар саналады.

Ахмет Байтұрсыновтың пикиринше: мифлер – ең алды менен тәбиятта жүз берип атырған хәр түрли өзгерислердиң (самал, даўыл, гүлдирмама, күн тутылыуы, қуйын хәм т.б.) хәр қайсысының тасасында соны ислеуши ийеси бар деп түсинген әйіемги адамзаттың тәбият кубылысын танымаған халда шығарған ертеклери, ертеқ сыяқлы гүрриңлери.

Тәбияттағы кубылыслардың ийеси (күн, таў, самал, суў, көл ийеси т.б.) болады деп ойлаған әйіемги мифлерди фольклортаныўшы-алым С.Қасқабасов дәслепки жәмийетте пайда болған руўх-ийелик ески мифлерге жатқарады. Әйіемги исенимлерге тийкарланған фольклордың гейпара дәслепки жанрлары мифлик исеним хәм түсиниклер тийкарында пайда болған.

Әйіемги грек әдебияты динниң раўажланыу дәрежесиниң ең бир шокқысындағы мифологияға жүдә жақын келеди. Жәмийеттиң кешиккен, раўажланыудың артта қалған басқышындағы ески антроморфлық политеизм (адам минези менен келбетине сәйкес көп динлер) барысында шексиз мифлик хәм қудайлар хаққында дөретіўшиликке айқын еркинлик берген дәуирге жүгинеди.

Тәбиятты жоқары қойыу, құрмет көрсетуі әйемги түркий халықлары мифлерінде әхмийетли орын алады. Шоқан Уәлиханов шаманизм хәккында сөз ете отырып, оның пайда болыуы тәбиятқа жеке хәм улыўма сыйыныу менен байланыслы дейди. Тәбияттағы кубылыс пенен затлардың барлығы адамзат сыяқлы тиришиликти етеди, өмир сүреді деген түсиниктиң өзи руўх пенен тәбиятты тең деп түсиниу исеними менен туўылған. Әйемги түркий мифологиясының тағы бир өзгешелиги – әрўаққа, руўхқа сыйыныу, олардан жәрдем күтиу, мәдет тилеу. Әйемги түркий халықлардың муқаддес шаңырағындағы қазақлардың руўхқа, әрўаққа сыйыныу, табыныу исеними хәккында Шоқан Шыңғыс улы «Тәңири» (Қудай), «Қазақлардағы шаманизмнің қалдығы» мийнетинде сөз етеди. «Әрўақ – ата-баба руўхы, басқа қыйын-қыстау ис түскенде, жан қыйналғанда: «Әрўақ, қоллай гөр, қолтығымнан демей гөр» деп айтады... Әрўақлардың руўхы бар деп, әйемги жерлерди баспайды» [4:59]. Шоқан әрўақлар қудиретли тилсим күш иелери сыпатында тирилерге жәрдемлеседи деген исеним тийкарында оларға бағышлап құрбанлық шалынатуғынлығына өзгеше тоқталады. Күшлилер менен уллылар о дүньяға атланғаннан кейин қудиретли, қәсийетли әрўаққа айланады. Мәселен, Баба Түкли Әзиз – көзи тирисинде қәсийетли, кийели әўлийе сыпатында жасаған. Әрўақларға табыныу әйемги саклар жасаған дәўирде пайда болып, қәлиплескен исеним. «Жерлеу үскенелерине қарағанда, әйемги сакларда ата-баба руўхына, әрўағына, руўлық-шаңарақ ағзаларына, әўлийелерге сыйыныу дәстүрлері болған». Әрўақтың қәхәринен қорқыу, оларды құрмет етиу бүгинги күнге шекем сақланып қалған исеним.

"Адам ишки руўхый пазыйлетлерин анық таныу ушын өз әтирапын руўхландырып, сол арқалы өзін билиу хәм таныуға жол ашқан. Буны илимде антропоморфизм деп атаймыз. Антропоморфизм (грекше, - "түр, форма" хәм "адам" деген мәнислерди билдиретуғи сөзлерден алынған) өсимликлер хәм хайўанатларға хәм де тәбияттың басқа да түрли кубылысларына адам сыпатлары менен минези тән деп түсинетуғын ески заманнан бери қиятырған түсиник. «Антропоморфизм» дегенимиз мифология раўажланыуының ең кейинги дәрежеси болып саналады. Әйемги, дәслепки дәрежеси – зооморфизм (бунда адамлар өзиниң ата тегин жаныўарлардан, хайўанатлардан таратқан). Ярым хайўан, ярым адам көринисиндеги кубылыслардың көркем образға айланыуында гнесеологиялық мәнис, мазмун бар. Кентавр, төбекөз (циклоп), суў периси (русалка) усыған дәлил бола алады.

«Сана болмысы» атлы мийнетинде Ғарифолла Есим: «Қудайлардың бундай дизими ўақыттың өтиуі менен, қоңсылас жатқан еллердің культлары хәм мифлердің

тәбиятынан көбейе береді хәм олардың усы түс-турпаты, атрибутлары менен атлары, белгилери, атқаратуғын анық хызметлери, орын өзгешелиги менен жәмийетлик социаллық силкинуіден өзгериске ушырап отырады», - деп бул мәселе хәккында өз пикирлерин билдирди [4:31].

Қахарманлар қатарының жүдә бийикте көриниуі, мифлердің сюжети хәм усы көринистің сол түрінде қалыуына ақсүйеклер, басшы ўәкиллери барынша қоллап-қуўатлады.

«Аз ғана раўажланған бундай мифологияда әйемги әўлад – тәңрилер, яғный, қудайлар, оннан кейинги әўлад – алплар (албаслылар, иргежейлилер), соңғы әўлад – адамлар» деп Серикбол Қондыбай «Гиперборея: түс көрген заман шежиреси» деген китабында айрықша атап өтеди.

«Улыўма усындай дүньялық мифологиядағы «әўладлар» байланысы былай келтириледі:

Биринши әўлад – тәңрилер, яғный, қудайлар әўлады. Буны «Түп - ана» дәўири (басқышы) деп атайды. Олар әдетте, бир ямаса еки тири бендеден тарайды.

Екинши әйемги әўлад - «аралық яки орта әўлад» - иргежейлилер, кубыжықлар, алплар хәм тағы да басқа сол сыяқлылардың әўладлары. Усы әўладтың баянлауы турақсыз, себеби алплар гейпара әйемги мифлерде қудайлардың қатарына қосылғаны менен, қудайлардың базы биреулері сол «аралық яки орта әўладқа» киреди.

Үшинши яки соңғы әўлад – адамлар болып саналады.

Гесиодтың ямаса Гомердің дәстанларындағы қудайлар дүньяны жаратыушы емес, олардың өзлери де адамзат сыяқлы түрде деп көрсетиледи. Греклердің әйемги натурфилософлары әйемги мифологияға жүгиниу нәтижесинде өзлериниң космогониялық теорияларын ойлап шығарады. Натурфилософлардың түсиниклерине жүгинсек қозғалыс, материя менен кеңисликти мифологияда Эрос (мұхаббат), Гея (жер) хәм Хаос жаратқан деп келтиреді.

Жуўмақ. Қазақ халқының әйемги әдебияты хәм әдебий естеликлерин үйрениуде улыўма жуўмақлар бар болса да, оның дереги Шығыста, қазақ халқының әйемги әдебий усылларында екенлиги хәккындағы жуўмақлар толық анықланбағаны бизге белгили. Қазақ әдебиятының бай мийрасында әйемги мотивлер көп ушырасады, олар антик мотивлер менен бирдей образ хәм сюжет динамикасына ийе.

Солай етип, әдебий системамыздағы мифлик тараўдағы изертлеулер, бир жағынан алып қарағанда, сол фольклорлық әдебият үлгилери менен тығыз байланыслы болса, екинши тәрепинен, буның астарында көп сырлардың жасырынып жатқанлығын, оның түпкилики изертлеу пайытында ғана ашылатуғынлығын аңдаймыз.

Әдебиятлар

1. Қобланов Ж. Антикалық әдебиет. – Алматы: «Nur-Press», 2018.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-кітап. – Алматы: «Арыс», 2008.
3. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: «Аударма», 2002.
4. Есімов Ғ. Сана болмысы. 10-кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мифларнинг когнитив табиати ва уларнинг таснифи контекстида билдирилган фикрлар таҳлил қилинади ва муҳокама қилинади. Кўриниб турибдики, антик давр маданияти ва адабиёти инсоният жамиятида алоҳида ўрин тутади. Мақолада антик давр ҳақида умумий маълумот берилган ва унинг қозоқ адабиётидаги ўрни тушунтирилган. Шарқ халқлари меросида қадимий нақшларнинг кўп учраганлиги долзарб асарлардан келтирилган ва муҳокама қилинган. Қозоқ халқининг қадимий адабиёти ва адабий ёдгорликларини ўрганишда умумий хулосалар мавжуд бўлса-да, унинг манбаи Шарқда, қозоқ халқининг қадимги адабий анъаналарида эканлиги ҳақидаги хулоса тўлиқ ишлаб чиқилмагани маълум.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются и рассматриваются мнения, высказанные в контексте познавательной природы мифов и их классификации. Понятно, что культура и литература древности занимают особое место в человеческом обществе. В статье дается общий обзор античности и объясняется ее место в казахской литературе. Тот факт, что античные мотивы в изобилии встречаются в наследии восточных народов, представлен и обсуждается из реальных произведений. Хотя в исследованиях древней литературы и литературных памятников казахского народа есть общие выводы, известно, что вывод о том, что ее исток находится на Востоке, в древних литературных традициях казахского народа, до конца не разработан.

SUMMARY. The article analyzes and examines the opinions expressed in the context of the cognitive nature of myths and their classification. It is clear that the culture and literature of antiquity occupy a special place in human society. The article provides a general overview of antiquity and explains its place in Kazakh literature. The fact that ancient motifs are found in abundance in the heritage of the Eastern peoples is presented and discussed from real works. Although there are general conclusions in the studies of ancient literature and literary monuments of the Kazakh people, it is known that the conclusion that its source is in the East, in the ancient literary traditions of the Kazakh people, has not been fully developed.

УДК: 821.51

АЙТЫС ЖАНРЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ

К.Г.Матимов – *филология илимлари бойынша философия докторы*

Әженияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, саънат, импровизация, импровизатор, шоир.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, поэт.

Key words: literature, folklore, improvisation, improviser, poet.

Кирисиң. Қарақалпақ фольклорында айтыс еки тәрәптиң бир-бири менен сөз жарысына түсиуи болып табылады. Айтыс жанрында руў-қәўим, халық, миллетлердиң өзине тән этнографиялық өзгешелик-лери, жетискенлик-лери гейде ерси көринген ис-хәрекетлери сөз етиледі. Айтысқа түскен шайыр өз қәўиминиң, халқының мәплерин қорғайды, миллий көркемлик дүньясын, қәдириятларын, салт-дәстүрлери, жасаў шараятларын, социал-экономикалық турмысын, бийлер, байлар хәм батыр жигитлерин, гөззал, сулыў қызларын көклерге көтермелеп мақтайды.

Айтыс импровизациялық уқыпты талап етеди, бундай талант болмаса айтысқа түсе алмайды. Импровизатор шайыр жазып отырмай-ақ, турған жеринде шығарманы яки қосық текстин ядтан шығара береді. Импровизациялық қәсийет, әсиресе, айтыс жанрында әдебий қубылыс болып, бундай талантқа ийе болған дәретиўши тулғаны халық тилинде төкпе шайыр деп атаған. Импровизациялық усыл ертедеги халық аўызеки дәретиўшилигинен саға алып, бүгинги дәўирге шекем жазба әдебиятта да, ал хәзирги дәўирдеги өмир сүрип атырған көркем аўызеки әдебиятымызда да даўам етип киятыр.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Әдебиятшы алым К.Алламбергеновтың көрсетиўинше «...айтыс жанрының импровизация дәстүрине тийкарланғанлығынан көринеди. Себеби, төкпе, суўырып салыў талант пенен шын жүректен қуйылып шыққан жыр, қосық халықтың кеўлине қонымлы болып келеди, халық бундай қосықларды ұмытпастан узақ ўақыт ядында сақлайды» [2:17].

Қарақалпақ әдебиятында хәм фольклорында импровизация дәстүри ерте заманлардан киятырған әдебий қубылыс болып, бул ҳаққында дәслепки пикир айтқан алымлардан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, К.Алламбергеновларды айрықша атап өтсек болады. [4,1,8,9,10,11,12,2].

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде импровизациялық қубылысты биринши рет Н.Дәўқараев өзиниң илимий мийнетлеринде халықтың көркем аўызеки дәретиўшилигинде оның, әсиресе, айтыс жанрында хәм жыраў-шайырлар, бақсылар, шешенлер дәретиўшилигинде бар екенлигин атап өтеди [4:96]. Бирақ, халық тилинде импровизациялық көркем әдебий қубылыс «төкпе шайыр», «ақпа шайыр» деп атап келинген. Мине, усы халықлық термин менен Н.Дәўқараев: «...Соппаслы Сыпыра жыраў, Жийренше шешен, Жийен жыраў, Нурабылла сыяқлы жыраў-шайырлар, бақсылар хәм Тыным қатын, Қулымбет, Атамурат, Қыдырғияз, Есенгелди сыяқлы ақпа шайырлар болған» [4:97] деп атап өтеди. Демек, импровизациялық көркем әдебий қубылысқа ийе болған шайыр яки жыраў, ол бақсы яки шешен болсын хәзир жуўабый талантлы адамды ақпа шайыр деген атама менен жүриткен. Ал, қазақ әдебиятында бундай талантқа ийе болған адамды ақын деп атаған. Бундай көзқарас белгили қазақ жазыўшысы С.Муханов «Айтыс және ақын» мақаласында «қазақтың аўызеки халық дәретиўшилигинде ақынлық атақ тек айтыста ғана табылады, көпшилик алдында тосаттан бирден сөз таўып өз ойын өткирлеп айта билген, екінши ақын менен айтыстың бәйги атындай озып шыққанлары ғана

ақын деп аталған» [12:4] деп көрсетеді. Демек, қазақ әдебиятында ақын дегені импровизациялық қасиетке иіе болған адам түсинилсе, қарақалпақ әдебиятында буны төкпе шайыр, ақпа шайыр деп атап келген.

Талқылаулар хәм нәтийжелер. Қарақалпақ әдебияты тарийхында импровизациялық қасиетке иіе болған таярлықсыз, сууырып салыу, төкпе талантқа ерисіу қалай өз-өзинен болады деген сорау тууылыуы мүмкин. Ол, бириншиден, АллаТалла тәрепинен берилген талант, сый болса, екиншиден, ол бәрхә көркем сөз байлығын жыйнайды, онда таяр схема, поэтикалық форма болады. Үшиншиден, халық ғәзийнеси – көркем аўызеки дөретиўшилигин бәрхәма үйренип жүреді. Төртиншиден, халықтың турмыс тәризин, хәр бир тарау адамларының жетискенлиги хәм кемшилиги, адамлардың минез-кулқын үйренип жүреді. Мине, усындай қасиетлер шайырдың дөретиўшилиқ, атқарыўшылық тәжирийбесинде кәлиплескеннен кейин екинши бир әдебий тулға менен айтысыуға қоркпастан түсе береди.

«Айтыс ақынның тапқырлық өнери, шайырлық шеберлиги, билими, ой-өрисиниң тереңлиги де сезилип, журтшылық сынынан өтеди; сууырып салып айтып шынығып, оны ақынлық (шайырлық) өнер дәстүрине айландырыўдың да импровизация ушын әхмийети үлкен» [5:30].

Айтысқа түскен еки шайырдың айтыста жеңиуи, жеңилиуинен де ең әхмийетли мәселе сөз, саз хәм хәрекет (актёрлық) өнерлериниң синкретикалық бирикпеси қарасып тамаша бериуи менен айрықша бахаланады. Демек, шайырлар айтысы процесинде сахна (театр) өнериниң үлгилери көзге тасланады.

Айтысқа түскен импровизатор шайыр да көркем сөздің импровизациялық өнерлериниң жанапайшы кураллары болған саз әсбаплары (қобыз, дуўтар, домбыра хәм т.б.) менен бир комплект жағдайда атқарыу процесинде импровизацияның тәбийй формаларын көриўге болады. Базы жағдайларда айтысқа түскен импровизатор шайырдың да өзи өзиниң дөретиўшилиқ талантында тәкирарланбас, қайталанбас поэтикалық формалардың қосық болып тууылыуын сезбей де қалады. «Ақынның (шайырдың) кеўил дүньясында, дөретиўшилиқ қыялында толғағы жетип, күйи шертилип жүрген темасы болса, ол туўралы өлен-жыр минсиз, сулыу, терең ойлы болып шығады, және ақын (шайыр) бөгелмей шалқып кетеди» [5:37]. Соны да айтып өтиу керек, қолына саз әсбап алғаны менен, бурын айтыс өнериниң дәстүрлик жолын толық билмеген шайыр айтыса алмайды хәм импровизация усылынан шебер пайдалана алмайды. «Импровизация менен өлең (қосық) айтыу ақынның (шайыр) жаратылысында тууылыуынан бирге келетуғын қасиет емес, ол да бурынғы дәстүрге, шынығыуға, үйрениўге байланыслы өнер» [5:27]. Шайыр импровизатор халықтың миллий руўхый көркемлик дүньясын, мәдениатын, руўхый-психологиялық жағдайын, тарийхий-этнографиясын, философиялық ой-пикир дүньясын терең билиуи айтыс ушын үлкен әхмийетке иіе болады. Соның ушын да, қазақ алымы Е.Исмаилов: «Өмирди аз билетуғын ой-өрис тар ақын, таланты

қанша зор болса да, айтыс үстинде, сууырып салма өлең айтыуда сүрнигеди, утылады, бир силтеуи, бир серпиуи кем соғып отырады» [5:27]- деп көрсетеді. «Импровизациялық дөретиўшиликте айрықша көтеринки кеўилли жағдай керек ямаса ақынды (шайырды) қайрап салып, ақынлық шабытқа түртки болатуғын ништерли, ызалы ўақия керек» [5:32].

Айтыс өнери әдебият тарийхында айрықша орын тутып, халық мәдениаты тарийхында узақ дәўирлерден баслап тамыр урып импровизация усылы менен қәлиплесе раўажланды. Айтыс өнериниң үлгилери, дәстүрий жолы түркий халықларының көпшилигинде, әсиресе, сол халықлардың ишинде қарақалпақ, қазақ, қырғызларда дәстүрге айланған әдебий кубылыс. Бул жанр қарақалпақ хәм қазақ әдебияты тарийхында көркем формалық, синкретикалық хәм импровизациялық жақтан айрықша раўажланған хәм толық қәлиплескен.

Айтыс синкретикалық өнер болып, оның көп қырлы белгилерин қазақ алымы Ә.Қоңыратбаев: «...бурынғы айтыс шайырлар импровизациясында төрт түрли өнери бирлесип, ол синкретизм аңғарында көринген: 1) Олар асқан импровизатор болған, буны сөз өнери деймиз. 2) Теңдеси жоқ күйши (домбыра, қобыз) болған, буны музыкалық импровизация деймиз. 3) Әжайып атқарыўшы (солист, артист) болды. 4) Заман, ел жайын терең толғайтуғын үлкен ойшыл, устаз болды» [7:25] деп көрсетеді.

Айтыс жанры түркий халықлар әдебияты хәм фольклоры тарийхында жүдә узақ дәўирлерден ертедеги көркем аўызеки жырларынан саға алып, сөз, саз хәм хәрекет (актёрлық) өнерлериниң синкретикалық белгилерин қамтып алған импровизациялық усыл менен атқарылатуғын өзине тән болған стиль хәм көркем поэтикалық формасы менен ажыралып турады. Ерте заманларда айтыс жанрының идея-тематикалық, көркем поэтикалық, композициялық, синкретикалық, импровизациялық белгилери жүдә әпиўайы болған. Ал, соңғы дәўирлерде XIX-XX әсирлерде әдебият тарийхында бул жанрдың хәр тәреплеме күшли раўажланғанын көриўге болады.

Айтыс жанрының ерте дәўирлердеги излери Махмуд Қашқарийдің «Девану луғат-ит түрк» («Түркий тиллериниң сөзлиги») шығармасындағы «Қыс пенен жаздың айтысы» әйемги фольклорымыздағы тотемизмге тийкарланған аўызеки әдебият үлгилери (бәдик, гүлапсан), төрт түлик малдың жылға таласыуы ҳақындағы жәниўарлардың бир-бири менен сөйлесиу (қой менен ешкениң айтысы хәм т.б) жырлары (айтыслары), салт-дәстүримиздеги хәўжар қосықлар-рында көринеди. Соның менен бирге, айтыс жанрының түркий халықлар фольклоры хәм әдебияты тарийхынан тысқары дүнья жүзилик әдебий процессте жүдә ерте заманлардан бизиң эрамызға дейинги V әсирде-ақ грек әдебиятында Эсхил, Софокл сыяқлы шайырлар бир-бири менен айтысқа түскен. Бундай шайырлар айтысы Батыс Европаның Орта әсирлериндеги келтлердің филлеринде де, сол түслик Францияның труверлеринде де Скандинавия, ертедеги Иран, Ҳиндстан еллериндеги шайырлар мушойраларында да болған [2:19].

Ерте дәуірлердеги айтыс қосықтары (жууап айтыстары) халқымыздың турмыс тиришилиги, салт-дәстүрлері менен сыбайлас болып, халықтың жыйналған жерінде яғни той мерекелерде, байрам сейиллерінде жас жигит-қыздардың гештек-отырыспаларында атқарылатұғын хәм оны атқарушылар шайыр тәбиятлы импровизатор бақсы-жыраулар, хәуескер хәзир жууабый дилуар, шешен жигит-қызлар болған. Бул айтыс қосықтары (жууап айтыстары) айтыс өнериниң ең дәслепки үлгилери болып, жыйналған халықтың кеуил-кейпиятын көтериу, руухый дүньясын, эстетикалық талғамын оятуу, мораллық, этикалық ой-пикир сезимлерин қәлиплестириу, ойын-зауық, тамаша хәм күлдириу мақсетинде болған. Мине, усы жууап айтыстары профессионал айтыс өнери: шайырлар айтысының қәлиплесиуінде тийкарғы орынды тутқан. Және де қарақалпақ әдебияты тарийхында шайыршылық кәсиптиң жыраушылық өнерден (поэзиядан) жекеленип, ажыралып, профессионал шайырлық өнердиң (сөз өнери) тууылыуы менен де шайырлар айтысы әдебиат майданына келген. Сол себептен әдебиатшы алым К.Алламбергенов: «Шайырлар айтысы – қарақалпақ әдебиятында шайыршылықтың келип шығыуы менен тиккелей байланысы бар поэзиямыздың жетекши жанрларының бири» [2:17] деп көрсетип өткени де бийкарға емес.

Жууап айтыстары – халқымыздың көркем ауызеки дөретпелериниң ишине ең қызықлы жанр болып, тийкарынан, импровизациялық өнердиң ямаса усылдың тууындысы болып табылады. Той-мерекелерде улыума қыз-жигитлердиң танысуу ушын арнаулы шөлкемлестирилген гештек-отырыспаларда саз-сәубет пенен бирге жууап айтыстары дәстүрге айланған. Атқарушылары, тийкарынан, жигитлер менен қызлар, жигит ағасы, қыз жеңгелери болған. Айтыстың мазмұны жаслардың күнделикли турмысы сөз етилип хәзиллесиуге, баскыласуға бейим болады. Әсиресе, сөз қәдири, сөйлеу мәдениаты, таланты, ақыл-парасаты, сөзге шешенлиги айрықша баҳаланған. Жууап айтыстарында қыз бенен қыздың ямаса жигит пенен жигиттиң жеке жыныслық айтыс дәстүри улыума ушыраспайды. Көбинесе, жыныслық халда қызлар бир тәреп, жигитлер бир тәреп болып та айтысуу кубылысы байқалады.

Жууап айтыстарында қыз астарлы поэтикалық сөз бенен тийип, илип сөйлесе, оған жигитлерден бири ылайықлы поэтикалық сөз бенен жууап қайтаруу керек. Жууап айтыстарының дәстүринде жууаптан жеңилиу уят саналған [4:131]. Гештек-отырыспаға қатнасушы жигит-қызлар рухсатсыз кирген айып,

жууапсыз шыққан айып саналған [9:136]. Жууап айтыстарындағы «Дегішпели жигит дегішпеге келеди, дегішпесиз жигит гөже ишпеге келеди» деген қатарлар да тастыйықлап тур. Мысалы:

Жигит: – Қосық айтсам барлығын күлдиремен,
Жүйрик тайды қонаққа миндиремен,
Қызық-қызық жууаптан айт, шайыр қыз,
Шайырлығымды мен сонда билдиремен.

Қыз: – Тақыядағы нағышты тартыппедиң?
Қара нарға жүгинди артыппедиң?
Тәреп болып айтысқа келеғапсыз,
Бир-еки ауыз тойларда айтыппедиң? [6:278].

Бул мысалға алынған жууап айтысында қыз бенен жигиттиң жеке жууап айтысы көзге тасланады. Жигит қызды сөзден жеңиу ушын өзін көтермелеп, «қоразлардың ишиндеги дәкең келди» десе, қыз сыпайы, мәдениатлы сөзлер менен оның пәтин қайтарады. Бундай айтыстарда жеңиу ушын ямаса дилуарлық пенен терең мәнили, ақыллылық пенен жууап қайтарыу хәр бир айтыскер жигиттиң де қыздың да импровизациялық талантына байланысly. Сөз өнериниң бийик шыңы шынлық. Қандай жүйрик, тапқыр, импровизатор шайыр, жууабый айтыс шебери болса да, бетпелбет бәсекилескенде ҳақыйқатлықтан, шынлықтан бет бура алмаған. Мине, мысалдан көринип турғанындай, жигит қаншама жууабый болғаны менен шынлықтан қашып қутыла алмаған.

Жууап айтыстары жәмәтлик жанр сыпатында пайда болып, тарийхый рауажланыу барысында жигит пенен қыздың поэтикалық жеке жууап айтысына айланған. Жәмийеттиң тарийхый рауажланыуы нәтийжесинде жууап айтыстары тийкарында профессионал шайырлар айтысы келип шыққан.

Шайырлар айтысы гештек-отырыспалардағы, қыз жигитлердиң танысуу кешелериндеги дәсме-дәс жууап айтыстарынан тийкарғы өзгешелиги еки тәрептиң (шайырдың) бир-бириниң дүнья таныу қәбилетлерин, ақыл-ой дүньясын, инсаний пазыйлетлерин, руухый-психологиялық шыдамлылығын сынап көриу, жәмийет ушын зәрүр болған кубылыстардың шешимин табыудан ибарат болған.

Жуумақ. Улыума айтыс қарақалпақ фольклорының әдебий-музыкалық өнериниң айрықша бир түри сыпатында баҳаланады. Фольклор сөз, саз хәм хәрекет (актёрлык) өнерлерин өзінде жәмлеген синкретикалық белгилери менен баҳаланады. Мине, усы фольклорлық дөретпе болған айтыс импровизациялық өнердиң жеми-си болып табылады. Айтыста халықтың үрп-әдети, салт-дәстүри, турмысы, дүнья танымы, эстетикалық, руухый, философиялық көзқараслары сәуленеди.

Әдебиатлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Аллаамбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1993.
4. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Исмайлов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
6. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) 88-100 – томлар (94). – Нөкис: «Илим», 2015.
7. Қоңыратбаев Ә. Эпос және оның айтыушылары. – Алматы: «Қазақстан», 1975.
8. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
9. Максетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

10. Пахратдинов Э. Роль назначения творчество народных шаиrow в становлении и развитии каракалпакской советской литературы. – Нукус: «Каракалпакстан», 1976.

11. Пахратдинов Э. Садық Нурымбетовтың творчестволық жоллары. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1976.

12. Пахратдинов Э. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығыу тарийхынан. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1980.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада айтышув (айтыс) жанри ва унинг қаракалпак фольклориде адабий-музыкаий санъатининг алоҳиде бир тури сифатида ўрганилади. Айтышув жанри импровизацияга асосланиб, шоирдан сўзга чечанлик, топқирлик, шоирлик маҳоратини талаб этади. Бу жанр сўз, музыка ва ҳаракат (актёрлик) санъатларини ўзида жамлаган синкретик белгиларини сақлаган импровизация санъати эканлиги ифодаланади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье жанр поговорки (айтыс) исследуется как особый вид литературно-музыкального искусства каракалпакского фольклора. Речевой жанр основан на импровизации и требует от поэта красноречия, изобретательности, поэтического мастерства. Этот жанр называют импровизационным искусством, сохраняющим синкретические черты слова, музыки и движения (актера).

SUMMARY. In this article, the genre of saying (aytys) is studied as a special type of literary and musical art of Karakalpak folklore. The speech genre is based on improvisation and requires eloquence, ingenuity, and poetic skill from the poet. This genre is said to be an improvisational art that preserves the syncretic features of words, music and movement (acting).

УДК: 821.51

O.ÁBDIRAXMANOVTIŇ SATIRALÍQ SHÍĠARMALARÍNDÁ OBRAZ JASAW SHEBERLIGI

A.B.Seytbekov – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: yozuvchi, obraz, yumor, janr, adabiy turlar, satira, qissa, epik asar.

Ключевые слова: писатель, образ, юмор, жанр, литературный жанр, сатира, повесть, эпическое произведение.

Key words: writer, image, drama writer, genre, play, tragedy, story, epic novel.

Kirisiw. Ana tiliniń qúdiretinen óz ornında qollanıw jazıwshı ushın úlken juwapkershilik esaplanadı. Sebebi, ana tilde bayanlanǵan dóretpede xalıq xarakteri sáwlelenedi. Ilimpaz Izzat Sulton pikiri menen aytqanda “Xarakter (obraz) málim bir dáwirge, ortalıqqa, kásipke, jınısqı kırıwshı insańǵa tán ózgesheliklerdi kórsetedi. Xarakterde jazıwshınıń adamlarǵa hám ómirge múnásibeti, turmıslıq hádiyselerge bergen estetikalıq bahası ashıq-aydın kórinedi. Xarakter avtorınıń estetikalıq idealı tasıwshısıdur” [1:199].

Jazıwshı Orazbay Ábdıraxmanov basqalar tákirarlay almaytuǵın óz stiline, kórkem sóz qollanıw sheberligine, óz jolına iye dóretilwshı sıpatında belgili. O.Ábdıraxmanovtıń dóretpelerinde de obrazlar sonday janlı dóretilgen, obrazlardıń prototipleri óz ómirimizde de ushırap turatuǵınday seziledi.

Tiykargı bólim. Alpısınshı jılları óziniń tán qalarlıq timsalları menen ádebiyatimizǵa kirip kelgen Dáwlen Aytmuratovtıń satira janrındaǵı, ásirese, onıń sóz saylawdaǵı sheberligi, bálkim, Orazbay Ábdıraxmanovqa da órnek bolǵan bolsa itimal. Bir awız sóz benen-aq qaharmannıń obrazın ashıp taslaytuǵın sózler, sóylemler, Orazbay Ábdıraxmanovtıń gúrrińlerinde de ushırasadı.

Jazıwshınıń sóz saplaw boyınsha tapqırılıǵın derlik hár bir gúrrińinde ushıratıwǵa boladı. Onıń “Ósim keselligi” gúrrińinde burın kolxozda tabelshi bolıp isleytuǵın Qulmurat degen jigit sırttan oqıp, muǵallım boladı. Ol dáslepki sherekte sabaqtan durıslap bilmeytuǵın eki balaǵa tómén baha qoyadı. Biraq, onıń bul isiniń mektepti artqa tartıp turǵanı, sol sebepli direktordan esitken aqireti, bunı esine kirgizip qoyadı. Kelesi sherekte hámme bala tolıq úlgeredi hátte kereginen ziyat.

..... *Direktor sherektiń juwmaǵın kórip otırıp, Qulmuratqa alarıp bir qaradı.*

- *Minawıń ne, qosshım?*

Bul iret barlıǵı tolıq úlgeredi, - dedi. Qulmurat direktordıń alǵısın kútip. Biraq, direktor túnerip:

- *Neshe protsent?-*

- *Bir jüz segiz*

- *Haw, qosshım-aw, basıń isleyma seniń?*

Aytayıq, klassında jüz bala bar, solardıń bári klasstan – klassqa tolıq atladi deyik. Sonda neshe protsent boladı?

- *Jüz.*

- *Al, minawıń ne?*

- *Balalardıń arasında bireń – sarań qattıraq atlayma?*

Bunı oqıp otırıp oqıwshı óz – ózinen mırs etip kúlip jibergenin bilmey – aq qaladı. Sebebi, barqulla paxta tapsırıp, protsent joqarılǵan sayın xoshemet esitip úyrenip qalǵan Qulmurat óziniń endi tábelshik emes, muǵallım ekenin umıtıp qoyadı [2:94]. Bul jerde jazıwshı qollanǵan gáp júdá bir “Shóp bastırılıp atırǵan” tań qalarlıq sóylem emes, al onıń kerek jerinde kim bolsa sonıń oyına kele bermeytuǵın jerinde qollanıwı shıǵarmannıń qunın asırıp tur. Jazıwshı “Ósim keselligin” sóz etiw arqalı pútkil sanası qosıp jazıw menen uwanıp qalǵan awıldan sada bir tábelshiginiń obrazın jasaǵan. Qulmurat usı jaǵınan Gogoldıń Plyushkinine, yaki bolmasa Chexovtıń qaplawlı adamına oǵada sáykes keledi.

Orazbay Ábdıraxmanovtıń obraz jasawdaǵı bunday usılı rus klassikleri A.P.Chexovtan, Gogoldan, Saltikov-Shedrinen kóp oqıp hám úyrengenligin bildiredi. Bul dúnyada ázázúlden ótetuǵın sum joq. Lermontov ázázul dep haqıyqıy shaytandı sóz etse, O.Ábdıraxmanovtıń “ázazúli” de shaytannan qalıspaydı. Atları da uqsap kele qoyǵan, Áyten – shaytan!.

Ázel – ázelden “shaytannıń was – wasına kirgen”, “shaytan azdirǵan” degen gáppler bar ekenligi málim.

Shaytannıń azǵırǵına ermew ushın aldı menen adamda tereń aqıl-oy, basqaǵa tereń isenimli sezimleri bolıwı kerek. Átteń, bul qásiyetler dus kelgen adamnıń boyınan tabıla bermeydi. Sonlıqtan adamlardıń birazı turmısta qátelesedi, aljasadı, gápke kiredi nátiyjede buzıladı. Turmısta buzılıp ketiw yaki aldaniw ushın artıqmash aqıl – parasattıń keregi joq. Ondaı adamlardı azǵırıwda ańsat boladı. Ğarezli maqset turadı. Ol, dáslep ózi hayalı menen ajıraspaqshı ekenin aytıp:

- *Betin dalanıń samalınan basqa jan súymegen jabannıń qızın alaman, - dep kózin qızdıǵan boladı.*

Ádette, qońsısı onıń gáplerine alıp ushpaydı.

- *Anaw hayalıń da jabannan emespe edi? – dep soraydı kerisinshe .*

- *Jabannan ğoy, biraq, qalaǵa úyrenisip ketken. Áytenniń bul halına ári ashılǵan, ári kúlgisi kelgen jigit, keshikpey onıń ázázıllıǵına erip, ózi de usı halǵa túsip qaladı. – Sizlerdiń qosılǵanıńızǵa neshe jıl boldı? – dep soraydı. Bir kúni onnan, Áyten.*

- *Úsh jılday.*

- *Úsh jıl! - dep shorship tústi Áyten.*

Seniń hayalıń biziń burıńǵı shabazday qalaǵa úyrenisip ketken.

- *Haw!*

- *Ne hawı bar? Keshe ǵana hayalıńnıń murtı tap berip kiyatırǵan bir jigit penen júrgenin kórdim.*

- *Olla de.*

- *Olla! Inanbasan hayalıńnan sorap kór. Ol hayalınan sorap kórse, mekteptegi jetinshi klass balanı batpaqqa jıǵılıp qalǵan jerinen tikeytip, úyine ákelgenin aytadı.*

Bul ázázıldıń gápine ergen jigittiń hayalınan ajırasıwǵa sınıqqa sıltaw boladı. Álbette, oqıwshı buǵan isenbewi de múmkin. Biraq, sum Áyten “házirgi waqıtta mektepte dirday jigitler oqıydı” dep pisirip aladı. Lekin, gáp onda da emes. Ázázıl onı basqa dóxmet penen de aytılıwı múmkin edi. Satırada ásirese bórttirip kórsetiw qaǵıydası boladı.

Jazıwshı “ázázıl” dıń qaharmanınıń kelispegen sıltawı menen ajırastırıp jiberedi. Bundaǵı onıń aytajaǵı, turmıstan buzılıw, sózge eriw, ázázıldıń sózine aldaniw – arızmaǵan nárseniń ústinde júz beretug’ını edi. Bolmasa, haqıyqiy ázázıl adam, basqalar túye aytıp otırǵan ózi de isengendey adam tawıp ayta aladı Jazıwshınıń obraz jasawdaǵı sheberligi adam isenbeytuǵın yamasa iseniwge turmaytuǵın waqıya shıǵarma persenajın hám oqıwshını isendiriw bolıp tabıladı. Biz misalımızdıń basında “hár qanday ázázıldıń kisini jaqın azǵırıwda ázeliy kózde tutqan g’arezli maqseti boladı”. – degen edik. Sol aytqanday, Áytenniń maqseti de gurrińniń aqırında málim boldı. Onı qońsı, ózi jamanlaǵan qatın menen qoltıqlasıp úyine kiyatırǵanın, yaǵnıy oǵan úylenip alǵanın kóredi.

Jazıwshınıń “Qátere” [2] gurrińiniń tili de joqarıdaǵıday ironiyalıq mánige tolıp atr.

- *Maratjanıń piyaz ottay alam? – dep soraydı, muǵallım balasın oqıwǵa kirgiziwge qátere salıp kelgen qońsısı Danabayǵa.*

- *Áy qaydem...*

- *Yaqshı, onı da qoyıp turayıq. Ol pishen yaki boyan ora alama?*

- *Yaq.*

- *Salı túyekley ala ma?*

- *Yaq.*

- *Áynek-qapı soǵa ala ma?*

- *Ondaı qayda.*

- *Gerbish quya ala ma?*

- *Ilanazik ğoy.*

- *Jay háklewdi bileme?*

- *Yaq.*

- *Bala jubatıwdı she?*

- *Jubatıp ne qıladı?*

Áne sadalıq! Men, aytayıq, imtixannan, “eplep jiber” degen muǵallımlardıń birewi piyaz ekken boladı, birewi jay saladı, qullası....

Dáslep, oqıwshı bunday soraw-juwaplarǵa hayran qaları sózsiz, institut penen piyaz otaqtıń qanday baylanısı bolıwı múmkin. biziń jámaátimizde de usınday jaǵımsız illetler bar ekenligin hám jazıwshınıń bul hádiyseler ústinen ashshı kúlkisin túsiniw jetedi. Jazıwshınıń obraz jasawdaǵı maqseti, ásirese, satıralıq shıǵarmalarda, tek oqıwshını qayıl qaldırıwdan ibarat emes, al, onıń jámiyettegi ayırım jaǵımsız illetlerden tazalawda payda beriwın názerde tutadı. Sebebi, bizge bir mırs kúlkı bolıp túyilgeni menen gáp iyesin tabadı. Kimdur qátere etip oqıtqan balasın birewdiń piyazın otaq, ya jayınıń gerbishin quyǵan bolsa, bul gurrińdi oqıǵan waqıtta onıń kewline dıq etip tiyeri sózsiz.

Avtordıń “Sumkadaǵı bilim” gurrińindegi Danabay obraı da “Sırtı jıltraq, ishi qaltıraq”, sawatsız ilimpaz simaqlardı kóz aldına keltiredi. Gurrińdi oqıǵannan keyin, biz gurriń qaharmanı menen birge jasap atırǵanıwızǵa anıq isenemiz hám jazıwshı dóretken ólmeytuǵın obraz kóz aldımızda keledi. Sebebi, bunday ilimpazsimaqqlar keshede bolǵan, búgin de bar, erteń de bola beriwı múmkin.

- *Danabay aǵa, jol bolsın?*

- *Áy, Tashkentke barıp azımaz ilimiy jumıs islep hám emlenińkirep qaytpasam.*

- *Qashan jaqlaysız?*

- *Amanlıq bolsa bes – on jılǵa shekem bolıp qalar.*

[2]

Kelesi “bes – on jıl” da da ol pitpeytuǵın ilimiy jumıs, ol shın mánisine kelgende ol ulıwma joq nárses, bunı qaharmanınıń ózi biledi. Bilgeni ushın ol gurrińdegi personajdı shalǵıtıp, gápti basqa jaqqa burmalaydı.

Aytpaqshı, usı kúnleri mına óimizdiń dukanǵa qatıq salǵandı qoydıma deymen. Maǵan doktorlar shóllegen waqıtta tek ishiwdi buyırǵan edi...Ol sumkasın abaylap kóterip, ishindegi bilimin sińgırlatpastan júrip ketti. [2. 108]

Álbette “sińgırlaytuǵın bilimniń” ne ekenin oqıwshınıń túsiniw alıwı qıyın emes. Biraq, jazıwshı gurrińniń bastan-ayaǵına onıń sumkasında bilim emes, qatıq shiyshele tolıp júretuǵın gurrińdegi personajdıń ózinen better sır saqlap keledi de, aqır ayaǵında tımsallı gáp penen bir aytıp qoyadı.

Usınday syujet jazıwshınıń “syujet satıladı” degen gurrińine de ózek bolǵan. Onda dáslepki waqıtları jaslıq sezim menen bir-eki mayda gurriń jazıp, ádebiyatqa

kirip qalğan, “bóktergisinde júgi” joq (Yaǵniy, jazıwshınıń talantı joq) kimse nábettegi shıǵarmasın qalay jazıwdıń esabın tappay qıynaladı. Negizinde nábettegi shıǵarmasınıń ózi joq. Onıń baslı maqseti jazıwshı de pát kóterip júriw ushın, oqıwshılar onıń atın umıtıp ketpey turıp shıǵarma jazıp turıwı kerek. Biraq arjaǵında joq talant onı qayta qıynaydı. Haqıyqıy jazıwshılardı talant túni menen qálem tebettirip qıynasa, joq talantlı hesh nárse shıǵara almay azap beredi. Oylanıp – oylanıp, hesh syujet tappaydı. Aqırı, sharshap uyqıǵa ketedi. Uyqıda adam neni oylasa sonı

kóredi. Ol da túsinde “Syujet bazarına” jolıǵıp syujet satıp aladı. O zaman bu zamanǵa jazıwshıǵa syujet satqan bazar barma eken? Bul avtordı talantsız jazıwshı sımaqlardı ashshı kúlkige alıp, ajiwalaǵandaǵı tapqan eń jaqsı syujeti, eń kúshli obrazi edi.

Juwmaq. Ulıwma aytqanda Orazbay Ábdırahmanov qaraqalpaq ádebiyatına óziniń ájayıp dóretpeleri menen salmaqılı úles qosqan talantlı hám záberdes jazıwshı, onıń hár bir shıǵarması kórkemligi menen ajıralıp turadı. Gúrrinleriniń tiliniń shireliligi, obraz jasawdaǵı ózine tán tárepleri arnawlı izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Izzat Sultan “Adabiyot nazariyasi”. –Toshkent: «O‘qituvchi», 1980, 280-b.
2. Ёбдирахманов О. Таңламалы шығармалар. –Ташкент: «Фан», 2009.
3. Ёбдирахманов О. Аралым – дәртим мениң (эссе). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

REZYUME. Maqolada O.Abdurahmonovning satirik asarlarida obraz yaratish mahoratini o‘rganishga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, obraz va xarakter masalasi yozuvchining hikoyalari asosida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделяется изучению мастерства создания образов в сатирических произведениях О.Абдурахманова. В частности, на примере рассказов писателя был проанализирован вопрос образа и характера.

SUMMARY. The article focuses on the study of O.Abdurahmonov’s skill in creating characters in his satirical works. In particular, the issue of image and character was analyzed based on the writer’s stories.

M A Z M U N Í TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika-matematika. Texnika. Informatika

Artikbayev M.A., Azbergenova N.K. Aqlli havo tortgich loyihasi	3
Асқаралиев О.У. Корпоратив маълумотлар алмашинуви жараёнларида сервер кластерлари юкламаларини тақсимлашнинг қарорлар дарахтига асосланган усули	5
Bozarov F., Mamatov F. The importance of the english in engineering	9
Ibragimov A.A., Ramazanov B.B., Ramazanov B.N. Organikalıq tóginlerdi lokal salatuğın qurılmanıń diskli qarıq ashqıstıń tikke salıstırǵanda ornatılıw múyeshiniń olardıń jumıs kórsetkishlerine tásiiri	11
Yarboboev T.N. Qosimova K.Y. Kaliy o‘g‘itlari ishlab chiqarishda tuz tashlamalari va chiqindi omborlarini rekultivatsiya qilish	13
Zaripova Sh.O. Texnik tizimlardagi masalalarni yechishda Matlab dasturining imkoniyatlaridan foydalanish	17

Biologiya. Zoologiya. Ximiya. Ekologiya

Abdullayev I.I., Bekbergenova Z.O., Jangabaeva A.S. Qoraqalpog‘istonda yantoq (Alhagi) dorivor o‘simligi zararkunandalari	19
Palvanova G.J., Qurbaniyazov A.S. Uy sichqoni (Mus musculus)ning bioekologiyasi va ular bilan kurash usullari	21
Shodieva D.G‘., Abdulmyanova L.I., Bahodirova M.B. Endofit achitqilarning bioxilma-xilligi va identifikatsiyasi	24

Geografiya

Аббасов С.Б., Жанизакова Г.М. Важность развития экотуризма и потенциал экотуризма в районе горы Мальгузар	27
G‘o‘dalov M.R., Mirzayeva A.Z. Jizzax viloyati faunasining turistik ahamiyati	30
Nurmatov N.E. Qashqadaryo viloyatida chorvachilik tarmog‘i rivojlanishining hududiy xususiyatlari	32
Olimova D.A. O‘zbekiston Respublikasining neft va gaz mintaqalarining geologik va iqtisodiy geografik xususiyatlari	35
Рафиков В.А., Рафикова Н.А., Ганиев З.А. Процессы трансформации ландшафтов южного Приаралья	38
Tojjeva Z.N., Do‘smonov F.A. Kichik hududlar aholisi tarkibi va geodemografik rivojlanishi	42
Утепова Г.Б., Узакбаев Қ.К. Аўыллық орынларға географиялық тәрептен сыпатлама	44

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

Есназарова З.Б. Нөкис қаласының тарийхынан (1991-2005 жыллар)	47
Хужаниязов У.Е. Қорақалпоғистонда маданият соҳалари ривожланишининг асосий тенденциялари ва ҳолати (2017-2023 йиллар)	50
Кощанов Б.А., Абдуллаева З.М. Янгигбай Досумовтың илимий мийрасы	52
Төрениязова Г.Е. Ғәрезсизлик жылларында мәмлекетимизде аграр тараўындағы кадрлар таярлаў мәселеси (1991-2020)	55
Usmanova I.I. General and specific features of the geographical location of the Okchadarya basin and the lower zarafshan valley	57

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abatova M. Studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw	61
Arzimbetova S.A. «Head/bas» komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń ekspressiv-metaforalıq sıpatı	63
Djumamuratova G. Qaraqalpaq tilinde aq hám qara reńleriniń metaforizaciyası	65
Елмуратова С.А. Внутренняя форма слова: теоретический анализ и практическое значение	67
Ержанова Д.К. Каракалпакские фамилии	69
Халмуратов Т.Ж. Хэзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер формасындағы парцелляция конструкциялары	72
Xalmuratova D.Y. Kórkem shıǵarmalarda dialektlik variantlardıń qollanılıwı	75
Kdirbaeva B.K. Reduplication in the novel “Baxitsizlar” by Tulepbergen Kaipbergenov	78
Qutibaeva A. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tilinde sinonim frazeologizmlerdiń qollanılıwı	80
Mámбетова G.J. Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanında gidronimlerdiń qollanılıwı	82
Sarsenbaeva Q.M. Qaraqalpaq hám inglis tillerinde erkeletiwshi-kishireytiwshi affiks hám affiksoidlardıń gender ózgesheligi	83
Tilegenova A.E. Qaraqalpaq lirikasında tutas kontekstli metaforalar (J.Izbasqanov hám B.Genjemuratov dóretiwshiligi misalında)	86

Ádebiyattanıw

Allanazarova F.K. Syujet poetikasida mifologik talqin ustuvorligi	88
Давлетов Б.А. Қарақалпақ әдебиятында жәдидлик идеялардың сәўлелениўи	91
Хайтбаева В. И.Юсупов лирикасында мақтымқулы дәстүрлери	93
Жиемуратова Ф.Е. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының жанрлық өзгешеликлери ..	95
Kabilova G.B. Mifologiyalıq qus obrazınıń túrkiy xalıqlar folklorında úyreniliwi	98
Көшекова А.А. Архаикалық эпослардағы ат образы	100
Қобланов Ж.Т., Торткулбаева Т.А. Қазақ фольклорындағы әййемги мотивлер	102
Матимов К.Г. Айтыс жанрында импровизация қубылысы	105
Seytbekov A.B. O.Ábdiraxmanovtıń satiralıq shıǵarmalarında obraz jasaw sheberligi	108

«АНТОЛОГИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ»
(«Qaraqalpaq poeziyasının antologiyası») toplamının 2-tomı jariq kórdi

Rossiya Federაციyasının Moskva qalası «Ladomir» ilimiy-baspaxana orayında rus tilinde basıp shıǵarılǵan «Антология каракалпакской поэзии» («Qaraqalpaq poeziyasının antologiyası») toplamının ekinshi tomı da jariq kórdi. Toplamda XVIII ásirde baslap búgingi kúnge shekemgi qaraqalpaq shayırlarının dóretpeleri orın alǵan.

Toplamdı baspaǵa tayarlawda rossiyalı belgili shayır hám dilmash, ádebiyat tariyxshısı Mixail Sinelnikov, Ózbekstannın Rossiyadaǵı elshixanası, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamları, Rossiyadaǵı qaraqalpaq diasporasının belsendi aǵzaları qatnasıp, onı toplam etip basıp shıǵarıwǵa túp-tiykarı ózbekstanlı isbilermen Alisher Usmanovtın «Kórkem óner, ilim hám sport» qayırqomlıq qorı qarjılay kómek berdi.

Bunnan aldın járiya etilgen birinshi tomında qaraqalpaq xalıq dástanları «Qırıq qız», «Qoblan», «Sháryar» hám xalıq qosıqları, sonın ishinde, balalar folklórı úlgeriniń rus tiline awdarmaları orın alǵan edi.

Rossiya mámleketlik neft hám gaz universitetiniń Tashkent qalasındaǵı filiali menen birge islesiw memorandumına qol qoyıldı

2025-jıl 26-aprel kúni I.M.Gubkin atındaǵı Rossiya mámleketlik neft hám gaz universitetiniń Tashkent qalasındaǵı filiali atqarıwshı direktori Abdulla Magrupov Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında ushırıw bolıp ótti.

Institut rektori Quvondiq Qodirov penen bolıp ótken ushırıwda eki joqarı oqıw ornı basshıları mámleketimizde joqarı bilimlendiriw sistemasın hár

tárepleme rawajlandırıw baǵdarında ámelge asırılıp atırǵan reformalar hám olardıń ámeliy nátiyjeleri haqqında sáwbetlesti.

Ushırıwda eki joqarı oqıw ornı arasında studentler, magistrantlar, doktorantlar almasıwın jolǵa qoyıw, professor-oqıtıwshılardıń qánigeligin jetilistiriw, qospa ilimiy-izertlew baǵdarlamaları hám joybarların ámelge asırıw, birgelikte ilimiy-ámeliy konferenciya, óz ara másláhátlesiwler ótkeriw, investiciyalıq joybarlardı ózlestiriwdiń áhmiyeti tuwralı pikir almasıldı.

NMPI studenti Alfiya Amangeldieva «Digital Generation Girls – 2025» tańlawında jeńimpaz boldı

Ózbekstan Respublikası Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriwi ministrligi tárepinen qızlardıń málimleme texnologiyaları boyınsha bilimlerin ele de arttırıw, olardı zamanagóy kásiplerge baǵdarlaw, aldınǵı ideyaların qollap-quwatlaw maqsetinde 2021-jıldan berli «Digital Generation Girls» («Sanlı áwlad qızları») joybarı turaqlı túrde ótkerilip kelinbekte.

Joybardıń 2025-jılǵı máwsimi Tashkent wálayatınıń Bostanlıq rayonındaǵı «Renessans»

balalar lagerinde bolıp ótti. Respublikamızdan, sonday-aq, sırt ellerden 7 mıńnan aslam qatnasıwshılar dizimnen ótken joybardıń juwmaqlawshı basqışına 120 dan aslam qızlar saylap alındı.

Bilimlendiriw, jasalma intellekt, jasıl ekonomika hám klimat ózgeriwi sıyaqlı baǵdarlarda tańlaw formatında ótken joybardıń final basqışında institutımız studenti Alfiya «Gidrogel járdeminde «EkoAral» jaratıw» joybarı menen jeńimpazlar qatarınan orın aldı hám qımbat bahalı sawǵalar jáne AQShqa bilimlendiriw sayaxatı jollamasın qolǵa kirgizdi.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám dúrslıǵına awtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan awtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaıwı, 8 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.05.2025 Buyırtpa: №0225 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>